

Jogelméleti Szemle 2025/4. szám

TARTALOM

Tanulmányok

Budai Katalin Edina: Gyakorlati okosság a jogászi praxisban: érvek a jogi etika erényetikai megközelítése mellett és ellen.....	2
Kőszeghy, Adam: Act XXXVII of 1875 and Slovak Commercial Law. A Contribution to the 150th Anniversary of Its Adoption	19
Mátyás Imre: Dekriminalizáció: Csodafegyver vagy vajákosság csupán?	45
Vértesy, László: Jurisprudential and Meta-jurisprudential Concepts Related to Environmental Sustainability	60

Szemle

Bódi Stefánia: A vallásszabadság helyzete hazánkban a nemzetközi szervezetek tükrében....	81
Horváth András: Szabhat-e egy királyság a másiknak törvényt? – Horvát-magyar közjogi viták 1790-1848 között.....	95
Kormány Attila: A totális állam filozófiája: a legizmus	105
Papp Renáta: Az intelligencia jövője: jogi és etikai keretek a mesterséges értelem korában	116

Recenzió

Bene Adrián: Adóztatás és adózás – hatalomgyakorlás vagy társadalmi szolidaritás (Szilovics Csaba: Az adózás eredetéről. Novissima, Budapest, 2021.)	127
--	-----

Budai Katalin Edina¹

Gyakorlati okosság a jogászi praxisban: érvek a jogi etika erényetikai megközelítése mellett és ellen²

Absztrakt

Az elméleti jogi etika területén az erényetika jóval kisebb súlyt képvisel, mint a konzekvencializmus vagy a kantianus etika. Ez annak ellenére így van, hogy a neo-arisztotelianus erkölcsfilozófia már a jogi etikai diskurzus kezdeti szakaszában inspirált néhány ismert szerzőt az Egyesült Államok akadémiai körein belül, ideértve különösen Thomas Shaffert és Anthony Kronmant. Shaffer és Kronman munkái azonban nem teljesen illeszkedtek az amerikai jogi etikai gondolkodás főáramába. Az USA teoretikusai ugyanis jellemzően univerzalista igazolásokkal igyekeztek alátámasztani normatív modelljeiket, a cselekvő jellemére fókuszáló hivatásetikai érvelés pedig kevésbé keltette föl az érdeklődésüket. Ezzel szemben az ausztrálázsiai régióban különösen élénk vita folyt a jellem és az erények jogi etikában betöltött szerepéről az ezredforduló környékén. Jelen tanulmány ebbe a diskurzusba nyújt bepillantást az ausztrál Justin Oakley és Dean Cocking erényetikai elméletének, valamint az új-zélandi Tim Dare sztenderd koncepcióra épülő hivatásetikájának elemzése révén. A két eltérő megközelítés szembeállításával izgalmas érveket hoz felszínre az arisztotelészi szemlélet jogászi praxisba integrálása mellett és ellen is. Az elméleti jogi etika területén tapasztalható legújabb trendek pedig mindezt különösen aktuálissá teszik.

Kulcsszavak: jog és erkölcs, erényetika, elméleti jogi etika, jogász, jellem, erények

Abstract

In the field of theoretical legal ethics, virtue ethics carries considerably less weight than either consequentialism or Kantian ethics. This is despite the fact that neo-Aristotelian moral philosophy informed a few notable contributors to the early legal-ethics discourse in the United States, notably Thomas Shaffer and Anthony Kronman. Nevertheless, the work of Shaffer and Kronman never fully aligned with the dominant currents of American legal-ethics scholarship. U.S. theorists generally preferred normative models supported by universalist justifications, and arguments centered on the moral character of the lawyer attracted limited interest. By contrast, in the Australasian context, the turn of the millennium witnessed particularly vibrant debate concerning the significance of character and the virtues within legal ethics. This study provides insight into this discourse through an analysis of the virtue-ethics framework developed by Australian scholars Justin Oakley and Dean Cocking, alongside the standard-conception-based legal ethics advanced by New Zealander Tim Dare. The comparison of these divergent theoretical positions highlights competing arguments for and against the incorporation of the Aristotelian approach into legal practice. The significance of this topic is reinforced by recent trends in legal-ethics scholarship.

Keywords: law and morality, virtue ethics, theoretical legal ethics, lawyer, character, virtues

¹ Tanársegéd és PhD hallgató, ELTE ÁJK, Jog- és Társadalomelméleti Tanszék.

² DOI szám: 10.59558/jesz.2025.4.2

I. Bevezetés

Az erényetika modernkori újjáéledését Elisabeth Anscombe: A modern erkölcsfilozófia című tanulmányának 1958-as megjelenéséhez szokás kötni. Anscombe programadó írásában az olyan *erkölcsi* értelemben használt fogalmak mint a „kötelesség”, a „jó” és a „rossz” vagy a „kell” feladása mellett érvelt arra hivatkozással, hogy azok egy már többnyire elavult erkölcs-koncepció maradványai, és az eredeti koncepció nélkül egyenesen károsak³ – az etika egyébként is megvan nélkülük, miként azt Arisztotelész példája is mutatja.⁴ Anscombe az erkölcsi fogalomhasználat pozitív példáit ennek megfelelően Arisztotelésztől, illetve általában az erényetikából merítette, de átfogó erkölcsfilozófiai programot ő maga nem dolgozott ki.⁵ Az erényetikai megközelítés mindazonáltal gyökeret vert az etikai gondolkodásban és a XX. század végére a konzekvencializmus és a kantianus etika mellett az erkölcsiség egyik domináns felfogásává vált.⁶ Ez többek között olyan filozófusok munkásságának köszönhető mint Philippa Foot, Alasdair MacIntyre, Martha Nussbaum, Julia Annas és Rosalind Hursthouse.

Az elméleti jogi etika⁷ területén az erényetika jóval kisebb súlyt képvisel, mint a két rivális normatív etikai irányzat.⁸ Ez annak ellenére így van, hogy a neo-arisztotelianus erkölcsfilozófia egyértelműen inspirált néhány ismert teoretikust az Egyesült Államok akadémiai körein belül, már a jogi etikai diskurzus kezdeti szakaszában. Az egyikük Thomas

³ Anscombe, Elisabeth: A modern erkölcsfilozófia (ford. Takács Ferenc). In Lónyai Mária (szerk.): Tények és értékek. Gondolat, Budapest, 1981, p. 615. Anscombe szerint a kantianus és a konzekvencialista etikák ilyen kulcsfogalmi a kereszténység etikai törvény-koncepciójának maradványai. Az etikai törvény-koncepció nélkülözhetetlen eleme az isteni törvénybe vetett hit, amit azonban a protestáns körök a reformáció időszakában feladtak. Így az az érdekes helyzet állt elő, hogy bizonyos erkölcsi fogalmak túlélték azt a gondolati keretet, amely értelmes fogalomná tette őket. Lásd: uo. 623-626. pp.

⁴ Uo. 629-630. pp.

⁵ Boros Gábor (szerk.): Filozófia. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2016. https://mersz.hu/dokumentum/filozofia_473/#filozofia_part03_art02_p2

⁶ Uo. https://mersz.hu/dokumentum/filozofia_473/#filozofia_part03_art02_p14

⁷ A jogász hivatás szerezspecifikus etikai koncepcióiról szóló tudományos diskurzus az 1970-es években kezdett el kibontakozni az Egyesült Államokban. Ennek eredményeként született meg az elméleti jogi etika (*theoretical legal ethics*) vagy más néven filozófiai jogi etika (*philosophical legal ethics*). Egy viszonylag fiatal diszciplínáról van szó tehát, amely ugyanakkor rendkívül dinamikus fejlődésen ment keresztül napjainkig; eddigi történetének három különböző hullámát is meg szokás különböztetni. Lásd: Webb, Julian – Hard, Nicola: Introduction: Surfing the waves of legal ethics scholarship. In Webb, Julian (szerk.): Leading Works in Legal Ethics. Routledge, New York, 2024, pp. 1–23. Az elméleti jogi etika első hullámáról magyarul lásd: Budai Katalin Edina: „Lehet egy jó jogász jó ember?” A jogi etika erkölcsfilozófiai megközelítései. In Jogelméleti Szemle 2023/1, pp. 14–27. A második hullámról magyarul lásd: Budai Katalin Edina: Variációk a jogász hűség témájára: két politikafilozófiai megközelítésen alapuló jogi etikai koncepció. In Jogelméleti Szemle 2023/4, pp. 22–37. A harmadik hullámról magyarul lásd: Budai Katalin Edina: A jogi etika viselkedésetikai perspektívája. In Jogelméleti Szemle, 2024/2, pp. 2-20.

⁸ Mortensen, Reid: *The Lost Lawyer* regained: Virtue, liberalism and citizenship in lawyers’ ethics. In Webb, Julian (szerk.): Leading Works in Legal Ethics. Routledge, New York, 2024, p. 46. Mortensen hangsúlyozza, hogy az erényetikai megközelítés alulértékelt és kevésbé kidolgozott a jogi etika területén: a tudományos taxonómiákban és a jogi etika legfontosabb elméleteit bemutató írásokban rendszerint vagy teljesen figyelmen kívül hagyják, vagy csak mellékesen tesznek róla említést, a hagyományos jogi etika tankönyvek pedig többnyire a deontológia és a konzekvencializmus koordináta-rendszerén belül ábrázolják a hivatásetikai érvelést. Ezt a megállapítást támasztja alá David Luban és W. Bradley Wendel átfogó tanulmánya is a jogi etikai diskurzus főbb irányzatairól. Lásd: David – Wendel, W. Bradley: Philosophical Legal Ethics: An Affectionate History, pp. 363-364. In Georgetown Journal of Legal Ethics, Vol. 30, No. 3, 2017, pp. 337-364. Érdemes azonban kicsit árnyalni a képet és különbséget tenni a jogi etika (*legal ethics*) szűk értelemben használt fogalma, azaz a jogász etika (*lawyers’ ethics*) és a bírói etika (*judicial ethics*) között; az utóbbi területen ugyanis jóval hangsúlyosabban megjelentek az erényetikai megközelítések az elmúlt évtizedekben. Jelen tanulmány a jogi etika fogalmát szűken használja és a bírói hivatásgyakorlás kérdéseire nem terjed ki.

Shaffer, a Notre Dame Egyetem jogi karának egykori dékánja, aki gyakran támaszkodott munkáiban Alasdair MacIntyre gondolataira,⁹ miközben az „úriember jogász” („*gentleman lawyer*”) erényeit méltatta. Az úriember jelző nála nem az egyén társadalmi státuszára utalt, hanem annak – egy adott közösséghez való kötődésében gyökerező – erkölcsi jellemére.¹⁰ Shaffer fő mondanivalója az volt, hogy a közösség elsőbbséget élvez az egyénnel szemben, az erények fontosabbak a szabályoknál és az elveknél, az úriember jogász pedig nem más, mint az arisztotelészi *phronimosz* (gyakorlati okossággal rendelkező személy)¹¹ modern megjelenési formája. Írásaiban visszatérő hivatkozási pontként szerepelt Atticus Finch irodalmi alakja; Harper Lee 1960-ban megjelent Pulitzer-díjas regényének¹² ügyvéd főhősét ugyanis az erényes jogászi karakter példaképének tekintette. „Mit tenne Atticus?” („*What would Atticus do?*”) – ez az a kérdés, amelyre egy etikai dilemma észlelésekor a jogásznak koncentrálnia érdemes Thomas Shaffer szerint.¹³

A gyakorlati okosság (*phronészisz*) klasszikus erényének újjáélesztése mellett érvelt a Yale Egyetem jogi karának egykori dékánja, Anthony Kronman is. 1993-ban megjelent „The Lost Lawyer” című könyvében¹⁴ egy olyan letűnt korszak nosztalgikus leírását adta Kronman, amelyben bölcs „jogász-államférfiak” („*lawyer-statesmen*”) a politikai közösség stabilizálására használták fel az ügyvédi praxisban és a kormányzati munkában szerzett tapasztalataikat. Ez a fajta tevékenység az együttérzés és a távolságtartás (*sympathy and detachment*) erényeire támaszkodott a szerző szerint.¹⁵ Jogi etikai kontextusban a gyakorlati okosság Kronman számára azt jelentette tehát, hogy a hivatásgyakorló képes az ügyfelek helyzetét együttérzően, egyszersmind távolságtartóan, azaz különböző perspektívákból szemlélni; a jogász az ügyfelek lojális képviselője, de egyben olyan közösségi tudattal rendelkező hivatásgyakorló is, aki azon jogszabályi és intézményi keretek integritásának megőrzéséért is felelős, amelyeken belül az ügyfelek érdekei érvényesülhetnek.¹⁶

Bár Thomas Shaffer és Anthony Kronman viszonylag gyakran hivatkozott szerzők az angol nyelvű szakirodalomban, az Egyesült Államok jogi etikai gondolkodásában nem sikerült meghonosítaniuk az erényetikai szemléletet.¹⁷ Írásaikkal kapcsolatban hasonló fenntartásokat fogalmaztak meg a kritikusok. Shafferrel szemben az merült föl, hogy az úriember jogász karakterét implicit módon a fehér protestáns férfi hivatásgyakorlóval azonosította,¹⁸ míg Kronmant főleg nyílt elitizmusa miatt bírálták.¹⁹ Az jól látszik mindenesetre, hogy szemléletmódjuk nem igazán illeszkedett az USA jogi etikai diskurzusának főáramába. Az Egyesült Államok teoretikusai ugyanis jellemzően univerzalista igazolásokkal igyekeztek alátámasztani jogi etikai koncepcióikat, a cselekvő jellemére fókuszáló hivatásetikai érvelés

⁹ Lásd pl.: Shaffer, Thomas L.: The Moral Theology of Atticus Finch. In University of Pittsburgh Law Review, Vol. 42, 1980-1981, pp. 181-224.

¹⁰ Wendel, W. Bradley: Community, goodness, and solidarity in legal ethics. In Webb, Julian (szerk.): Leading Works in Legal Ethics. Routledge, New York, 2024, p. 30.

¹¹ Az Arisztotelész által használt fogalmak magyar megfelelői Simon Attila fordítását tükrözik. Lásd: Arisztotelész: Nikomakhoszi etika (ford. Simon Attila). Atlantisz, Budapest, 2023.

¹² Harper Lee: Ne bántsátok a fekete rigót! Ford. Máthé Elek. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1965.

¹³ Shaffer, Thomas L.: Faith and the Professions. State University of New York Press, New York, 1987, p. 7.

¹⁴ Kronman, Anthony T.: The Lost Lawyer: Failing Ideals of the Legal Profession. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1993.

¹⁵ Kronman: i.m. 66-74. pp.

¹⁶ Uo. 69-70. és 364. p.

¹⁷ Luban–Wendel: i.m. p. 363-364.

¹⁸ Lásd pl.: Wendel: i.m. 31. p.

¹⁹ Lásd pl.: Luban–Wendel: i.m. 358-359. p.

pedig kevésbé keltette fel az érdeklődésüket.²⁰ Pár ezer kilométerrel távolabb azonban, az ezredforduló környékén, néhány ausztrálázsiai szerző kifejezetten élénk vitát folytatott a jellem és az erények szerepéről a jogi etikában, amely téma a közelmúltban ismét az érdeklődés középpontjába került.²¹ Jelen tanulmány a továbbiakban ebbe a diskurzusba enged bepillantást, két egymással merőben ellentétes érvelésen alapuló álláspont és jogi etikai koncepció elemzése révén.

II. Justin Oakley és Dean Cocking normatív modellje

II.1. A hivatásetikák teleologikus megközelítése

Az ausztrál Justin Oakley és Dean Cocking komoly lehetőséget láttak az arisztotelészi szemlélet hivatásetikai felhasználásában. Arisztotelész abból indult ki, hogy minden tudás, cselekvés és elhatározás valami jóra törekszik,²² a legmagasabb rendű jó pedig a boldogság (*eudaimonia*).²³ A szerzőpáros úgy gondolta, hogy egy olyan teleologikus megközelítés, amely a megfelelő célokhoz való hozzájárulás alapján tekint jónak – azaz helyesnek – valamely gyakorlatot, különösen alkalmas arra, hogy megragadja az egyes hivatások sajátosságait.²⁴ Ezzel kapcsolatos álláspontjukat 1997-ben, az *Australasian Association for Applied Ethics* éves konferenciáján megtartott „Doing Justice to the Lawyer’s Role” című előadásukban vázolták fel a szakmai közönség számára.²⁵ 2001-ben pedig megjelent „Virtue Ethics and Professional Roles” című könyvük, amelyben a hivatások erényetikai elméletének részletes kifejtését tűzték

²⁰ Hangsúlyozandó, hogy ennek ellenére több amerikai szerző támaszkodott írásaiban az erények fogalmára, amely így mégis jelen volt az Egyesült Államok jogi etikai diskurzusában. David Luban, Gerald Postema, William Simon, Deborah Rhode és Daniel Markovits is gyakran hivatkoztak különböző erényekre elméleteik kifejtésekor. Ezzel az említett teoretikusoknak alapvetően két céljuk volt Reid Mortensen szerint. Egyfelől igyekeztek növelni érveik súlyát. Másfelől segíteni próbálták koncepcióik megértését azáltal, hogy további támpontot adtak olvasóiknak, feltételezve, hogy többségük nagyjából tisztában van az egyes erények által megtestesített tulajdonságok jellegével, illetve képes egy viselkedési mintát igazságosnak vagy igazságtalannak, bátornak vagy gyávának, mértékletesnek vagy mértéktelennek stb. minősíteni. Ugyanakkor sem a jogász jelleme, sem a gyakorlati okosság nem foglalt el központi helyet az említett szerzők műveiben. Lásd: Mortensen: i.m. 48-49. p.

²¹ A Routledge gondozásában 2024-ben megjelent „Leading Works in Legal Ethics” című szerkesztett kötet négy tanulmánya is közvetlenül foglalkozik az erényetika témájával. W. Bradley Wendel és Reid Mortensen írásai Thomas Shaffer, illetve Anthony Kronman „klasszikusnak” számító, de mára kissé feledésbe merült szövegeit elemzik friss perspektívából. Tim Dare azt a kérdést járja körül Harper Lee 2015-ben megjelent regénye, a „Menj, állíts őrt!” tükrében, hogy indokolt-e Atticus Finch irodalmi alakjának hivatásetikai szempontú újraértékelése. Iris van Domselaar pedig Martha Nussbaum „The Fragility of Goodness: Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy” című könyve által inspirálva elemzi a jogászok etikai életének kihívásait és vázolja fel a jogi etika neo-arisztoteléanus megközelítésében rejlő lehetőségeket.

²² Arisztotelész: i.m. 43. és 48. p.

²³ Uo. 48. p. Fontos, hogy a boldogság Arisztotelésznél nem az egyén szubjektív érzését jelenti, hanem azt, hogy valaki objektíve megítélhetően jól van, jól megy a sora. Lásd: uo. 48. p. 19. lábjegyzet. A boldogság világos meghatározásához az ember funkciójának ismerete szükséges. Lásd: uo. 59. p. Az ember funkciója pedig nem más, mint a lélek erényhez szabott tevékenysége; ha pedig több erény van, akkor a legjobbnak és a legtökéletesebbnek megfelelő, mégpedig az egész élet folyamán. Lásd: uo. 61. p.

²⁴ Uo. 115., 118. p.

²⁵ Lásd: Dare, Tim: Virtue Ethics and Legal Ethics, 149. p. In Victoria University of Wellington Law Review, Vol. 28, No. 1, 1998, pp. 141–156.

ki célul, alapvetően az orvosi és jogászi praxisokra fókuszálva.²⁶ Az alábbiakban ezt ismertetem röviden.²⁷

Oakley és Cocking hivatásetikai koncepciójuk felépítését annak tisztázásával kezdik, hogy pontosan mit értenek erényetika alatt. Ebből a célból hat pontban foglalják össze azokat a tételeket, amiket valamennyi erényetikai megközelítés szükségszerű elemeinek tekintenek. Ezek az alábbiak:

- 1) Egy cselekedet akkor, és csak akkor helyes, ha egy erényes jellemmel rendelkező cselekvő az adott körülmények között azt tenné.²⁸
- 2) A „jó” elsődleges a „helyeshez” képest.²⁹
- 3) Az erények redukálhatatlanul többfélék és önmaguknál fogva jók.³⁰
- 4) Az erények objektíve jók.³¹
- 5) Néhány önmagánál fogva jó dolog cselekvő-függő.³²
- 6) A helyes cselekvéshez nincs szükség a jó maximalizálására.³³

Következő lépésként az erényetikával szemben tipikusan felmerülő aggályokat igyekeznek elhárítani a szerzők. Tulajdonképpen ezekre reagálva – és mintegy megoldást kínálva – bontják ki saját hivatásetikai elméletüket, amely a „szabályozó eszmény” („*regulative ideal*”) központi fogalmára épül.

II.2. A szabályozó eszmények

Oakley és Cocking szerint a rivális normatív etikai irányzatok képviselőinek erényetikával szemben megfogalmazott két leggyakoribb kifogása nagyjából így szól:

- 1) A boldogságról és az erényekről alkotott elképzelések túlságosan homályosak ahhoz, hogy konkrét esetekben irányt mutassanak, így a gyakorlatban nem igazán hasznosíthatók.³⁴

²⁶ Oakley, Justin – Cocking, Dean: *Virtue Ethics and Professional Roles*. Cambridge University Press, Cambridge 2001.

²⁷ Oakley és Cocking kifejezetten a kantianus és a konzekvencialista elméletekkel szemben fogalmazzák meg saját, erényetikai megközelítésen alapuló hivatásetikájukat. A rivális normatív etikák kritikájával már-már aránytalanul sokat foglalkoznak a könyvükben. Jelen tanulmány – elsősorban terjedelmi korlátokra tekintettel – a szerzőpáros által kidolgozott erényetikai elméletet ismerteti, a kritikai részek vizsgálatára nem tér ki.

²⁸ „An action is right if and only if it is what an agent with a virtuous character would do in the circumstances.” Lásd: uo. 9. p.

²⁹ „Goodness is prior to rightness.” Lásd: uo. 19. p.

³⁰ „The virtues are irreducibly plural intrinsic goods.” Lásd: uo. 20. p.

³¹ „The virtues are objectively good.” Lásd: uo. 21. p.

³² „Some intrinsic goods are agent-relative.” Lásd: uo. 23. p.

³³ „Acting rightly does not require that we maximize the good.” Lásd: uo. 24. p.

³⁴ Oakley–Cocking: i.m. 31. p. A „honnan tudhatjuk, hogy pontosan mit tenne egy bizonyos személy?” problematikát illető aggályok kapcsán Oakley és Cocking felhívják a figyelmet arra, hogy a valóságban gyakran és eredményesen alkalmazzuk ezeket a hivatkozásokat az élet számtalan területén. A jogászi hivatásgyakorlás során például sokszor találkozhatunk az „ésszerűen” vagy a „megfelelő gondossággal” eljáró személyre történő utalással akár jogszabály szövegekben, akár szerződésekből, akár a bírói gyakorlatban. Lásd: u. 32. p.

- 2) A cselekvések igazolásához egyszerűen nem elég az arra való hivatkozás, hogy mit tenne egy erényes jellemmel bíró személy az adott helyzetben, mert erényes emberek erényes jellemvonás által vezérelve is cselekedhetnek olykor helytelenül.³⁵

Az ausztrál szerzőpáros úgy gondolja, hogy a fent megfogalmazott ellenvetések elháríthatók, ha az erényeket úgynevezett szabályozó eszményekként³⁶ fogjuk fel és ennek megfelelően határozzuk meg a helyes cselekvés erényetikai kritériumát.³⁷ Oakley és Cocking elméletében a szabályozó eszmények a kiválóság olyan internalizált mércéi (*internalised standards of excellence*), amelyeket diszpozícióinkban, kapcsolatainkban és viselkedésünkben igyekszünk megvalósítani. A szerzők azt állítják, hogy a kiválóság egy bizonyos felfogásának belsővé tétele következtében az egyén képes a motivációit, céljait és cselekedeteit azzal összhangba hozni.³⁸ A szabályozó eszmények – mint internalizált normatív diszpozíciók – tehát a kiválóság szempontjaira tekintettel vezérlik az egyén viselkedését, de csak a háttérből; konkrét esetekben nem feltételeznek tudatosságot.³⁹ Szabályozó erejük *kontrafaktuálisan* működik; az emberek alapvetően nem az eszményeket szem előtt tartva cselekednek, ugyanakkor készek felülvizsgálni jellemüket, kapcsolataikat vagy viselkedésüket, ha ezek bármelyike elmaradna az alkalmazandó kiválósági mércétől.⁴⁰

A fentiekből az következik, hogy ha egy jó szándékkal végrehajtott cselekedet nem éri el az alkalmazandó kiválósági mércét, az nem minősül erényes, azaz erkölcsileg helyes cselekedetnek.⁴¹ A szerzők ezzel összefüggésben felhívják a figyelmet arra, hogy a legtöbb erénynek – mint kiválósági mércének – van egy gyakorlati összetevője is: az erényes cselekedetnek alkalmasnak kell lennie annak a célnak az elérésére, amit az erény diktál. Ennélfogva hiába cselekszik valaki megfelelő indíttatásból, az még nem garantálja, hogy rendelkezik is a szóban forgó erényes jellemvonással.⁴²

Egy szabályozó eszmény lehet *általános* érvényű vagy *speciális*, azaz csak bizonyos szférákra vagy sajátos tevékenységekre irányadó.⁴³ Egy speciális szabályozó eszményt egy magasabb rendű és általánosabb szabályozó eszmény vezérel, koordinálva az egyes szabályozó eszmények közötti kölcsönhatásokat. Ez a koordinatív szabályozó eszmény az erkölcsi cselekvésre vonatkozó tudás, amit Arisztotelész gyakorlati okosságnak (*phronészisz*) nevez.⁴⁴ Oakley és Cocking a Nikomakhoszi Etika következő soraira hivatkozva⁴⁵ szemléltetik a *phronészisz* – mint magasabb rendű szabályozó eszmény – és az egyes erényeknek megfelelő sajátos szabályozó eszmények közötti kölcsönhatást az erkölcsi mérlegelés során:⁴⁶

³⁵ Uo. 34. p.

³⁶ Oakley és Cocking néhány példával szemléltetik, hogy mik lehetnek szabályozó eszmények (*regulative ideals*): a különböző normatív elméletek alapelvei, az erényekben megtestesülő kiválósági mércék, a barátság lényegéről alkotott valamely elképzelés, egy zenei műfaj sajátos követelményei vagy egy nyelv grammatikai szabályai mind működhetnek szabályozó eszményekként. Lásd: uo. 25. p.

³⁷ Uo. 35. p.

³⁸ Például egy férfi, aki internalizált egy bizonyos elképzelést arról, hogy milyen jó apának lenni, képes ennek az eszménynek megfelelően cselekedni apai szerepében eljárva azáltal, hogy a gyermekeivel kapcsolatos motivációit, céljait és cselekedeteit összhangba hozza a jó apaságról alkotott elképzelésével. Lásd: uo. 25. p.

³⁹ Uo. 25-27. p.

⁴⁰ Uo. 30. p.

⁴¹ Uo. 34-35. p.

⁴² Uo. 34. p.

⁴³ Uo. 26. p.

⁴⁴ Uo. 29-30. p.

⁴⁵ Az idézet utolsó mondata a szerzőpáros könyvében nem szerepel, de álláspontom szerint segíti a megértést.

⁴⁶ Uo. 30. p.

„[A] gyakorlati okosság az emberi dolgokra vonatkozik, mégpedig azokra, amelyek megfontolás tárgyai lehetnek. Arról ugyanis, akiben megvan a gyakorlati okosság, azt állítjuk, hogy az ő sajátos funkciója mindenekelőtt a helyes megfontolás. [...] Az abszolút értelemben vett helyes megfontolásra pedig az képes, aki a mérlegelés segítségével el tudja találni azt, ami a cselekvéssel elérhető dolgok közül a legjobb az embernek. A gyakorlati okosságnak nemcsak az általánossal van dolga, hanem az egyes eseteket is ismernie kell, amennyiben a cselekvésre vonatkozik, a cselekvés pedig az egyes esetekre. [...] Márpedig a gyakorlati okosság a cselekvésre vonatkozik; következésképpen mindkét fajta tudással rendelkeznie kell, vagy az utóbbival még nagyobb mértékben.”⁴⁷

Összefoglalva a fentieket: az erényes cselekvőkre úgy érdemes gondolni, mint akik általánosságban a boldogság (*eudaimonia*), egyébként pedig az annak eléréséhez szükséges javak és gyakorlatok sajátos szabályozó eszményei szerint, a gyakorlati okosság szabályozó eszménye által koordináltan működnek.

II.3. A hivatásbeli szerepek etikája

A hivatásbeli szerepek etikájának Oakley és Cocking féle megközelítése kétlépcsős. Először is, a hivatásokat megkülönböztetik a foglalkozásoktól azáltal, hogy azokat az emberi létezés kiválóságához – azaz a boldogsághoz (*eudaimonia*) – való kapcsolatuk alapján határozzák meg.⁴⁸ Másodszor, a hivatásbeli erényeket a hivatás szabályozó eszményéből, azaz a hivatásgyakorlás kiválóságának koncepciójából származtatják.⁴⁹

A szerzőpáros elméletében a hivatások és az egyéb foglalkozások közötti különbségtétel alapja az, hogy az adott szakma funkciója/célja miként viszonyul az *eudaimonia* általános eszményéhez. Eszerint egy foglalkozás akkor nevezhető hivatásnak, ha a gyakorló által végzett tevékenységek olyan javakat tesznek hozzáférhetővé az emberek számára, amik döntő mértékben hozzájárulnak az emberi kiteljesedéshez, a boldogság eléréséhez (pl. egészség, igazságosság).⁵⁰ A hivatásgyakorlók munkája révén hozzáférhetővé váló ilyen javak stratégiai fontossága miatt nyernek kiemelt erkölcsi jelentőséget azok az esetek, amikor egy hivatásgyakorló nem felel meg a szakmai szerepének – szemben azokkal az esetekkel, amikor egy hivatásnak nem minősülő foglalkozást űző személyről mondható el ugyanez.⁵¹

Oakley és Cocking álláspontja szerint egy hivatásbeli szerepre vonatkozó erényetikai megközelítés nem támaszkodhat közvetlenül az erényes cselekvő általános fogalmára az erkölcsi értékelés során.⁵² A hivatáshoz kapcsolódó cselekvő-függő elköteleződések természete és értéke ugyanis a hivatás sajátosságaiból fakad. Mivel a jogász hivatás alapvető célja álláspontjuk szerint az *igazságosság*, aszerint kell meghatározni a jogászok sajátos szerepkövetelményeit és kívánatos diszpozícióit, hogy azok mennyiben szolgálják ezt a célt.⁵³ Egy jó jogász tehát nem egyszerűen azt tartja szem előtt, hogy mit tenne egy erényes ember az

⁴⁷ Arisztotelész: i.m. 240. p.

⁴⁸ Uo. 74 és 78-80. p.

⁴⁹ Uo. 130. p.

⁵⁰ Uo. 79. p.

⁵¹ Uo. 79. p.

⁵² Uo. 116-117. p.

⁵³ Uo. 118. és 129. p.

adott helyzetben, amikor arról dönt, hogy miként viselkedjen a hivatásgyakorlás során. Sokkal inkább a „jó jogász” koncepciója vezérli: a szakmai kiválóság azon mércéje, ami az igazságosságot leginkább szolgáló jellemvonásokat, viselkedésformákat, attitűdöket stb. megtestesíti.⁵⁴ A szakmai kiválóság ilyen szabályozó eszménye ráadásul – hasonlóan a többi szabályozó eszményhez – a háttérből irányítja a jogászt a cselekvésben; azaz anélkül, hogy konkrét esetekben tudatosságot feltételezne akár a célok, akár az indítékok tekintetében.

Mivel a hivatások az emberi boldogság szempontjából kulcsfontosságú javakat tesznek elérhetővé, az ilyen társadalmi szerepek követelményei (vagyis a cselekvő-függő elköteleződések) felülírhatják azokat az egyéb értékeket, amelyekkel konfliktusba kerülnek. De ez csak bizonyos keretek között érvényes. Oakley és Cocking elismerik a jogászi szerep kitüntetett értékét, és főszabály szerint a szerepspecifikus követelmények döntő normatív ereje mellett foglalnak állást. Nem gondolják például, hogy az ügyfél érdekeinek buzgó képviselőtére vonatkozó hivatásetikai elvárást figyelmen kívül kellene hagyni pusztán azért, mert tiltakozik ellene a hivatásgyakorló lelkiismerete. Sőt, azt állítják, hogy a hivatásgyakorlás során olyasmis is lehet erény, ami a mindennapi életben vétkeknek minősülne.⁵⁵ Ugyanakkor hangsúlyozzák, hogy a hivatásgyakorlás keretében nyújtott kiváló teljesítmény előnyeit túlértékelni sem szabad.⁵⁶ Mégpedig azért nem, mert minden hivatásbeli szerep erkölcsi igazolása valamilyen általános jóra (mint célra) való hivatkozással történik, amely végső soron értékessé teszi az adott szerepet. Ilyen az igazságosság a jogászi hivatás esetében. Amennyiben ez, a szerep értékét megalapozó általános jó, a szerep bizonyos sajátosságainak megfelelő hivatásgyakorlás révén – mindent összevetve – súlyosan sérülne, akkor az erényetikai megközelítés értelmében a szerepet csak korlátozással, az alapvető általános értékre figyelemmel lehet gyakorolni.⁵⁷ Ilyenkor a jogász egy úgynevezett szabályozó korlátba (*governing constraint*) ütközik. Azaz,

⁵⁴ Uo. 119-120. p.

⁵⁵ Uo. 129. p. A szintén ausztrál Jessica Wolfendale, aki a Case Western Reserve University filozófia professzoraként elsősorban katonai etikával foglalkozik, nem ért egyet ezzel a megközelítéssel. Wolfendale álláspontja szerint az egymással versengő morális indokok és erények közötti konfliktusok elkerülhetetlenek, ám ez nem jelenti azt, hogy a hivatásbeli erények hétköznapi vétkek lennének. A katonai etikus úgy gondolja, hogy a hivatásbeli erények nem alkotnak külön erénytípust, így nem is lehetnek egyszerre hétköznapi vétkek; egyszerűen olyan, a hivatás célját szolgáló erényekről van szó, amiket a gyakorlati okosság vezérel. Lásd: Wolfendale, Jessica: *Torture and the Military Profession*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2007, 42. p. Ezzel szemben az amerikai jogi etikus, Daniel Markovits, osztja Oakley és Cocking álláspontját a hétköznapi és a szakmai erények szétválasztásáról. A Yale Egyetem professzora 2008-ban megjelent „A Modern Legal Ethics: Adversary Advocacy in a Democratic Age” című könyvében amellett érvel, hogy jogászi szerepben eljárva bizonyos hétköznapi vétkek szakmai erényekké változnak. Szerinte az ügyvédek részéről például teljesen elfogadható, sőt olykor elvárt, hogy blöfföljenek az egyezségi tárgyalásokon, aláassanak az ügyfelük számára kedvezőtlen, ugyanakkor őszinte tanúvallomásokat, vagy olyan jogi érvekre hivatkozzanak, amelyeket bíróként ők maguk elutasítanak. Másképp fogalmazva: „az ügyvédeknek hazudniuk kell”. Emellett szerinte az ügyfelek érdekei olyan formálisan jogszerű stratégiák alkalmazását is megkövetelhetik, amelyek nincsenek feltétlenül összhangban az alkalmazandó jogszabályok céljával. Például törekedhetnek az eljárás elhúzására vagy költségesebbé tételére, illetve pusztán stratégiai céllal is előterjeszthetnek különböző igényeket. Másképp fogalmazva: „az ügyvédeknek csalniuk kell”. Fontos azonban, hogy Markovits jogi etikájában az úgynevezett „negatív képesség” gyakorlását feltételező hűség – mint jellegzetes jogászi erény – lehetővé teszi a hétköznapi vétkek szerepalapú átfogalmazását. Így az ügyvéd azt mondhatja, hogy amikor olyan állításokat fogalmaz meg, amiket ő maga sem tart igaznak, illetve olyan cselekményeket végez, amiket ő maga sem tart tisztességesnek, akkor valójában nem hazudik vagy csal, hanem – a negatív képességét gyakorolva – az ügyfél *szócsővének*, illetve *bajnokának* szerepét tölti be. Mindez az ügyvédi hivatás etikai vonzerejének alátámasztását szolgálja. Lásd: Markovits, Daniel: *A Modern Legal Ethics: Adversary Advocacy in a Democratic Age*, 3-4. és 165. p. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 2008. Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy bár Markovits elméletében fontos szerephez jut az erény fogalma, normatív modellje nem erényetikai, hanem politikafilozófiai szemléletre épül. Lásd: Luban–Wendel: i.m. 354-355. p.

⁵⁶ Oakley–Cocking: i.m. 131. p.

⁵⁷ Uo. 131. p.

az igazságosság követelménye felülírja a hivatásgyakorlás sajátos követelményeit olyan esetekben, amikor a szerepspecifikus elköteleződés a jogászt súlyos igazságtalanságban való közreműködésre sarkallná.⁵⁸ De ettől még a szerep sajátos követelményei normatív erővel bírnak olyan esetekben, amikor a súlyos igazságtalanság veszélye nem forog fenn. Az, hogy bizonyos hétköznapi vétkek megfelelően szolgálják-e egy hivatás alapvető célját és ezáltal hivatásbeli erénynek minősülnek-e, vagy éppen ellenkezőleg, mindig a konkrét eset körülményeire tekintettel és mindent egybevetve ítéltető meg.⁵⁹ Ezzel összefüggésben pedig még egy fontos dologról szót kell ejteni: a szakmai távolságtartás (*professional detachment*) kérdéséről.

Sok jogi etikus gondolja úgy, hogy az ügyfelektől történő távolságtartás, vagy szakmai elhatárolódás, elengedhetetlen a megfelelő a hivatásgyakorláshoz. Egyértelműen közéjük sorolható Anthony Kronman, akiről a tanulmány bevezetőjében már esett szó, de általában az Egyesült Államokban hagyományosnak tekintett jogász szerepfelfogás – a sztenderd koncepció⁶⁰ – támogatói is ezt az álláspontot képviselik. Az ausztrál szerzőpáros a szakmai távolságtartást egyfajta *lelki diszharmonia* érzéssel azonosítja. Csakhogy az arisztotelészi etika értelmében nagyon is fontos, hogy az ember összhangban legyen önmagával.⁶¹ Milyen következményekkel jár mindez egy olyan jogász számára, aki úgy érzi, hogy csak az ügyfelétől való távolságtartás mellett képes hatékonyan betölteni a szakmai szerepét?

Oakley és Cocking álláspontja szerint a szakmai elhatárolódásra vonatkozó igény megfogalmazódása *prima facie* indokot szolgáltat arra, hogy a jogászban kétségek merüljenek fel a tevékenységének morális megengedhetőségével kapcsolatban, így kénytelen legyen azt igazolni.⁶² Ugyanakkor önmagában a lelki diszharmonia érzése nem jelenti azt, hogy az egyén kudarcot vallott a szerepében. Ilyen kudarcról csak akkor beszélhetünk, ha a jogász az említett igazolási kötelezettségének nem tud eleget tenni. Oakley és Cocking koncepciója értelmében a szakmai távolságtartás a következő feltételek fennállása esetén igazolható: (i) a konkrét szakmai szerep ténylegesen az adott hivatás céljait szolgálja; (ii) a pszichológiai távolságtartás segít megfelelni a szerep követelményeinek, így elősegíti a hivatásgyakorlás céljainak elérését; és (iii) ezek a célok – mindent egybevetve – erkölcsi szempontból helyesek, azaz összhangban

⁵⁸ Uo. 120-121. és 126. p.

⁵⁹ Uo. 132. p. Oakley és Cocking érvelése sok mindenben emlékeztet az amerikai William Simon jogi etikai koncepciójára, amit a szerző kontextuális nézetként definiált. A kontextuális nézet értelmében a jogásznak olyan magatartást kell tanúsítania a hivatásgyakorlás során, amely az adott ügy releváns körülményeit figyelembe véve valószínűsíthetően az igazságosság előmozdítását szolgálja. Szembetűnő, hogy sem a kontextuális nézet, sem az itt ismertetett erényetikai megközelítés nem kompatibilis az Egyesült Államokban hagyományosnak tekintett jogász szerepfelfogással, az úgynevezett sztenderd koncepcióval, amely szerint a szerepspecifikus erkölcsi normák (szinte) mindig felülírják az általános erkölcsi normákat a hivatásgyakorlás során. A sztenderd koncepció deontológiai megközelítést alkalmazó moralista kritikusainak álláspontjával szintén konfliktusba kerül mindkét elmélet. Vannak azonban fontos különbségek is a kontextuális nézet és az itt vázolt erényetikai megközelítés között. Ezek közül a két legfontosabbat érdemes itt megemlíteni. Egyfelől, az ausztrál szerzőpáros a morálfilozófiai eszközkészletével közelíti meg a hivatásetikai kérdéseket, míg Simon jogelméleti érvelésre fűzi fel jogi etikai koncepcióját. Másfelől, Oakley és Cocking a súlyos igazságtalanság elkerülésének negatív követelményét hangsúlyozza a szerepspecifikus elköteleződések kapcsán, míg Simon általánosságban fogalmazza meg az igazságosság előmozdítására vonatkozó pozitív hivatásetikai követelményét. Lásd: Simon, William H.: *The Practice of Justice: A Theory of Lawyers' Ethics*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1998, 9. és 138. p. Simon kontextuális jogi etikájáról magyarul lásd: Budai, Katalin Edina: A jogász etika kontextuális elmélete. In *Jogi Tanulmányok* 2024, 228–240. p.

⁶⁰ Arról, hogy mit is jelent a jogi etika sztenderd koncepciója (*standard conception*), lásd a jelen tanulmány III.1. (*Makroetikai aggályok*) pontját.

⁶¹ Lásd pl.: Arisztotelész: i.m. 345-346. p.

⁶² Oakley–Cocking: i.m. 144. p.

vannak a hivatás *alapvető* céljával, az igazságossággal.⁶³ Következésképpen, ha azok a szakmai célok, amiknek a megvalósítását a távolságtartás szolgálja, erkölcsileg aggályosak, vagy ha a célok értékesek ugyan, de a távolságtartás *nem* segíti azok elérését, akkor a távolságtartás morálisan nem igazolható, azaz erényetikai szempontból kifogásolható.⁶⁴ A szerzők példákkal is illusztrálják, mire gondolnak pontosan:

- Egy maffiózót védő ügyvéd esetében a következő logika mentén igazolható a szakmai elhatárolódás: 1. Az ártatlanság véelme egy fontos garanciális alapelve a büntetőjognak, amely az igazságosságot szolgálja. 2. A védőügyvéd, ügyfele érdekeinek buzgó képviselője révén, rákényszeríti a vádhatóságot arra, hogy az kétséget kizáróan bizonyítsa a vádlott bűnösségét. 3. A pszichológiai távolságtartás hozzájárul az ügyvéd feladatának hatékony ellátásához. 4. Mindent egybevetve, az ügyfelétől elhatárolódó, de annak érdekeit elkötelezetten képviselő ügyvéd a büntetőjog céljának megvalósítását segíti elő, tehát eljárása morálisan igazolható.⁶⁵
- Egy biztosítási jogász esetében kicsit másképp kell megítélni a konkrét tevékenység és a távolságtartás morális igazolhatóságának kérdését. Amennyiben a hivatásgyakorló egy baleset vétlen áldozatával szemben képvisel egy olyan biztosító társaságot, amely mindenáron el kívánja hárítani a fizetési kötelezettségét, a konkrét szerep célja morálisan aggályosnak tekinthető. Így az a jogász például, aki szándékosan elhúzza, vagy a baleset szerencsétlen sérültje számára költségesebbé teszi az igényérvényesítést, a jogász hivatás alapvető célját jelentő igazságosság eszményével ellentétesen cselekszik, tehát eljárása morálisan nem igazolható. Ennek felismerésében pedig segítségére lehet a szakmai elhatárolódás szükségességének érzése.⁶⁶

Oakley és Cocking álláspontja szerint tehát bizonyos mértékű szakmai távolságtartás, azaz lelki diszharmónia elviselése, olykor elkerülhetetlen a jogász működés során. A morális igazolás próbáját kiálló helyzetekben ugyanakkor ez mindössze a hivatás gyakorlója által hozzáférhetővé tett javak nagysága és természete által megkívánt olyan kis árnak tekintendő, amit egyszerűen meg kell fizetni.⁶⁷

III. Tim Dare erényetikai megközelítésekkel kapcsolatos kritikája

Az ausztrálzásiai jogi etika legismertebb képviselőjét, az új-zélandi Tim Darét, nem ragadta magával az erényetika XX. század végi reneszánsza. Az 1990-es évek végétől kezdve számos tanulmányban fejtette ki fenntartásait a cselekvő jellemére fókuszáló jogi etikai megközelítésekkel kapcsolatosan,⁶⁸ 2009-ben megjelent monográfiájában pedig egy külön fejezetet szentelt ennek a témának.⁶⁹ Az Aucklandi Egyetem professzora szerint nyomós érvek

⁶³ Uo. 145. p.

⁶⁴ Uo. 145. p.

⁶⁵ Uo. 146-147. p.

⁶⁶ Uo. 147-148. p.

⁶⁷ Uo. 150. p.

⁶⁸ Lásd pl.: Dare 1998, vagy Dare, Tim: Lawyers, Ethics, and To Kill a Mockingbird. Philosophy and Literature, Vol. 25, No. 1, 2001, pp. 127-141., illetve Dare, Tim: Virtue Ethics, Lawyers and Harper Lee's To Kill a Mockingbird. In Journal of Interdisciplinary Studies, Vol. 19, No.1, 2007, 81-100. p.

⁶⁹ Dare, Tim: The Counsel of Rogues? A Defence of the Standard Conception of the Lawyer's Role. Ashgate, Burlington, VT, 2009, 101-122. p.

szólnak az erényetika jogász hivatásgyakorlásra történő alkalmazása ellen, amikre „makroetikai” (*macro-ethical*) és „mikroetikai” (*micro-ethical*) aggályokként hivatkozik.⁷⁰

III.1. Makroetikai aggályok

Dare úgy látja, hogy jogász szerep erényetikai megközelítésével kapcsolatos makroetikai aggályok a jog – és azzal összefüggésben a jogász – modern társadalmakban betöltött funkciójából fakadnak. Álláspontja szerint a nyugati típusú pluralista demokráciákban a jog legfontosabb funkciója, hogy közvetít a társadalomban megjelenő különböző nézetek között olyan meghatározó kérdésekben, mint hogy mit is jelent az emberi kiteljesedés, milyen alapvető célok elérésére érdemes a leginkább törekedni és milyen módon élheti az egyén a legjobban az életét. Az ésszerű, ám egymással mégis sokszor összeegyeztethetetlen vallási, filozófiai és erkölcsi elveket valló állampolgárok együttműködése csak semleges mechanizmusok mentén biztosítható. Mégpedig azért, mert míg egyesek bizonyos tartalmi kérdésekben (pl. abortusz, eutanázia) soha nem jutnának egyetértésre, addig egy olyan rendszer működését általában tisztességesnek tudják elfogadni, amely lehetővé teszi a különböző álláspontok megfelelő képviselését és figyelembevételét a döntési folyamatokban. Az eljárási értelemben vett semlegességen alapuló jogi intézmények és gyakorlatok tehát a stabil és igazságos közösségi működést teszik lehetővé napjainkban.⁷¹ Ez a Dare által kínált funkcionális jogfelfogás Joseph Raz autoritás-elméletéhez áll közel, amennyiben a jogot egyfajta közvetítőként ábrázolja a tervezett intézkedésekről alkotott nézetek sokfélesége és a végrehajtandó intézkedésekre vonatkozó konkrét döntések között, mivel az képes tartalomfüggetlen indokokat szolgáltatni a cselekvésekhez.⁷²

Az új-zélandi teoretikus elméletében a jogász szerep jellegét is alapvetően a jog neutrális közvetítő funkciója határozza meg:⁷³ a jogász feladata a joghoz való hozzáférés biztosítása bárki számára. Csakhogy ezzel a liberális szerepfelfogással – szerinte – összeegyeztethetetlen a jogi etika erényetikai megközelítése. Dare hangsúlyozza, hogy a gyakorlati okosság elválaszthatatlan a *phronimosz* jóról alkotott tartalmi elképzeléseitől, így az végső soron (a jogász személyes erkölcsi meggyőződésén alapuló) korlátokat állíthat az ügyfelek elé a jogrendszer által biztosított eszközök igénybevétele során.⁷⁴ Az erényekre, illetve a jogász jellemére, éppen ezért nem alapozható plauzibilis hivatásetika a szerző álláspontja szerint.

Dare funkcionális jogfelfogása olyan hivatásetikát feltételez, amely a mindennapi erkölcs és a jogász szerepmorál éles elválasztására épül. A *common law* jogrendszerekben hagyományosnak tekintett jogász szerepfelfogás, az úgynevezett sztenderd koncepció (*standard conception*), pontosan ennek a követelménynek tesz eleget. A sztenderd koncepció

⁷⁰ Dare 1998: 147. p.

⁷¹ Uo. 147-151. és Dare 2009: 61. p. Dare a jog pluralista társadalmakban betöltött funkciójának szemléltetése céljából a pénzfeldobáson alapuló döntéshozatal példájára hivatkozik. Amikor egy döntést igénylő helyzetben az érintettek képtelenek meggyőzni egymást az általuk támogatott cselekvési alternatíva helyességéről, határozhatnak úgy is, hogy pénzfeldobással rendezik el a kérdést. A pénzfeldobás eredménye ilyenkor új, tartalomfüggetlen indokot szolgáltat a nyertes fél által preferált cselekvésre. Ennek az indoknak a normatív ereje független tehát attól, hogy a kérdés érdemét tekintve az érintettek mit gondolnak, így az számukra annak ellenére elfogadható, hogy továbbra is ragaszkodnak a véleményükhöz. Lásd: uo. 62. p.

⁷² Uo. 70-71. p.

⁷³ Uo. 59. p.

⁷⁴ Dare 1998: 148. p.

értelmében (i) a jogászoknak buzgón elő kell mozdítaniuk ügyfeleik céljait a jogszabályok által biztosított keretek között (*pártfogás elve*), miközben morális semlegességet kell tanúsítaniuk a célok és az azok eléréséhez használt törvényes eszközök iránt (*semlegesség elve*), továbbá erkölcsileg nem felelősek azokért a „járulékos károkért”,⁷⁵ amelyeket a képviselőjük során előidéznek (*számonkérhetőség hiányának elve*).⁷⁶ Az új-zélandi etikus amellett érvel, hogy némi korrekcióval, ez a felfogás tökéletesen kiszolgálja a liberális demokráciák igényeit, azaz biztosítja az ésszerű, ám egymással mégis sokszor összeegyeztethetetlen nézeteket valló állampolgárok együttműködését semleges mechanizmusok mentén. A sztenderd koncepció általa *módosított verziójának* három alapelvét Dare az alábbiak szerint vezeti le a jog funkciójával kapcsolatos elméletéből:

1) Semlegesség (*neutrality*)

A semlegesség elve értelmében a jogász nem hagyhatja, hogy az ügyfélről vagy az ügyfél céljainak erkölcsösségéről alkotott saját véleménye befolyásolja azt a körütekintést és igyekezetet, amellyel az ügyfél képviselőjét ellátja. Ellenkező esetben aláásná azt a stratégiát, amellyel a jog alapvető funkciójának érvényesülése biztosítható. A pluralista társadalmak által alkalmazott eljárások ráadásul igen bonyolultak, a jogászok pedig – speciális szaktudásuk révén – a polgárok bármely más csoportjához képest sokkal könnyebben és hatékonyabban igazodnak el a jogi és politikai intézmények útvesztőiben. Ez pedig olyan befolyást biztosít számukra a jogrendszer működtetésében, amivel akár vissza is lehet élni. A semlegesség elve az ilyen visszaéléseket is hivatott megakadályozni.⁷⁷

2) Számonkérhetőség hiánya (*non-accountability*)

A számonkérhetőség hiányának alapelve azt fejezi ki, hogy a jogászok nem tehetők morálisan felelőssé sem az erkölcstelen ügyfelek képviselőtéért, sem az ügyfelek erkölcstelen cselekedeteinek, illetve céljainak támogatásáért. Ez két következménnyel jár. Egyfelől a jogászoknak nincs okuk bizonyos ügyeket azért visszautasítani, mert azok nem felelnek meg a saját erkölcsi mércéiknek, másfelől azoknak a jogászoknak sem kell megbélyegzéstől tartaniuk, akik népszerűtlen ügyeket is elvállalnak. A számonkérhetőség hiányának elve tehát szintén a jog pluralista társadalmakban betöltött neutrális közvetítő funkcióját hivatott biztosítani.⁷⁸

3) Pártfogás (*partisanship*)

Az ügyfél érdekeinek buzgó érvényesítését előíró alapelvnek a jog funkciójából való levezetése Dare szerint csak bizonyos fenntartásokkal, korrekcióval lehetséges. Emiatt különbséget tesz az „egyszerű buzgóság” („*mere-zeal*”) és a „túl buzgóság” („*hyper-zeal*”) között. Az előbbi az ügyfél jogos érdekeinek az érvényesítésére korlátozódik, míg az utóbbi minden olyan előny megszerzésére irányul, amely a jog által elérhető. Érdemes példákkal szemléltetni a kétféle buzgóság közötti különbséget. Az elévülési kifogás érvényesítése egy tehetős ügyfél érdekében – még egy nélkülöző személlyel szemben is – egyszerű buzgóságnak minősül. Ennek az az oka,

⁷⁵ A járulékos károk a jogász szerep melléktermékei. Ilyennek minősül például, ha (i) az ügyvéd ügyfele érdekében tett erőfeszítésnek eredményeként egy házassági bontóper végén a kisgyermek nem ahhoz a szülőhöz kerül, akinél jobb helye lenne; (ii) egy gyilkost a hatékony védői stratégia következtében felmentenek, így az visszatérhet a társadalomba; vagy (iii) a munkajogász olyan mechanizmust alakít ki a dolgozók jelentős hányadát érintő elbocsátások lebonyolítására, amely lehetővé teszi a csoportos létszámcsoökkentés munkavállalókat védő garanciális szabályainak mellőzését, nehéz helyzetbe hozva ezáltal az érintetteket.

⁷⁶ Lásd: Luban–Wendel: i.m. 343. p.

⁷⁷ Dare 2009: 74-75. p.

⁷⁸ Uo. 75. p.

hogy csakis az ügyfél döntheti el, kíván-e gesztust gyakorolni az elévült követelés jogosultja felé azzal, hogy nem él a jogszabály által részére biztosított kifogás lehetőségével; a jogász ezt nem teheti meg helyette. Ellenben az eljárás szándékos elhúzása vagy költségessé tétele az ellenérdekű fél számára, már a túlbuzgóság kategóriájába tartozik.⁷⁹ Dare álláspontja szerint a jogász – jog funkciójából fakadó – feladata az, hogy segítsen az ügyfélnek élni az őt megillető jogokkal. Ehhez persze elengedhetetlen annak tisztázása, hogy mik is ezek jogok. Márpedig az eljárás elhúzása vagy költségessé tétele ezt a célt egyáltalán nem szolgálja, még ha adott esetben érdekében is áll az ügyfélnek. Következésképpen, a jogász szerepéből nem származhatnak olyan jogosultságok vagy kötelezettségek, amelyek az ügyfél jogainak, illetve jogszerű igényeinek a megállapítását megnehezítik.⁸⁰ Az ilyen eljárás túlbuzgóságnak minősül, és akkor sem elfogadható, ha az formális értelemben jogilag megengedett.

Dare jogi etikája tehát a sztenderd koncepció olyan módosított modelljére épül, amely a pártfogás elvét az egyszerű buzgóságra korlátozza, a túlbuzgó képviselőt pedig összeegyeztethetetlennek tartja a jog pluralista társadalmakban betöltött szerepével.

III.2. Mikroetikai aggályok

Az erényetikai megközelítésre alapozott jogi etikával kapcsolatos mikroetikai aggályok a jogász és az ügyfele közötti viszony sajátosságaiból fakadnak Dare szerint.⁸¹ Ezzel összefüggésben négy fontos dologra hívja fel a figyelmet az új-zélandi teoretikus:

- 1) Azok az ügyek, amelyekre tekintettel az ügyfelek jogász segítségét kérik, jellemzően kiemelt jelentőségűek számukra.⁸²

Ilyen lehet például egy gyermek felügyeleti jogának megszerzése válás esetén, az egyén lakhatását biztosítani hivatott ingatlan adásvétele, vagy akár egy bűncselekmény elkövetésével gyanúsított személy büntetőjogi védelme. Jelentéktelen ügyek miatt nem szokás jogászhoz fordulni.

- 2) Tudás és képességek szempontjából a jogász és az ügyfél közötti viszony kiegyensúlyozatlan.⁸³

A jogász speciális szakértelemmel rendelkezik mind az ügyfelet megillető jogosultságok megállapításához, mind pedig azok érvényesítéséhez. Ez komplexebb ügyekben – már önmagában – *de facto* monopol helyzetet teremthet a jogászok számára. Emellett számtalan jogrendszerben a jogászok *de iure* is monopóliumot élveznek a jogi szolgáltatások piacán. Ezt a pozíciót pedig tovább erősítheti a jogi képviselő kötelező előírása bizonyos eljárások esetében. Az ügyfeleknek tehát sokszor nincs más választásuk, minthogy jogászt bízzanak meg ügyeik elintézésével.⁸⁴

⁷⁹ Uo. 76-77. p.

⁸⁰ Uo. 80-81. p.

⁸¹ Dare 1998: 151-153. p.

⁸² Dare 1998: 151. p. és Dare 2009: 90-91. p.

⁸³ Dare 1998: 151-152. p. és Dare 2009: 89-90. p.

⁸⁴ Uo. 89-90. p.

- 3) Az ügyfelek általában nem képesek megítélni, hogy a jogász milyen minőségű munkát végez.⁸⁵

A megbízó szemszögéből nézve a hivatásgyakorló szakmai tevékenységét egyfajta homály övezi, így a jogi szolgáltatás minősége a laikus számára nehezen értékelhető. Az ebből fakadó kiszolgáltatottság bizonyos fokig ellensúlyozható például másodvélemény beszerzésével, de végső soron az ellenőrzést szolgáló jogi szakvélemény esetében is hasonló nehézségekkel fog szembesülni az ügyfél.⁸⁶

- 4) Az ügyfelek általában alig rendelkeznek információval az általuk megbízott jogász személyéről.⁸⁷

Bár voltak olyan idők, amikor a helybéli jogászt jellemzően személyesen is ismerték az ügyfelei, manapság ez egyre ritkábban fordul elő. A legtöbben csak annyit tudnak a megbízottjukról, amennyit az fel kíván fedni előttük. Ez szintén egyfajta kiszolgáltatottságot eredményez az ügyfél oldalán.⁸⁸

Dare úgy látja, hogy az ügyfél számára a fent említett sajátosságokból fakadó nehézségeket csak súlyosbítaná egy olyan hivatásetika, amely a jogász jellemére, illetve erényeire épít. Egyszerűen azért, mert tovább fokozná a felek közötti információs aszimmetriát. Honnan is tudhatná az ügyfél, hogy milyen körülmények között áldozná fel jogásza az ő érdekeit egy magasabb cél oltárán? Ezzel szemben a jogászi szerep sztenderd koncepciója kiszámítható helyzetet teremt egy ilyen, jellegénél fogva eleve aszimmetrikus kapcsolatban.⁸⁹ Azt követeli meg ugyanis a hivatásgyakorlótól, hogy egy sor nyilvános, szerepspecifikus szakmai érték vezérelje őt az eljárása során, az ügyfél előtt (nagy valószínűséggel) ismeretlen saját erkölcsi meggyőződését pedig hagyja figyelmen kívül a megbízás teljesítésekor.⁹⁰ Mindebből az következik az új-zélandi etikus szerint, hogy a cselekvő jellemére fókuszáló erényetikai megközelítéshez képest a sztenderd koncepció egy sokkal átláthatóbb, az ügyfelek kiszolgáltatottságát csökkentő hivatásetikai alternatívát kínál.

IV. Záró gondolatok

A tanulmány bevezetőjében azt írtam, hogy a jogi etika területén az erényetika jóval kisebb súlyt képvisel, mint a másik kettő rivális normatív etikai irányzat.⁹¹ Korántsem biztos azonban, hogy ez így is marad. Az elmúlt években néhány teoretikus újra felfedezte a cselekvő jellemére és az erényekre fókuszáló megközelítésben rejlő lehetőségeket a jogászi hivatásetika számára.⁹² Közülük az ausztrál Reid Mortensen olyan gondolatokat is megfogalmazott, amelyek közvetlenül kapcsolódnak a fent ismertetett álláspontokhoz.

⁸⁵ Dare 1998: 152. p. és Dare 2009: 91-92. p.

⁸⁶ Uo. 92. p.

⁸⁷ Dare 1998: 152. p. és Dare 2009: 92-93. p.

⁸⁸ Uo. 94. p.

⁸⁹ Dare 1998: 153. p.

⁹⁰ Uo.: 153. p.

⁹¹ Lásd: 8. lábj.

⁹² Lásd: 21. lábj.

Mortensen szerint Tim Dare téved, amikor az erények megnyilvánulását a cselekvő szubsztantív erkölcsi meggyőződésével azonosítja; az erényetika ugyanis nem valamely erkölcsi álláspont kialakításának, hanem bizonyos erkölcsi kvalitások kifejlesztésének követelményét állítja az ember elé.⁹³ A Dél-Queenslandi Egyetem professzora – Kronman *phronészisz* felfogásából kiindulva – amellet érvel, hogy egy jogász esetében a két legfontosabb ilyen kvalitás az együttérzés és a távolságtartás (*sympathy and detachment*).⁹⁴ Az együttérzés révén a jogász képessé válik elkötelezetten kiállni ügyfele mellett, míg a távolságtartás az ügyfelet megillető jogszerű igények elfogulatlan megállapítását teszi lehetővé. Mindebből Mortensen azt a következtetést vonja le, hogy az együttérzés és a távolságtartás kombinációjára épülő gyakorlati okosság a jogászi szerep Dare által képviselt sztenderd koncepciójának kivitelezését is nagyban elősegíti. Sőt, talán még többről van szó; elengedhetetlen hozzá.⁹⁵ A gyakorlati okossággal rendelkező jogász tehát nem pusztán egy letűnt kor ideálja – napjaink liberális demokráciáiban is égető szükség lenne rá.⁹⁶ De vajon van realitása annak, hogy a *phronimosz* a XXI. századi jogi etika főszereplőjévé váljon? Mortensen e tekintetben nem túl bizakodó, de nem is teljesen reményvesztett. A legfőbb akadályt a jogi szolgáltatások piacának elmúlt évtizedekben tapasztalt átalakulásában látja: az üzleti ügyfeleket kiszolgáló nagy ügyvédi irodák térnyerése, a jogászok egyre erőteljesebb specializálódása, valamint a „hedonista pénzhajhászat” kultúrája nem teremt kedvező feltételeket a jellem kimunkálásához és az erények gyakorlásához.⁹⁷

Mortensen fejtegetéseivel persze lehet vitatkozni; álláspontja bizonyára megosztja még az erényetikusokat is. Láthattuk például, hogy Oakley és Cocking sokkal inkább tekintik szükséges rossznak, mintsem hivatásetikai értéknek az általuk lelki diszharmonia érzésként felfogott szakmai távolságtartást.⁹⁸ De a jelen tanulmány szempontjából nem is ez a lényeg. Jóval fontosabb az a tendencia, ami az erényetikai érvelés egyre növekvő súlyára utal napjaink tudományos diskurzusában. Ennek pedig van egy további hozadéka is: a kontinentális Európa határozottan bekapcsolódott az elméleti jogi etikai gondolkodás formálásába.⁹⁹

Az áttörés elsősorban a holland Iris van Domselaarnak köszönhető, aki az erényetikai szemlélet egyik meghatározó képviselője napjainkban.¹⁰⁰ Domselaar munkássága ráadásul

⁹³ Mortensen: i.m. 61. p.

⁹⁴ Uo. 65-66. p.

⁹⁵ Uo. 66. p.

⁹⁶ Uo. 65. p.

⁹⁷ A jogi szolgáltatások piacának fokozatos átalakulását már Anthony Kronman is egyértelműen érzékelte az 1990-as években, és aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy az ügyfelek és az ügyvédi irodák közötti kapcsolat egyre inkább felületessé, személytelenné és üzletszerűvé válik. Lásd: Kronman: i.m. 284-307. p. Mortensen álláspontja szerint a helyzet ma még sokkal rosszabb annál, mint amilyen harminc évvel ezelőtt volt: a profitabilitás követelménye minden egyéb szempontot maga alá gyűr a működés során, a jogászok pedig egyre hamarabb és egyre szűkebb szakterületekre specializálódnak, ami – az ausztrál legfelsőbb bíróság korábbi elnöke, Robert Shenton French szavait idézve – „elsorvasztja az agyukat”. Az ausztrál etikus a specializációt nem csak az üzleti ügyfeleket kiszolgáló nagy ügyvédi irodáknál dolgozó jogászok vonatkozásában tartja problematikusnak, hanem a kis vidéki praxisok esetében is. Utóbbira példaként hozza föl a személyi sérülésekkel kapcsolatos kártérítési ügyekre és a családjogi esetekre szakosodó jogászok egyre növekvő számát. Mortensen szerint a *phronészisz* erényének gyakorlása adaptív narratív képzelőerőt feltételez, aminek kifejlesztése komoly feladat; ehhez az általános praxis, az olvasás és az utazás nyújthat alapot. Lásd: Mortensen: i.m. 61-65. p.

⁹⁸ Hangsúlyozzák továbbá, hogy a szakmai távolságtartás minden esetben morális igazolást kíván. Lásd a jelen tanulmány II.3. (*A hivatásbeli szerepek etikája*) pontját.

⁹⁹ A jogászi szerepfelfogás körüli tudományos viták az amerikai elit egyetemek köreiből indultak ki nagyjából 50 évvel ezelőtt, és csak kifejezetten lassan terjedtek át a világ más országaira. A jogi etikai diskurzust a mai napig rendkívül erős angolszász dominancia jellemzi. Lásd: Webb–Hard: i.m. 23. p.

¹⁰⁰ Iris van Domselaar az Amszterdami Egyetem professzora. Erényetikai szemléletű jogi etikai írásai közül lásd különösen: van Domselaar, Iris: The fragility of legal ethics: on the role of theory, lawyerly virtues, and moral

kifejezetten ígéretesnek tűnik. Elsősorban azért, mert a jogász praxis realitásaiból indul ki. Ennek jelentőségét egy ellenpéldával tudom leginkább érzékeltetni, így visszautalok Mortensen specializációt kifogásoló álláspontjára.¹⁰¹ Úgy gondolom, hogy Mortensen egyoldalúan és a valóságtól elrugaszkodott módon közelíti meg ezt a kérdést. Nem veszi figyelembe ugyanis, hogy – hasonlóan az orvosláshoz – a jogi szolgáltatások minőségének magas színvonala számos esetben kizárólag specializáció révén biztosítható. Ez a szempont pedig egyáltalán nem elhanyagolható. Következésképpen, egy jogi etikai koncepció akkor lehet igazán sikeres, ha nem eleve elvetendő rossz gyakorlatként tekint a jogászok szakosodására, hanem a specializáció etikai kockázatainak kiküszöbölésére tartalmaz inkább iránymutatást. A holland etikus holisztikus¹⁰² megközelítésen alapuló neo-arisztotelianus szemlélete pedig egy ilyen normatív modell lehetőségét villantja föl.

Irodalomjegyzék

Anscombe, Elisabeth: A modern erkölcsfilozófia. Ford. Takács Ferenc. In Lónyai Mária (szerk.): Tények és értékek. Gondolat, Budapest, 1981.

Arisztotelész: Nikomakhoszi etika. Ford. Simon Attila. Atlantisz, Budapest, 2023.

Boros Gábor (szerk.): Filozófia. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2016.
https://mersz.hu/dokumentum/filozofia_473/#filozofia
<https://doi.org/10.1556/9789630596923>

Dare, Tim: Virtue Ethics and Legal Ethics. In Victoria University of Wellington Law Review, Vol. 28, No. 1, 1998, pp. 141–156. <https://doi.org/10.26686/vuwl.v28i1.6086>

Dare, Tim: Lawyers, Ethics, and To Kill a Mockingbird. In Philosophy and Literature, Vol. 25, No. 1, 2001, p. 127-141. <https://doi.org/10.1353/phl.2001.0003>

Dare, Tim: Virtue Ethics, Lawyers and Harper Lee's To Kill a Mockingbird. In Journal of Interdisciplinary Studies, Vol. 19, No.1, 2007, 81-100. p. <https://doi.org/10.5840/jis2007191/25>

Dare, Tim: The Counsel of Rogues? A Defence of the Standard Conception of the Lawyer's Role. Ashgate Publishing, Burlington, VT, 2009. <https://doi.org/10.4324/9781315615066>

remainders in the life of a good lawyer. In Webb, Julian (szerk.): Leading Works in Legal Ethics. Routledge, New York, 2024, 113-134. p.; vagy van Domselaar, Iris: The Role of Legal Professionals in Large-Scale Miscarriages of Justice: A Virtue Ethics Perspective. <https://ssrn.com/abstract=5156607> (2025. február 26.)

¹⁰¹ Lásd: 97. lábj. A jogászok specializálódását persze nem kizárólag érénytikusok szokták kifogásolni. A jogi etika politikafilozófiai irányzatához tartozó Daniel Markovits is problémásnak tekintette ezt a gyakorlatot. Úgy gondolta, hogy a hivatásgyakorlók ezáltal egyre inkább azonosulnak az általuk képviselt ügyfelek vagy ügyek bizonyos típusaival, ami ellehetetleníti a negatív képesség gyakorlását és megakadályozza a jogászok vétkek szerepalapú átfogalmazását, azaz végső soron a jogász hivatás etikai vonzerejének alátámasztását. Lásd: Markovits: i.m. 241. p. Vö.: 55. lábj.

¹⁰² Domselaar integrálni igyekszik a jogi etika főbb elméleteinek és a hivatásetika területén alkalmazott különböző szabályozási megoldásoknak a tanulságait, miközben támaszkodik a releváns pszichológiai, szociológiai és politikai elméletekre, valamint figyelembe veszi a jogászok döntései által érintettek álláspontját és a jogászok valós tapasztalatait is. Lásd: van Domselaar 2024: 127-128. p.

Kronman, Anthony T.: *The Lost Lawyer: Failing Ideals of the Legal Profession*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1993.

Luban, David – Wendel, W. Bradley: Philosophical Legal Ethics: An Affectionate History. In *Georgetown Journal of Legal Ethics*, Vol. 30, No. 3, 2017, 337-364. p. <https://doi.org/10.31228/osf.io/fh6ry>

Markovits, Daniel: *A Modern Legal Ethics: Adversary Advocacy in a Democratic Age*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 2008. <https://doi.org/10.1515/9781400828982>

Mortensen, Reid: *The Lost Lawyer* regained: Virtue, liberalism and citizenship in lawyers' ethics. In Webb, Julian (szerk.): *Leading Works in Legal Ethics*. Routledge, New York, 2024, 44–66. o. <https://doi.org/10.4324/9781003015093-4>

Oakley, Justin – Cocking, Dean: *Virtue Ethics and Professional Roles*. Cambridge University Press, Cambridge 2001. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511487118>

Shaffer, Thomas L.: The Moral Theology of Atticus Finch. In *University of Pittsburgh Law Review*, Vol. 42, 1980-1981, 181-224. p.

Shaffer, Thomas L.: *Faith and the Professions*. State University of New York Press, New York, 1987.

Simon, William H.: *The Practice of Justice: A Theory of Lawyers' Ethics*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1998. <https://doi.org/10.4159/9780674043664>

van Domselaar, Iris: The fragility of legal ethics: on the role of theory, lawyerly virtues, and moral remainders in the life of a good lawyer. In Webb, Julian (szerk.): *Leading Works in Legal Ethics*. Routledge, New York, 2024, 113-134. o. <https://doi.org/10.4324/9781003015093-7>

Webb, Julian – Hard, Nicola: Introduction: Surfing the waves of legal ethics scholarship. In Webb, Julian (szerk.): *Leading Works in Legal Ethics*. Routledge, New York, 2024, 1–23. p. <https://doi.org/10.4324/9781003015093-1>

Wendel, W. Bradley: Community, goodness, and solidarity in legal ethics. In Webb, Julian (szerk.): *Leading Works in Legal Ethics*. Routledge, New York, 2024, 27–43. p. <https://doi.org/10.4324/9781003015093-3>

Wolfendale, Jessica: *Torture and the Military Profession*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2007, 42. p. <https://doi.org/10.1057/9780230592803>

Kőszeghy, Adam¹

Act XXXVII of 1875 and Slovak Commercial Law. A Contribution to the 150th Anniversary of Its Adoption²

Abstract

The Act XXXVII of 1875 (the Hungarian Commercial Code) was the first commercial law regulation in Hungary, representing the initial comprehensive codification of commercial law within the territory of the Kingdom of Hungary (Slovakia). This legal norm stood out for its modernity and innovativeness in many respects, and its “legal destiny” was not halted even by the circumstances of the First World War and the subsequent dissolution of the dualistic state of Austria-Hungary. On the contrary, it found its application even in the newly established state – Czechoslovakia. Under the influence of the so-called first Czechoslovak law, Act No. 11/1918 Coll. (of laws and decrees), the former Hungarian law was received onto the territory of Slovakia through this reception norm. Among other provisions, the Act XXXVII of 1875 was thereby adopted, making it a valid part of the newly formed Czechoslovak legal order (with validity for the territory of Slovakia and Subcarpathian Ruthenia). Given the unfinished unification of commercial law during the interwar period, the regulation of this Act was subsequently adopted into the newly created, so-called Wartime Slovak State. In the area of application of its provisions, continuity with the preceding period was maintained, meaning no significant legislative interventions were made to its text. Following the renewal of Czechoslovakia, a “breakthrough” in relation to its application occurred only after 1948, due to the altered social, political, and economic direction of Czechoslovakia under the power of the Communist Party of Czechoslovakia (KSČ). The final stage of this legal norm’s existence was the adoption of Act No. 243/1949 Coll. on Joint-Stock Companies, and Act No. 141/1950 Coll. the Civil Code, which repealed it without replacement, thereby “burying” commercial law in Czechoslovakia for more than forty years. The only exception was the provisions concerning the legal affairs of cooperatives, which, however, served merely as a transitional regulation for the emerging People’s Cooperatives and were therefore also quickly repealed by Act No. 53/1954 Coll., on People's Cooperatives and Cooperative Organisations. Even though it was not readopted during the restoration of the market economy after 1989, Act XXXVII of 1875 represents the longest-standing and most effective commercial law regulation in the territory of Slovakia, leaving an indelible legacy.

Keywords: Act XXXVII/1875, Hungarian Commercial Code, Slovak Commercial Law, Legal Dualism, Abolition of Commercial Law

¹ Mgr. Adam Kőszeghy, PhD., Assistant Professor, Department of Legal History and Comparative Law, Comenius University in Bratislava, Faculty of Law. ORCID: 0009-0007-5859-455X.

² DOI: 10.59558/jesz.2025.4.19

I. Introduction

Commercial law, as a branch of law, is currently an undeniable “twin” of civil law within the broader category of private law (private law disciplines). However, this was not always the case in the development of law within the territory of Slovakia. Commercial law has existed as a legal discipline in the territory of Slovakia for a “relatively” short time, only since the 19th century, as it essentially lacked the most crucial element – successful codification of otherwise fragmented legal regulation. In the early days of the Kingdom of Hungary, the regulation of commercial legal relations was limited mainly to public law regulation through various restrictions and prohibitions on trade within the Árpád-era royal codes (Stephen, Ladislaus, Coloman).³ In the later period, the nature of Hungarian law consisted of strong legal particularism. Therefore, the regulation of commercial legal relations was dispersed within individual particular legal sub-systems of municipal, guild, vinicultural, or mining law. For this reason, no major codification or unification efforts could take place in the field of commercial law, and this problematic situation persisted until the first third of the 18th century, when the state began focusing on the functioning of guilds and their state control. This step marked a certain realization among the Hungarian elite, who understood that proceeding without a unified (codified) commercial code was a path against the progress and prosperity arising from the rapid development of commercial relations. The first codification attempt was the drafting of the Bill of Exchange and Commercial Code (Codex Cambio-Mercantil) at the end of the 18th century; however, its adoption failed even on the fourth attempt by 1830.⁴ Instead of adopting a separate commercial law code, several statutory acts regulating the most important issues of commercial law – the so-called Wildner Acts – were finally adopted.⁵ Further steps included the revolutionary events of 1848/1849, where attention focused not only on the requirement to eliminate feudal remnants but also on abolishing restrictions on the free movement of goods and the cancellation of the corporative nature of commercial contractual relations, which represented a certain continuity with the already adopted Wildner Acts. Unfortunately, due to

³ Bak, János Mihály: *Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary*. USU Libraries: Utah, 2019, 1593 p.

⁴ In 1779, Queen Maria Theresa instructed the Curia to prepare a draft code for bills of exchange and other commercial law relationships, based on the relevant Austrian laws already in force in the territory of the so-called Hungarian Littoral. With this royal order, the codification works of Hungarian commercial law started. Two versions of a “Codex Cambio-Mercantil” were prepared by the Royal Table, in 1781 and 1787. These served as the basis of the codification works of the regnicular committees established by the Diet of 1790/91. The legal committee, in cooperation with an acknowledged lawyer of Fiume, Mátyás József Paravits, prepared a third version of the code in 1795. Due to the political changes after the French Revolution, the Diet had no possibility to adopt it, but after 1825 it was re-elaborated by a newly established committee. This last edition of the Codex Cambio-Mercantil of 1830 was not adopted by the Estates either. See Képes, György: *Drafts of the “Codex Cambio-Mercantil” in the Late 18th Century: First Attempts of Codification of Hungarian Commercial Law*. In Švecová, Adriana – Lanczová, Ingrid – Gajarský, Adrián (eds.): *Právno-historické trendy a výhledy VII*. Praha: Leges, 2022, p. 48.

⁵ These statutory acts were named after their author, Ignaz Wildner von Maithstein. There was a total of eight such statutory acts, and they fundamentally regulated the most important issues of commercial law:

Act XV of 1840 on Bills of Exchange,

Act XVI of 1840 on Merchants,

Act XVII of 1840 on the Legal Status of Factories,

Act XVIII of 1840 on Commercial Companies,

Act XIX of 1840 on Chambers of Commerce and Brokers (Sensals),

Act XX of 1840 on Carriers (Freight Carriers),

Act XXI of 1840 on Registered Primary Claims (Encumbrances),

Act XXII of 1840 on Bankruptcy (Insolvency).

the defeat of the revolution and the subsequent period of constitutional provisionality in the form of the Bach Absolutism, the development toward adopting a separate commercial law regulation was halted for a decade, until 1860/1861.⁶

Following the collapse of the Bach Absolutism, the Hungarian lawyers were confronted with a critical dilemma: whether to adhere to the full continuity of the legal order preceding 1848, or whether to accept and utilize certain modernizing influences and institutes introduced during the Austrian rule (1849–1860) in the codification efforts. To resolve this complex situation, the Conference of the High Judge was organized, led by the High Judge (*iudex curiae*), with the aim of deciding on the continuity/discontinuity of Hungarian law individually concerning the respective branches of law. The subsequent direction of Hungarian law was then governed by the normative document resulting from this decision-making process, entitled the Temporary Judicial Rules of the Judex Curia Conference of 1861,⁷ by which the validity of the Wildner Acts was reinstated in commercial law.⁸ This was a relatively logical step, yet this legal regulation was no longer able to keep pace with the rapidly developing Hungarian economy. A few years later, based on the court decree of 1864, the provisions of the German Commercial Code (*Allgemeines Deutsches Handelsgesetzbuch* of 1861) regarding commercial companies (firms) were mandatorily applied to the territory of Hungary. From this moment on, the question was not whether a new separate Hungarian commercial law regulation would be (finally) adopted, but rather when it would occur. This moment occurred approximately one decade later with the adoption of the first Hungarian Commercial Code.

II. István Apáthy and Act XXXVII of 1875, the Hungarian Commercial Code

Hungarian commercial law, unlike civil law, did not have to face various obstacles stemming from cultural, social, and legal traditions deeply rooted in Hungarian law in its efforts toward fundamental modernization. Nevertheless, something was still missing for a successful culmination in the form of a dedicated Commercial Code. The initial impulse was provided by the already mentioned adoption of the German Commercial Code (*Allgemeines Deutsches Handelsgesetzbuch*), which, among other things, was also introduced in the Austrian part of the Monarchy. This eventually conditioned the effort to apply some of its provisions to the territory

⁶ Generally, the introduction of Bach's Absolutism was a negative aspect, primarily disrupting the (autonomous) constitutional status of Hungary within the Habsburg Monarchy. However, every coin has two sides, and therefore, on the other hand, Hungarian law was, after long decades, (forcibly) confronted again with the more progressive Austrian law, which, moreover, was applied in this period even on the territory of Hungary (and thus also on the territory of present-day Slovakia). At the cost of Hungary's sovereignty, Bach's Absolutism also enabled the creation of a unified customs territory within the Habsburg Monarchy, though the positive aspects of these measures did not fully manifest themselves in real practice. Hungarian legal scholarship was therefore faced with a difficult decision regarding the nature of Hungarian law after 1860. Cf. Képes, György: An Overview of the Hungarian Private Law Codification until 1918, with Special Regard to the Codification Aspects of a Separate Commercial Law. In Švecová, Adriana – Lanczová, Ingrid (eds.): *Právno-historické trendy a výhľady V*. Trnava: VEDA, 2020, pp. 57–59.

⁷ The Provisional Judicial Regulations of the Conference of the High Judge of 1861 were established within the legal system through the judicial application of customary law, as they never attained the status of a written source of law (a statute/act), and remained applicable in Hungary until May 1, 1960. See Képes, György: An Overview of the Hungarian Private Law Codification until 1918, with Special Regard to the Codification Aspects of a Separate Commercial Law. In Švecová, Adriana – Lanczová, Ingrid (eds.): *Právno-historické trendy a výhľady V*. Trnava: VEDA, 2020, p. 60.

⁸ Gábris, Tomáš. *Dočasné súdne pravidlá Judexkuriálnej konferencie z roku 1861. Monografická štúdia a historickoprávny komentár. 2. prepracované vydanie*. Bratislava: Wolters Kluwer, 2014, p. 176.

of Hungary as well. However, this was decidedly insufficient. Therefore, driven by the pressure from merchants in Pest, serious consideration regarding the possibilities for a Hungarian Commercial Law Code began during the years 1864–1872.⁹ Ultimately, the esteemed lawyer and Professor at the University of Pest, István Apáthy, was commissioned to prepare the new Commercial Code. He succeeded in drafting this proposal relatively quickly, completing it already in 1873.¹⁰ The main inspiration for drafting the new Hungarian Commercial Code was naturally the German Commercial Code (*Allgemeines Deutsches Handelsgesetzbuch*). However, unlike its German counterpart, the proposal abandoned the concepts of the limited partnership with shares (*Kommanditgesellschaft auf Aktien*), the silent partnership (*stille Gesellschaft*), and maritime law. The draft Hungarian Commercial Code was subsequently submitted for expert assessment to a commission established by the Minister of Commerce, Count József Zichy. This commission was composed of both lawyers and merchants (including Pál Hoffmann, the author of the draft for the general part of the Hungarian Civil Code).¹¹ In December 1874, the commission completed the revision of the draft. The result of this expert assessment was a truly groundbreaking step: the incorporation of the legal regulation of cooperatives as a form of enterprise into the draft Hungarian Commercial Code. In this form, the draft act was subsequently submitted to the Hungarian Diet for deliberation and approval. The Act XXXVII of 1875, the Hungarian Commercial Code, was adopted on May 18, 1875, and took effect on January 1, 1876. On this occasion, it must be noted that the adoption of the Hungarian Commercial Code of 1875 simultaneously completed the impressive hegemony of commercial law regulations based on the German model in Europe, which together successfully created an economically developed territory governed by identical or similar legal frameworks.¹² In this geographical area, it surpassed in importance even the French model, which was represented by the great commercial law regulation, the Code de commerce of 1807, and which had influenced a multitude of later commercial law regulations across Continental Europe.¹³

In terms of its structure, the Hungarian Commercial Code was primarily divided into two main parts: the first part concerning merchants and commercial companies, and the second part regulating commercial contractual relationships (obligations). These parts were subsequently divided into detailed sections. Compared to the structure of the Austrian General Commercial Code, Act No. 1/1863 R. G. Bl., which was adopted only a few years earlier and

⁹ Initially, possibilities were considered regarding the extent to which and how to introduce the German Commercial Code into the Hungarian legal system, however, this path proved fruitless. Therefore, following renewed pressure from the merchants of Pest, in the form of a petition to the Hungarian Diet in 1865, a subsequent mobilization of merchants, lawyers, and politicians ensued. This ultimately resulted in the decision to prepare a new Hungarian Commercial Code. See Képes, György: An Overview of the Hungarian Private Law Codification until 1918, with Special Regard to the Codification Aspects of a Separate Commercial Law. In Švecová, Adriana – Lanczová, Ingrid (eds.): *Právno-historické trendy a výhľady V*. Trnava: VEDA, 2020, p. 65.

¹⁰ Apáthy, István. *A Magyar Kereskedelmi Törvénykönyv Tervezete*. Budapest: Franklin, 1873.

¹¹ Képes, György: An Overview of the Hungarian Private Law Codification until 1918, with Special Regard to the Codification Aspects of a Separate Commercial Law. In Švecová, Adriana – Lanczová, Ingrid (eds.): *Právno-historické trendy a výhľady V*. Trnava: VEDA, 2020, p. 66.

¹² Husár, Ján: Všeobecný obchodný zákonník – inšpiračný zdroj pre zákonný článok XXXVII/1875, Obchodný zákon. In Bubelová, Kamila (eds.): *150 let Všeobecného obchodního zákoníku: sborník příspěvků z mezinárodního vědeckého kolokvia ke 150. výročí Všeobecného obchodního zákoníku pořádaného ve dnech 11. – 12.10.2012 Právnickou fakultou Univerzity Palackého v Olomouci pod názvem Zákon č. 1/1863 ř.z., všeobecný rakouský zákoník – inspirační zdroj českého obchodního práva*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2012, p. 53.

¹³ Sacco, Rodolfo: O některých otázkách základu občanského práva socialistických zemí. In *Právník*, 1969, Vol. 108, No. 10, p. 807.

originated also from the German Commercial Code, there were only minimal differences, mainly resulting from the aspects already mentioned above:

<i>Act XXXVII of 1875, the Hungarian Commercial Code</i>	<i>Act No. 1/1863 R. G. Bl., the Austrian General Commercial Code</i>
General Provisions	General Provisions
Part One: Merchants and Commercial Companies	Book One: On Commerce / On Commercial Matters
Section I: On Merchants in General	Title 1: On Merchants
Section II: Commercial Registers	Title 2: On the Commercial Register
Section III: Commercial Names (Trade Names)	Title 3: On Commercial Names (Trade Names)
Section IV: Commercial Books (Accounting Records)	Title 4: On Commercial Books (Accounting Records)
Section V: Proxies and Commercial Agents	Title 5: On Proxies and Commercial Agents
Section VI: Auxiliary Personnel	Title 6: On Commercial Assistants / Auxiliary Personnel
*Author's note: [cf. Part Two, Section IX of Code]	Title 7: On Commercial Brokers or Sensals
Section VII: On Commercial Companies in General	Book Two: On Commercial Companies
Section VIII: General Partnership	Title 1: On General Partnerships
Section IX: Limited Partnership	Title 2: On Limited Partnerships
	Title 2b: On Limited Partnerships with Shares in Particular
Section X: Joint-Stock Company	Title 3: On Joint-Stock Company
Section XI: Cooperatives	
	Book Three: On Silent Partnership and on Association for Individual Transactions on Joint Account
	Title 1: On Silent Partnership
	Title 2: On Association for Individual Transactions on Joint Account
Part Two: Commercial Transactions	Book Four: On Commercial Transactions
Section I: On Commercial Transactions in General	Title 1: On Commercial Transactions in General
Section II: Purchase (Sale)	Title 2: On Purchase (Sale)
Section III: Commission Transaction	Title 3: On Commission Contract
Section IV: Forwarding Transaction (Consignment)	Title 4: On Forwarding Contract (Consignment Contract)
Section V: Carriage Transaction (Freight Transport)	Title 5: On Carriage Contract (Freight Contract)
Section VI: Public Warehousing Transaction	
Section VII: Insurance Contract	
Section VIII: Publishing Transaction	

Section IX: Brokerage Transaction (Sensal Transaction)	
Transitional and Miscellaneous Provisions	

The most prominent difference, besides the exclusion of provisions on the silent partnership and the limited partnership with shares, was the incorporation of provisions on cooperatives. These provisions were not part of the original Apáthy draft, which was directly based on the German model. The addition of these regulations into the Hungarian Commercial Code itself created a legislative unicity, as no commercial law regulation had previously governed the legal relations of cooperatives within its provisions.¹⁴ Naturally, the Austrian legal order also contained the legal regulation of cooperatives within Act No. 70/1873 R. G. Bl., on Gainful and Economic Cooperatives; however, in this case, it was a separate legal regulation, standing outside the commercial code. Another field in which the Hungarian Commercial Code surpassed the contemporary legal regulation of commercial law codes was the regulation of the insurance contract. While the legal regulation of the insurance contract was covered within various Civil Codes, its comprehensive regulation was conspicuously absent in the field of commercial law, except for the Hungarian Commercial Code, which dedicated §§ 463–514 to it. Conversely, the contemporary legal development involved debate over whether to regulate insurance within a commercial law code or as a separate piece of legislation.¹⁵ For instance, the German Commercial Code of 1861, which served as the template for the Hungarian Commercial Code, only included provisions related to maritime insurance. The comprehensive regulation of the insurance contract was achieved more than 50 years later, with the adoption of the Insurance Contract Act of 1908 (*Versicherungsvertragsgesetz – VVG*), which remained in force for another hundred years until it was replaced as part of a substantial reform in 2008.

From the perspective of a more detailed substantive analysis of the provisions of the Hungarian Commercial Code and the Austrian General Commercial Code, these regulations were consistent but also contained deviations. Therefore, we shall briefly present the individual deviations corresponding to each part of the Hungarian Commercial Code. Regarding the provisions on merchants and commercial companies, the Hungarian Commercial Code defined the concept of merchant in greater detail, with the addendum that the [m]erchant must conduct the trade commercially in their own name. Furthermore, this concept was simultaneously construed more broadly with respect to the more extensive regulation of commercial obligational relationships.¹⁶ Joint-stock companies and cooperatives were always considered merchants regardless of their object of activity.¹⁷ Consequently, the Hungarian Commercial Code also provided for a broader scope of the so-called fictitious (formal) merchants. Regarding the transfer of a commercial enterprise, the successor's liability for the predecessor's debts was regulated by commercial law provisions. The Austrian legal regulation was primarily based on

¹⁴ Suchánek, Jaroslav: Družstva a obchodní zákoník. In *Právník*, 1992, Vol. 131, No. 8, p. 712; Helešic, František: Družstevní právo jako vědeckopedagogická disciplína a jeho výuka. In *Právník*, 2000, Vol. 139, No. 4, p. 408; Eliáš, Karel: Příspěvek k dějinám akciových společností se zřetelem k vývoji jejich právní úpravy ve střední Evropě. In *Právník*, 1994, Vol. 133, No. 8, p. 711.

¹⁵ Fekete, Imrich: Buržoázna koncepcia poisťnej zmluvy a jej kritika. In *Právník*, 1986, Vol. 125, No. 3, p. 195.

¹⁶ A relatively liberal concept of family law also permeated the regulation of merchants, establishing that a married woman did not require her husband's consent to act as a merchant within the meaning of the provisions of the Hungarian Commercial Code. See Wenig-Malovský, Arnošt: *Příručka obchodního práva*. Praha: Kompas, 1947, pp. 62–63.

¹⁷ §§ 147 and 223 of Hungarian Commercial Code. See Kľúčovský, Štefan – Čorba, Ignác: *Obchodný zákon platný na Slovensku* (XXXVII. uh. zák. článok z roku 1876). Vlastným nákladem. Nitra, 1920, pp. 32, 50.

customary (commercial) law and, in its absence, on the provisions of civil law. The approach to the release from liability regarding the scope of mandatory liability also differed: the Hungarian Commercial Code made no distinction as to whether the successor was a close relative of the predecessor or not, and established the same scope of liability, up to the amount of the predecessor's debts.¹⁸ With respect to the designation of the business name, both the joint-stock company and the cooperative had to be explicitly designated as 'Joint-Stock Company' or 'Cooperative,' a requirement that the Austrian legal regulation did not impose.¹⁹ In the event of the transfer of the business name right under the Hungarian Commercial Code, no strict condition regarding consent was required; consequently, any form of consent was deemed sufficient.²⁰ Under the provisions of the Hungarian Commercial Code, only a registered merchant could appoint a proxy. However, if a merchant obligated to register their firm at the court failed to do so, yet still appointed a proxy, this quasi-proxy still bound the merchant when acting on their behalf.²¹ In the event of the formation of a so-called occasional partnership, intended to carry out one or more commercial transactions for joint profit or loss, the provisions regarding commercial companies did not apply. Furthermore, unless the contracting parties stipulated otherwise, their contributions and the division of profit and loss were in equal proportion.²²

In the regulation of joint-stock companies, a difference already existed in the terminology: according to the contemporary Slovak legal terminology,²³ the joint-stock company was designated as "účastinná spoločnosť" (in Hungarian "résztvénytársaság"); similarly, the shareholder was designated as "účastinár" (in Hungarian "résztvényes"), and the share as "úcastina" (in Hungarian "résztvény").²⁴ As already stated, joint-stock companies were considered merchants regardless of their object of activity. Consequently, they were deemed merchants even if their object of activity was non-commercial, such as in the fields of theatre, spas, or, for instance, land subdivision.²⁵ The formation of joint-stock companies under the Hungarian Commercial Code was conditional upon the subscription of the entire share capital, the existence of Articles of Association, and registration in the Commercial Register. State authorization was not required for the formation of the company, as was the case under the Austrian General Commercial Code. Thus, the formation of a joint-stock company under the Hungarian Commercial Code was based on the normative system, similarly to the German Commercial Code.²⁶ Regarding the formal regulation of the Articles of Association, the Hungarian Commercial Code did not require a qualified form, such as a notarial or judicial

¹⁸ Wenig-Malovský, Arnošt: Příručka obchodního práva. Praha: Kompas, 1947, pp. 94–95.

¹⁹ § 14 of Hungarian Commercial Code. See Klúčovský, Štefan – Čorba, Ignác: Obchodný zákon platný na Slovensku (XXXVII. uh. zák. článok z roku 1876). Vlastným nákladem. Nitra, 1920, p. 3.

²⁰ Wenig-Malovský, Arnošt: Příručka obchodního práva. Praha: Kompas, 1947, p. 123.

²¹ § 16 of Hungarian Commercial Code. See Klúčovský, Štefan – Čorba, Ignác: Obchodný zákon platný na Slovensku (XXXVII. uh. zák. článok z roku 1876). Vlastným nákladem. Nitra, 1920, p. 4.

²² In the case of Austrian law, pursuant to Section 268, the partners' own contributions were primarily considered when determining the share of profit and loss. See Wenig-Malovský, Arnošt: Příručka obchodního práva. Praha: Kompas, 1947, p. 250.

²³ Stodola, Emil – Zátuřecký, Adolf: Návrh slovenského právneho názvoslovia. (Maďarsko-slovenská právnická terminológia). Turčiansky Sv. Martin: Kníhtlačiarsky úcastinársky spolok, 1919, p. 81.

²⁴ Husár, Ján: Zákonný článok XXXVII/1875 a jeho vplyv na vývoj slovenského obchodného práva. In Právny obzor, 2017, Vol. 100, No. 1, p. 45.

²⁵ Fajnor, Vladimír – Záthurecký, Adolf: Nástin súkromného práva na Slovensku a v Podkarpatskej Rusi. Sošit 1. Bratislava: Právnická Jednota na Slovensku, 1924, p. 28.

²⁶ Eliáš, Karel: Novodobý rozměr starého právního sporu. In Právník, 1993, Vol. 132, No. 1, p. 35; Eliáš, Karel: Příspěvek k dějinám akciových společností se zřetelem k vývoji jejich právní úpravy ve střední Evropě. In Právník, 1994, Vol. 133, No. 8, p. 711.

deed; therefore, a simple written form was sufficient.²⁷ On the question of the organs of the joint-stock company, both commercial law regimes in Hungary and Austria did not formally differ: both stipulated the same triad of organs – the General Assembly, the Management and the Supervisory Board. However, where they differed was in the content, as only the Hungarian Commercial Code regulated these organs as mandatory, including the Supervisory Board.²⁸ Furthermore, the Hungarian Commercial Code, unlike the Austrian General Commercial Code, also regulated the criminal liability of members of the Management, members of the Supervisory Board, and founders within its provisions.²⁹

The Hungarian Commercial Code granted cooperatives a unique status – that of a commercial company. As such, they were automatically considered merchants and were registered in the Commercial Register along with other (traditional) commercial companies. Cooperatives were formed upon the fulfilment of two conditions: the adoption of the Articles of Association and registration in the (Commercial) Register, whereby the mere registration was not sufficient, as was the case under Austrian legal regulation, but rather its publication. In accordance with the Hungarian Commercial Code, the application for registration of the cooperative in the Commercial Register required the submission of a list of members, as well as proof that the cooperative had been duly established; i.e., that the Articles of Association had been approved by the inaugural General Assembly and that the Management Board and Supervisory Board had been elected.³⁰ The Supervisory Board, therefore, was a mandatory (obligatory) organ, just as with the joint-stock company. Furthermore, the declaration regarding the due establishment of the cooperative had to be personally signed by all members of the Management Board or submitted in an authenticated (notarized) form.³¹ With respect to the legal succession of the heirs of a deceased cooperative member, the Hungarian Commercial Code permitted the legal succession of heirs for both limited and unlimited liability memberships, unless the Articles of Association excluded it.³² The Austrian regulation contained a different approach: for legal succession concerning unlimited liability membership, it required the consent of the Articles of Association, while for legal succession concerning limited liability membership, it only required that the Articles of Association did not exclude it.³³ The Hungarian commercial regulation largely corresponded to the Austrian legal regulation with respect to the grounds for the dissolution of the cooperative but included two additional grounds typical of commercial companies. These were the merger of cooperatives and a decision of the registry court, specifically if the cooperative extended its activity to a purpose other than that stipulated by the Hungarian Commercial Code.³⁴ Although the legal regulation of the cooperative under the Hungarian Commercial Code was regulated relatively comprehensively, in some instances (amendment of the Articles of Association, merger,

²⁷ Wenig-Malovský, Arnošt: Příručka obchodního práva. Praha: Kompas, 1947, p. 351.

²⁸ §§ 159 (4), 176, 182 et seq. of Hungarian Commercial Code. See Klúčovský, Štefan – Čorba, Ignác: Obchodný zákon platný na Slovensku (XXXVII. uh. zák. článok z roku 1876). Vlastným nákladom. Nitra, 1920, pp. 36–41.

²⁹ §§ 218 – 222 of Hungarian Commercial Code. See Husár, Ján: Zákonný článok XXXVII/1875 a jeho vplyv na vývoj slovenského obchodného práva. In Právny obzor, 2017, Vol. 100, No. 1, p. 46.

³⁰ Wenig-Malovský, Arnošt: Příručka obchodního práva. Praha: Kompas, 1947, pp. 435–436.

³¹ § 227 of Hungarian Commercial Code. See Klúčovský, Štefan – Čorba, Ignác: Obchodný zákon platný na Slovensku (XXXVII. uh. zák. článok z roku 1876). Vlastným nákladom. Nitra, 1920, p. 52.

³² Wenig-Malovský, Arnošt: Příručka obchodního práva. Praha: Kompas, 1947, p. 436.

³³ Švehla, Antonín – Basch, Jaromír – Hermann-Otavský, Karel: Všeobecný zákoník obchodní platný v Čechách, na Moravě a ve Slezsku a československý zákon směnečný se zákony doplňujícími. 4. vydání. Praha: Všehrd, 1937, pp. 394, 402.

³⁴ § 247, 248 of Hungarian Commercial Code. See Klúčovský, Štefan – Čorba, Ignác: Obchodný zákon platný na Slovensku (XXXVII. uh. zák. článok z roku 1876). Vlastným nákladom. Nitra, 1920, pp. 55–56.

liquidation of the cooperative or criminal liability) it referred to the proportionate application of the provisions governing the legal relations of the joint-stock company.³⁵

The provisions of the Hungarian Commercial Code on business contractual relationships largely corresponded to the wording of the Austrian General Commercial Code; however, they slightly modified the enumeration of absolute and relative business contractual relationships, based on objective or subjective criterion. Hungarian commercial law considered the purchase or other agreements concerning state bonds, shares, or other negotiable securities to be absolute business contractual relationship, even if they were not conducted for the purpose of further alienation – as well as mutual insurance.³⁶ Similar to the case of absolute business contractual relationships, Hungarian commercial law defined relative business contractual relationships differently. Relative business contractual relationships, which were distinct from Austrian commercial law, included transactions exceeding the scope of small-scale trade, consisting in the activity of producers who processed or modified their own products, as well as trading within the mining industry.³⁷ Concerning specific obligational contract types, J. Husár draws attention mainly to the legal regulation of the contract of sale under the Hungarian Commercial Code, based on which the largest volume of transactions was concluded. The contract of sale was concluded when the parties agreed on the subject matter of the purchase and the price.³⁸ The essential parts of the contract were, therefore, the agreement on the subject matter of the purchase and the price. Offers for sale made to several persons – for instance, by sending price lists or stock lists, samples of goods, or specimens – in which the goods, price, or quantity were not definitively specified, were not considered binding.³⁹ The regulation of the purchase price was also noteworthy, as it had to be determined in money. If other considerations were exchanged alongside the money, and the value of these exceeded or equalled the monetary amount, the transaction was not deemed a sale.⁴⁰

III. Act XXXVII of 1875: Linguistic Adaptation in Multi-Ethnic Hungary and Related Commercial Legislation up to 1918

The socio-political events in Hungary in the 1860s foreshadowed a key moment for the return of Hungarian constitutionalism through the adoption of Act XII of 1867, signifying the Austro-Hungarian Compromise and establishing the Dual Monarchy of two states: Austria and

³⁵ Wenig-Malovský, Arnošt: Příručka obchodního práva. Praha: Kompas, 1947, pp. 438–439, 436.

³⁶ § 258 of Hungarian Commercial Code. See Kľúčovský, Štefan – Čorba, Ignác: Obchodný zákon platný na Slovensku (XXXVII. uh. zák. článok z roku 1876). Vlastným nákladom. Nitra, 1920, p. 58.

³⁷ § 259 of Hungarian Commercial Code. See Fundárek, Jozef: Obchodný zákon platný na Slovensku a v Podkarpatskej Rusi (Zák. čl. XXXVII. z roku 1875). Bratislava: Právnická jednota na Slovensku, 1926, pp. 152–153.

³⁸ § 336 of Hungarian Commercial Code. See Kľúčovský, Štefan – Čorba, Ignác: Obchodný zákon platný na Slovensku (XXXVII. uh. zák. článok z roku 1876). Vlastným nákladom. Nitra, 1920, pp. 71–72.

³⁹ This provision was substantively identical to the provision of Article 337 of the General Commercial Code. The provisions on purchase also applied to commercial transactions that were concluded for the delivery of a specific quantity of fungible goods at a determined price. Article 338 of the General Commercial Code contained similar regulation. See Husár, Ján: Zákonný článok XXXVII/1875 a jeho vplyv na vývoj slovenského obchodného práva. In Právny obzor, 2017, Vol. 100, No. 1, p. 46.

⁴⁰ § 338 of Hungarian Commercial Code. See Fundárek, Jozef: Obchodný zákon platný na Slovensku a v Podkarpatskej Rusi (Zák. čl. XXXVII. z roku 1875). Bratislava: Právnická jednota na Slovensku, 1926, p. 195.

Hungary.⁴¹ Given that the Ministries of Defense, Finance, and Foreign Affairs were the joint institutions within the monarchy, Hungary gained absolute power over most areas, such as culture and education. This period initially saw many accommodating steps towards linguistic minorities taken by Emperor Franz Joseph I (notably, the establishment of three Slovak high schools/gymnasiums). However, the reality of Hungarian educational policy after 1867 led to the intensification of „Magyarization“ and attacks on the newly founded Matica Slovenská and the Slovak high schools in Martin, Kláštor pod Znievom, and Revúca. Although these attacks were essentially regional skirmishes carried out by county officials against Slovak cultural and educational institutions, they had very negative overall consequences for the development of Slovak education.⁴² The purpose of this treatise, however, is not to open old wounds, but rather to point out the unpreparedness of the Slovak legal profession for the legislative deluge in the last 50 years of the common state.

Pursuant to Act XLIV of 1868 (The Nationalities Act), the Hungarian nation (*natio hungarica*) was constituted in a political sense, and Hungarian became the dominant language. Nevertheless, individual nationalities were entitled to specific language rights. One of the key rights was the authentic translation of the Acts adopted by the Hungarian Diet into the languages of the individual nationalities.⁴³ The translations of Hungarian Acts were published in the Slovak, German, Romanian, Croatian, Serbian, and Ruthenian languages. In Slovak, the translations of Hungarian Acts were published in the Collection of Land Laws (*Sbierka krajinských zákonov*). Regarding the first translation of Act XXXVII of 1875 (the Hungarian Commercial Code), although the names of the translators were not recorded, we have information that J. A. Gočar and Ignác Slušný worked in this field before 1881.⁴⁴ It is therefore likely that one of them was also the author of the first official translation of the Hungarian Commercial Act into contemporary Slovak, published in the Collection of Land Laws from 1875. The first translations, therefore, truly began to be published in Slovak, but with very fluctuating and unstable legal terminology, which oscillated between the use of Latinisms and linguistic calques.⁴⁵ During the last three decades (1881–1909) in Hungary, the translations of Hungarian legal regulations into Slovak were carried out by the linguist and translator Samuel Czambel, who, since 1879, had worked in the translation department of the Presidency of the Government (Prime Ministry) in Budapest. Although Czambel performed these translations outside his official duties, they were not merely a peripheral matter in his work. The erudite

⁴¹ For the purposes of this article, it is not essential to delve further into the details concerning the circumstances of the Austro-Hungarian Compromise. For details, see, e.g. Laclavíková, Miriam – Švecová, Adriana: Rakúsko-uhorské vyrovnanie a jeho ústavné zakotvenie v zákonnom článku XII/1867. In *Právnik*, 2017, Vol. 156, No. 12, pp. 1153–1171.

⁴² Lysý, Miroslav: Právnické vzdelávanie na Slovensku pred vznikom Univerzity Komenského. Príspevok k stému výročiu založenia Právnickej fakulty. In *Acta Facultatis Iuridicae Universitatis Comenianae*, 2022, Vol. 41, No. 1, p. 57.

⁴³ § 1 of Act XLIV/1868 The Nationalities Act.

⁴⁴ Valkovičová, Gizela: Kodifikačné snahy S. Czambela pri uštalovaní slovenskej právnej terminológie. In *Slovenská reč*, 1981, Vol. 46, No. 1, p. 29.

⁴⁵ We should recall that while Latinisms were more typical of the Czech or German professional (and thus legal) language, calques were and are more characteristic of the Hungarian language, where the principle of language purism was very consistently applied. This led to the creation of entirely new words, thanks to which Hungarian contains relatively few internationalisms. The Slovak legal language, however, stood at a crossroads. A huge disadvantage for it was the fact that there was no possibility for systematic improvement compared to the opportunities available to Hungarian in Hungary or even compared to the Czech legal language in the Austrian part of the monarchy. See Lysý, Miroslav: Právnické vzdelávanie na Slovensku pred vznikom Univerzity Komenského. Príspevok k stému výročiu založenia Právnickej fakulty. In *Acta Facultatis Iuridicae Universitatis Comenianae*, 2022, Vol. 41, No. 1, p. 58.

linguist, who had partial legal training, was aware that the translation of laws from Hungarian into Slovak was not merely a translation intended for communicative purposes; rather, as part of the integration into the national culture, it was a creative act and a significant stimulus for the development of the national language, specifically its professional terminology.⁴⁶

The absence of an authentic translation of Act XXXVII of 1875 manifested itself particularly in the subsequent period following the dissolution of the Austro-Hungarian Monarchy after 1918. Although Act XLIV/1868 (The Nationalities Act) stipulated a relatively clear obligation to publish all legal regulations adopted by the Hungarian Diet in minority languages as well, in practice, this did not play such a significant role due to strong Magyarization. It is therefore possible that this translation was simply not sufficient in terms of quality. The developments outlined after 1918 may support the truth of this thesis. Given the establishment of the new common state of Czechs and Slovaks, it became necessary to use the norms of the former Hungarian law in the state language. Consequently, several translations – or translations with commentary and contemporary case law – were produced between 1919 and 1926 by prominent legal figures (J. Fundárek, J. Karmán, Š. Klúčovský, I. Čorba, M. Slávik).⁴⁷ However, none of these translations were based on the original Slovak text of the Hungarian Commercial Code, as might objectively be expected, but rather on Hungarian works published before 1918. This “fate” also befell the first post-war work in Slovak dealing with private law in Slovakia, which was also merely a translation, or rather an adaptation, of a Hungarian work describing Hungarian law, supplemented with legislation and case law of the Supreme Court of the Czechoslovak Republic after 1918.⁴⁸ The absence of the authentic wording of this Act in Slovak, together with the insufficiently developed Slovak legal terminology before 1918, caused the first translation of the Hungarian Commercial Act to be immediately “enriched” after the establishment of Czechoslovakia with an appendix forming a Slovak-Hungarian legal terminology glossary.⁴⁹ Subsequently, to overcome the terminological problems, a similar bilingual terminological dictionary also emerged as a separate publication.⁵⁰ The application practice of the Hungarian Commercial Act was, of course, also a particular problem, since, based on the situation in 1910, as stated by J. Husár, out of 2,646 judges, only

⁴⁶ Valkovičová, Gizela: Kodifikačné snahy S. Czambela pri ustaľovaní slovenskej právnej terminológie. In Slovenská reč, 1981, Vol. 46, No. 1, p. 30.

⁴⁷ Klúčovský, Štefan – Čorba, Ignác: Obchodný zákon platný na Slovensku (XXXVII. uh. zák. článok z roku 1876). Vlastným nákladom. Nitra, 1920, 152 p.; Slávik, Michal: Obchodný zákonník platný na Slovensku a v Podkarpatskej Rusi. Myjava: Daniel Pažický, 1924, 239 p.; Fundárek, Jozef: Obchodný zákon platný na Slovensku a v Podkarpatskej Rusi (Zák. čl. XXXVII. z roku 1875). Bratislava: Právnická jednota na Slovensku, 1926, 326 p.; Karmán, Július: Slovenský obchodný zákon a predpisy ho dopĺňajúce s judikatúrou najvyššieho súdu, ako i bývalej uhorskej kúrie a súdnych tabúl. Praha: Čsl. Kompas, 1926, 967 p.

⁴⁸ The basis for the translation was supposed to be the work of the Hungarian professor K. Szladits: Szladits, Károly. A magyar magánjog vázlat, a bányá-, csőd-, kereskedelmi- és váltójog alapelveivel. A községi közigazgatási tanfolyamok használatára. Harmadik, javított kiadás. Budapest: Grill Károly, 1917, 406 p. See Fajnor, Vladimír – Záthurecký, Adolf: Nástin súkromného práva na Slovensku a v Podkarpatskej Rusi. Sošit 1. Bratislava: Právnická Jednota na Slovensku, 1924, 1924, 258 p.

⁴⁹ Klúčovský, Štefan – Čorba, Ignác: Obchodný zákon platný na Slovensku (XXXVII. uh. zák. článok z roku 1876). Vlastným nákladom. Nitra, 1920, pp. 124 – 152.

⁵⁰ The creation of the terminology was an initiative of E. Stodola, the editor of the legal journal Právny obzor. This idea and the necessity of urgently publishing a comprehensive work dedicated to Slovak legal terminology were also unanimously affirmed by the first Congress of Slovak Lawyers, which took place on December 20, 1918 in Žilina. Stodola, Emil – Záthurecký, Adolf: Návrh slovenského právneho názvoslovia. (Maďarsko-slovenská právnická terminológia). Turčiansky Sv. Martin: Kníhtlačiarsky účastinársky spolok, 1919, 108 p.

one judge identified as being of Slovak nationality. The situation was no better among the advocates – out of 6,743 advocates, there were only 92 “Slovak” advocates.⁵¹

Following the adoption of Act XXXVII of 1875, the Hungarian Commercial Act, legislative pursuits naturally did not cease, quite the opposite. Further important legal regulations concerning the branch of commercial law emerged in quick succession. For example, the following Acts were adopted by 1918:

- Act XXI/1876 on the differences with which Act XXXVII of 1875 applies to the Hungarian Land Credit Institution,⁵²
- Act XXVII/1876 on the Bill of Exchange,
- Act XXXVI/1876 on the Security of Mortgage Bonds
- Act XVI/1879 on the Registration of Maritime Merchant Ships,
- Act XVII/1881 on Bankruptcy,
- Act XXV/1883 on Usury and Harmful Credit Transactions,
- Act XXXI/1883 on Instalment Transactions,
- Act XVII/1884 on Trade Act,
- Act II/1890 on the Protection of Trademarks
- Act XXII/1893 on the Participation of Hungarian Merchant Ships Engaged in Free Sea Navigation in State Aid and Benefits,
- Act XXXV/1895 on the determination of the statutory interest rate,
- Act XXXVI/1895 on the Reduction of the Legal Interest Rate in force throughout the Territories of the Hungarian Crown,
- Act XXIII/1898 on Economic and Industrial Credit Cooperatives,
- Act XLII/1899 on Contractors for Economic Works and Auxiliary Laborers,
- Act II/1906 on the Regulation of Foreign Trade and Traffic Relations,
- Act LVII/1908 on the Transfer of Commercial Business,
- Act LVIII/1908 on Cheques.

Given the above-mentioned legal regulations, it might seem that a significant shift occurred in Hungarian private law between 1875 and 1918. The truth, however, is that this shift occurred mainly in commercial law, while in civil law, Hungarian customary law was still in force. This situation was also unfavourable even for the already codified Hungarian commercial law, since, in the absence of a legal solution in the Hungarian Commercial Act or commercial customs, the general (customary) civil law was to be applied. The process (attempt) to adopt the Hungarian Civil Code eventually took place between 1865 and 1915, resulting in the drafting of a total of four drafts of the Hungarian Civil Code. However, due to the ongoing pan-European military conflict, the adoption was ultimately unsuccessful.⁵³

⁵¹ Husár, Ján: Zákonný článok XXXVII/1875 a jeho vplyv na vývoj slovenského obchodného práva. In *Právny obzor*, 2017, Vol. 100, No. 1, p. 42.

⁵² This Act represented the first and simultaneously the last amendment of the Hungarian Commercial Code until 1918.

⁵³ See Képes, György: An Overview of the Hungarian Private Law Codification until 1918, with Special Regard to the Codification Aspects of a Separate Commercial Law. In Švecová, Adriana – Lanczová, Ingrid (eds.): *Právno-historické trendy a výhľady V*. Trnava: VEDA, 2020, pp. 67–69.

IV. “The Czechoslovak State Came into Existence” – Czechoslovak Commercial Law and the (Hungarian) Commercial Code

The First World War represented a social, economic, and political tragedy for continental Europe, intended to serve as a stark warning and a memento, so that such a pan-European military conflict would never be repeated. Considering that Austria-Hungary was practically at the very centre of this tragedy, the consequences of the military conflict logically manifested themselves even more severely, namely through its dissolution, which signified the culmination of the long-term pressure exerted by the individual nations of the Dual Monarchy desiring their own independence. Therefore, several new states emerged on the ruins of Austria-Hungary after 1918, including Czechoslovakia as a union of the territory of Slovakia (Subcarpathian Ruthenia) and the Czech lands into a single unitary state. On the legislative level, the new state came into existence on October 28, 1918, based on Act No. 11/1918 Coll. concerning the establishment of the Czechoslovak State. Furthermore, in the interest of maintaining continuity, the reception of the existing legal norms and institutions also occurred. The result of the reception of the former Hungarian and Austrian legal orders into the Czechoslovak legal order was the creation of legal dualism on the territory of the new Czechoslovak state, and this applied to commercial law as well.⁵⁴

Shortly after the establishment of the independent Czechoslovak Republic, two significant processes concerning joint-stock companies and their shareholders took place: the inventory and marking of securities and the nostrification of joint-stock companies.⁵⁵ The nostrification of joint-stock companies represented the process of transferring the registered offices of joint-stock companies, limited liability companies, banks, insurance companies, and pension institutions to the territory of Czechoslovakia.⁵⁶ This was based on Act No. 417/1919 Coll. on the Entry of the Czechoslovak State into the Guarantee Relationship concerning Local Railways Guaranteed by the State, and Act No. 12/1920 Coll. on enterprises having their registered office outside the territory of the Czechoslovak State. Pursuant to the Act on the Entry of the Czechoslovak State into the Guarantee Relationship concerning Local Railways Guaranteed by the State, commercial companies operating railway transport on routes defined by this Act were obliged to: a) transfer their registered office from Vienna to Prague, b) elect Czechoslovak citizens residing in Czechoslovakia as members of the administration, c) transfer the management of the company to the Czechoslovak Ministry of Railways, which could

⁵⁴ In this case, it is an expression of material continuity and formal discontinuity with the received Hungarian and Austrian legal order. See Hácha, Emil – Hoetzel, Jiří – Weyr, František – Laštovka, Karel: *Slovník veřejného práva československého*. III. svazek (P až Ř). Brno: Polygrafia, 1934, pp. 716–717.

⁵⁵ Securities, both foreign and domestic, including shares, were subject to inventory and marking. The inventory and marking of securities were organized based on Government Decree No. 126/1919 Coll. concerning the Inventory and Marking of Securities of March 12, 1919. The inventory applied to all natural or legal persons located on the territory of the Czechoslovak Republic who were owners and held securities; who acquired securities in any way and transferred them to the possession or custody of other persons; and who stored the securities of other persons. The persons were obliged to make an inventory of the securities and submit it at the designated inventory location. The inventory took place between March 20 and April 20, 1919. See Husár, Ján: *Zákonný článok XXXVII/1875 a jeho vplyv na vývoj slovenského obchodného práva*. In *Právny obzor*, 2017, Vol. 100, No. 1, p. 47.

⁵⁶ The nostrification process also proceeded based on the treaty between the Czechoslovak Republic and the Austrian Republic on the legal treatment of manufacturing and transport enterprises, published as Decree No. 580/1920 Coll.; With Hungary, the nostrification process of joint-stock companies was extended until 1927, when the agreement on the nostrification of these companies was incorporated into the content of the commercial treaty between the Czechoslovak Republic and the Kingdom of Hungary. See Husár, Ján: *Zákonný článok XXXVII/1875 a jeho vplyv na vývoj slovenského obchodného práva*. In *Právny obzor*, 2017, Vol. 100, No. 1, p. 48.

eventually entrust another suitable body, and d) register in the Commercial Register of the competent Commercial Court in Prague.⁵⁷ Similarly, pursuant to the Act on the enterprises having their registered office outside the territory of the Czechoslovak State, these enterprises were also obliged, upon the call of the competent minister, to move their registered office (principal establishment) and economic management to the territory of Czechoslovakia.⁵⁸

The key change, even regarding the ubiquitous legal dualism, was the adoption of Act No. 271/1920 Coll., which extended the validity of the Act of March 6, 1906, No. 58 R.G.Bl., concerning limited liability companies, to Slovakia and Subcarpathian Ruthenia as well, thereby eliminating the differing legal regime across Czechoslovakia in this area. Given that the Hungarian Commercial Code did not contain the legal regulation of limited liability companies (and originally neither did the General Austrian Commercial Code), until the adoption of the Act, the provisions of the received Act No. 58/1906 R.G.Bl. were applied only on the territory of the Czech lands.⁵⁹ A further step toward resolving the legal dualism in commercial law was the unification of the regulation of trade licensing in 1924, which was modelled on the (former) Austrian legal regulation, and was extended to the territory of Slovakia and Subcarpathian Ruthenia.⁶⁰ In the same year, the adoption of a legal regulation enabling the conversion of limited liability companies into the legal form of a cooperative society also occurred. The conversion could be carried out into the legal form of a cooperative society under three legal regulations: a) to Gainful and Economic Cooperative pursuant to Act No. 70/1873 R. G. Bl., b) to a Cooperative pursuant to §§ 223 to 257 of the Hungarian Commercial Code or c) to an Economic and Trade Credit Cooperative pursuant to Act XXIII/1898 concerning Economic and Trade Credit Cooperatives.⁶¹ Apart from these few changes, the state essentially did not intervene in the area of commercial law during the 1920s. However, everything changed based on an event thousands of kilometres away from Czechoslovakia, yet signifying the emergence of the longest, deepest, and most widespread economic recession of the 20th century – the Great Depression of 1929. For this reason, during the 1930s in Czechoslovakia, significant state interventions occurred in the otherwise almost untouched branch of commercial law, taking the form of various regulatory measures such as

⁵⁷ These measures had to be carried out within four months. Furthermore, the inability to amend the company's articles of incorporation under the law of its state of seat was not considered an obstacle, as this entry into the Commercial Register was to be performed directly based on this Act and the resolutions of the relevant company's bodies. Moreover, these companies were not required to apply for permission to carry out railway operations, which would otherwise be mandated pursuant to legal regulations. See Section 1, 2, 3 of Act No. 417/1919 Coll. on the Entry of the Czechoslovak State into the Guarantee Relationship concerning Local Railways Guaranteed by the State.

⁵⁸ This competent minister could also, if necessary, determine that the relocation of the registered office (principal establishment) must take place within a certain time limit or to a specified location. Similarly to the previous case, the requirement for approval of the amendment of the statutes/articles of association was superseded, and it was not necessary to apply for any permission concerning the performance of commercial activity on the territory of Czechoslovakia. See Section 1 of Act No. 12/1920 Coll. on the enterprises having their registered office outside the territory of the Czechoslovak State.

⁵⁹ See more Berger, Josef: *Zákon o společnostech s omezeným ručením ze dne 6. března 1906 č. ř. z. 58*. Tábor: Josef Berger, 1906, 209 p.; Patsch, Hugo – Nesý, Petr Celestýn – Kozáková, Anděla – Fuksa, Josef: *Společnost s omezeným ručením podle zákona ze dne 6. března 1906 č. 58 ř. z.* Praha: Právnické knihkupectví a nakladatelství V. Linhart, 1934, 854 p.

⁶⁰ Act No. 259/1924 Coll. The Trade Licensing Act for the Territory of Slovakia and Subcarpathian Ruthenia of October 10, 1924. See further Ottis, Adolf: *Živnostenské právo v Československé republice*. Praha: Adolf Ottis, 1938, 379 p.

⁶¹ Naturally, on the territory of Slovakia and Subcarpathian Ruthenia, the conversion could only be carried out according to options b) and c), regarding the already mentioned ubiquitous legal dualism.

the creation of cartels and private monopolies,⁶² or the so-called forced syndication, which consisted of the possibility of creating a syndicate in a specific economic sector controlling the scope of production and sales.⁶³

In relation to the (Hungarian) Commercial Code, it was not directly amended even once during the Czechoslovak Republic.⁶⁴ However, the most pronounced problem of Czechoslovak law, especially private law, consisting of the dualism of legal norms valid for the Czech lands (Bohemia, Moravia, and Silesia) and Slovakia with Subcarpathian Ruthenia, was a priority that needed to be urgently resolved. As early as 1935, the professorial board of the Faculty of Law at Comenius University submitted a memorandum demanding the unification of the legal order, along with a specification of the branches of law that needed urgent unification, as well as an indication of the method/form by which the unification should be carried out.⁶⁵ The Unification Congress of Lawyers in Bratislava, which was scheduled to take place in September 1937, generated great interest across both the public and private spheres.⁶⁶ Finally, during 1937, the draft of a new commercial code was issued, which was intended to finally eliminate the legal dualism in commercial law, with the (Hungarian) Commercial Act also serving as one of the inspirational sources during its preparation. K. Kizlink also commented on the content of the draft of the new commercial code, specifically in the section “on commercial books,” stating that the previous regulation of both commercial legal codes was insufficient and the draft eliminated the main errors and defects of older codification works.⁶⁷ J. Fundárek also contributed to the discussion, stating that achieving a successful result in the efforts to unify commercial law should not represent a major problem, particularly given the closeness of both valid commercial legal regulations, which stemmed from the model of the German Commercial

⁶² Act No. 141/1933 Coll. on Cartels and Private Monopolies (The Cartel Act) of July 12, 1933. The Act recognized cartels; however, cartel agreements had to be in written form and registered in the register of the State Statistical Office. In the event of a threat to business, the government was authorized to prohibit the execution of a cartel agreement. The Act also established a Cartel Commission and a Cartel Court.

⁶³ Syndicates were established, for example, by the following regulations: Government Decree No. 170/1933 Coll. concerning the Extraordinary Regulation of Timber Extraction and the Regulation of Forestry and Timber Economy of August 5, 1933; Government Decree No. 137/1934 Coll. concerning the Regulation of the Trade in Grain, Flour, and Mill Products and Certain Feedstuffs of July 13, 1934; Government Decree No. 2/1936 Coll. concerning Certain Organizational and Other Measures in Glass Production of December 20, 1935; Government Decree No. 228/1936 Coll. concerning Certain Organizational and Other Measures in Textile Production of July 9, 1936 and others.

⁶⁴ However, naturally, as part of the process of rapprochement between the two received legal orders after 1918, several provisions were replaced by specific Czechoslovak regulations, thus resulting in partial unification in areas such as publishing contracts, insurance contracts, and the legal status of private employees. See Fundárek, Jozef: Unifikácia obchodného práva. In *Právny obzor*, 1937, Vol. 20, No. 14, p. 610.

⁶⁵ Since this initiative was widely accepted both by government bodies and by the professional public itself, based on the decision of the Committee of the Legal Union in Slovakia and Subcarpathian Ruthenia, a unification congress of lawyers from Slovakia and Subcarpathian Ruthenia was to take place on September 26 – 27, 1937. Laštovka, Karel: Poznámky k unifikačnému sjezdu právniků ze Slovenska a Podkarpatské Rusi. In *Právny obzor*, 1937, Vol. 20, No. 4, p. 77.

⁶⁶ Approximately half a year before the planned congress, participation was expressed by up to 77 offices, institutions, corporations, associations, and professional interest legal associations, including not only Slovakia and Subcarpathian Ruthenia but also Bohemia and Moravia. Bařinka, Cyril: Unifikačný sjezd právnikov v Bratislave v r. 1937. In *Právny obzor*, 1937, Vol. 20, No. 6-7, p. 137. See also regarding the number of congress attendees Bařinka, Cyril: Unifikační kongres právniků v Bratislavě 26. – 28./IX. 1937. In *Právny obzor*, 1937, Vol. 20, No. 9, pp. 232–236.

⁶⁷ At the same time, he highlighted the fact that it was possible to proceed in accordance with the principle of conservative reform, meaning the improvement, possibly correction and modernization of the provisions of valid legal regulations. Kizlink, Karel: K osnově obchodního zákona z r. 1937. In *Právny obzor*, 1938, Vol. 21, No. 8-9, pp. 281–282.

Code of 1861. On the other hand, however, he did not fail to identify the reasons why this unification had not yet occurred, noting that more urgent legislative problems existed, and the need for commercial law unification was therefore not an pressing priority.⁶⁸ Significant criticism began to emerge as early as the turn of the 1920s and 1930s, specifically on the occasion of the 10th anniversary of the establishment of the Czechoslovak state and the (old) new legal order. The state of commercial law was labelled as a “state with a passive balance,” since the dualism and the anachronism of the commercial legal regulation had not been successfully eliminated.⁶⁹ The All-State Unification Congress of Lawyers in Bratislava articulated a resolution containing several points concerning the process of commercial law unification:

1. Formal regulations concerning the protection of samples and models, as well as regulations concerning private insurance companies, should also be unified,
2. Provisions regarding joint-stock companies, limited liability companies, and cooperative societies should be incorporated into the draft of the Czechoslovak Commercial Code,
3. The singular legal regulation of certain types of securities (mortgage bonds, fractional subscriptions, etc.) should be unified within the framework of the Czechoslovak Commercial Code or by a separate Act,
4. The draft of the Czechoslovak Commercial Code should be prepared in such a way that the National Assembly of the Czechoslovak Republic could deliberate on it immediately after the approval of the new Czechoslovak Civil Code,
5. Non-contentious court proceedings in commercial and bill of exchange matters should also be uniformly regulated with the adoption of the Czechoslovak Commercial Code,
6. Cheque law should also be unified according to the Geneva Conventions, along with the adoption of a unified Bill of Exchange Act.⁷⁰

Unfortunately, the unification efforts could not be brought to a successful conclusion resulting in the adoption of neither a new Czechoslovak Civil Code nor a new Commercial Code. The time and political will, necessary for its proper deliberation and approval, were entirely consumed by the internal political problems of Czechoslovakia in 1938, ultimately signifying the establishment of the autonomy of Slovakia and Subcarpathian Ruthenia, which finally culminated, under pressure from A. Hitler, in the creation of a separate state (the so-called Slovak State).

V. “The Independent and Sovereign Slovak State” and the (Slovak) Commercial Code of 1875

Act No. 1/1939 Sl. Coll. concerning the independent Slovak State declared the autonomous Slovak Land (a part of the Czechoslovak Republic) to be an independent Slovak State. This also led to the transformation of legislative and governmental bodies, as well as the reception of Czechoslovak law with changes resulting from the spirit of the Slovak State’s independence. A part of this Act was also the authorization of the government to issue decrees during the transition period, specifically for maintaining order and safeguarding the interests of

⁶⁸ Fundárek, Jozef: Unifikácia obchodného práva. In Právny obzor, 1937, Vol. 20, No. 14, pp. 617–618.

⁶⁹ Kizlink, Karel: Vývoj obchodního práva československého v prvním desetiletí republiky. In Všehrd, 1928, Vol. 10, No. 1-2, pp. 14–16.

⁷⁰ Fundárek, Jozef: Unifikácia obchodného práva. In Právny obzor, 1937, Vol. 20, No. 14, pp. 619–620.

the Slovak State. However, the government decree unfortunately ultimately became the primary used source of law during the period of the so-called Slovak State.

Immediately on the second day after the establishment of the new state, the “breakthrough” Government Decree No. 19/1939 Sl. Coll. on the dispatch of government trustees to production and commercial enterprises (establishments) was issued, which sent a very clear signal about the functioning of commercial law during the so-called Slovak State. Government trustees were to be appointed to economically significant enterprises with the sole purpose of monitoring public interest and protecting the economic interests of the Slovak State. He was appointed to the position by the Minister of Economy and, when performing his activities, held the status of a public authority. The main attributes of a government trustee, as a Slovak citizen, were to be his moral reliability, at least 24 years of age, and only in the last place, “if possible,” his professional education or knowledge. The term of office of the government trustee was one month, with the possibility of repeated extension. This government decree was intended to be valid for three months from its issuance.⁷¹ This government decree was subsequently replaced by Government Decree No. 137/1939 Sl. Coll. on trustees and temporary administrators in industrial, commercial, and craft enterprises and in other asset portfolios. This continued the direction set by the previous legal regulation; however, the introduction of the possibility of temporary administration resulted in a much more invasive intervention into the autonomous position of private entrepreneurs and the influencing of their activities exclusively for the benefit of the economic interests of the Slovak State.⁷² In both cases, the predictability of law and legal certainty were absolutely absent. As J. Husár aptly states, it was unclear what “economic and public interests” meant in a specific case, or who determined these “public interests”, as well as the nature or intensity of the threat justifying the imposition of temporary administration over the enterprise.⁷³

A further measure, Government Decree No. 24/1939 Sl. Coll. Concerning the Administration of the Capital Stake of the Slovak State in State, Public Utility, and Private Enterprises,⁷⁴ resulted, at the moment of the establishment of the Slovak State, in the takeover of all rights arising from Czecho-Slovakia’s capital stake in enterprises and establishments located on the territory of the Slovak State, regardless of where these securities (shares, stakes, etc.) were located, or whether they had been issued. The administration of this capital stake was to be carried out by the relevant departmental ministries of the Slovak State. Upon the effectiveness of this government decree, the previous membership in the administrative and supervisory bodies was simultaneously terminated, whereby the relevant ministry of the Slovak State was to appoint new members in their place or entrust the administration and control to special commissaries. This procedure superseded the procedure under the (Slovak) Commercial Code of 1875 or according to the Articles of Association, and pursuant to the wording of this government decree, all provisions contradicting its content were indeed to be repealed.

⁷¹ Government Decree No. 19/1939 Sl. Coll. on the dispatch of government trustees to production and commercial enterprises (establishments) of March 15, 1939. [online] Available on internet: <https://www.upn.gov.sk/data/pdf/Slovensky-zakonnik-1939.pdf>. (cited 2025-11-23).

⁷² Government Decree No. 137/1939 Sl. Coll. on Trustees and Temporary Administrators in Industrial, Commercial, and Craft Enterprises and in Other Asset Portfolios of June 20, 1939. [online] Available on internet: <https://www.upn.gov.sk/data/pdf/Slovensky-zakonnik-1939.pdf>. (cited 2025-11-23).

⁷³ Husár, Ján: Zákonný článok XXXVII/1875 a jeho vplyv na vývoj slovenského obchodného práva. In *Právny obzor*, 2017, Vol. 100, No. 1, p. 51.

⁷⁴ Government Decree No. 24/1939 Sl. Coll. Concerning the Administration of the Capital Stake of the Slovak State in State, Public Utility, and Private Enterprises of March 24, 1939. [online] Available on internet: <https://www.upn.gov.sk/data/pdf/Slovensky-zakonnik-1939.pdf>. (cited 2025-11-23).

It did not take long for the anti-Semitic focus of the Slovak State's government policy to manifest itself in the branch of commercial law, which, unfortunately, also became one of the key and characterizing features of the period of the Slovak State, or Slovak Republic (1939–1945). Government Decree No. 40/1939 Sl. Coll. concerning extraordinary interventions in the licenses of innkeeping and tavern trades led to the revision (liquidation) of trade licenses issued to persons where, from the perspective of personal reliability, public interest, or social reasons, the elimination of an economically unhealthy influence resulting from an excessive number of issued licenses was required.⁷⁵ The trade was to be liquidated within 3 months, or this period could be extended for a maximum of another 3 months. However, if there was a public interest in the retention of a specific trade, and the conditions for the cancellation of the trade license against a specific person were met, a capable representative was to be appointed. The government decree sanctioned non-compliance with obligations very strictly, with fines up to 30,000 korunas or 90 days imprisonment. Despite the fact that not a single word about solving the Jewish question was mentioned *expressis verbis* in the government decree, practice unambiguously confirmed that the object of interest was the strong stratum of Jewish tavern owners profiting from the distressing social situation of most of the Slovak countryside.⁷⁶ The catastrophic nature of this government decree was also underlined by its effectiveness, which was “only” until December 31, 1940, but its effectiveness was gradually extended by decrees having the power of law until December 31, 1944.⁷⁷ Anti-Jewish legislation in commercial law continued with the adoption of a number of legal regulations, particularly Decree having the force of law No. 93/1940 Sl. Coll. concerning the prohibition of the unjustified cessation of operation of Jewish enterprises, Government Decree No. 303/1940 Sl. Coll. concerning Jewish enterprises,⁷⁸ and Government Decree No. 314/1940 Sl. Coll. concerning trustees and temporary administrators in Jewish industrial, commercial, and craft enterprises. The latter two government decrees signified the onset of harsh anti-Semitism, based on Constitutional Act No. 210/1940 Sl. Coll., which authorized the government to take measures in matters of

⁷⁵ Government Decree No. 40/1939 Sl. Coll. Concerning Extraordinary Interventions in the Licenses of Innkeeping and Tavern Trades of March 30, 1939. [online] Available on internet: <https://www.upn.gov.sk/data/pdf/Slovensky-zakonnik-1939.pdf>. (cited 2025-11-23).

⁷⁶ Šmátrala, Milan – Králik, Jozef: Obchodné zákonodarstvo a podnikanie v Slovenskej republike v rokoch 1939 – 1945. 1. zväzok. Bratislava: Veda, 2010, p. 122.

⁷⁷ Decree having the force of law No. 353/1940 Sl. Coll. Concerning Extraordinary Interventions in the Licenses of Innkeeping and Tavern Trades of December 17, 1940. [online] Available on internet: <https://www.upn.gov.sk/data/pdf/Slovensky-zakonnik-1940.pdf>. (cited 2025-11-23); Decree having the force of law No. 290/1941 Sl. Coll. Concerning Extraordinary Interventions in the Licenses of Innkeeping and Tavern Trades of December 19, 1941. [online] Available on internet: <https://www.upn.gov.sk/data/pdf/Slovensky-zakonnik-1941.pdf>. (cited 2025-11-23); Decree having the force of law No. 243/1942 Sl. Coll. Concerning Extraordinary Interventions in the Licenses of Innkeeping and Tavern Trades of December 18, 1942. [online] Available on internet: <https://www.upn.gov.sk/data/pdf/Slovensky-zakonnik-1942.pdf>. (cited 2025-11-23).

⁷⁸ Commercial companies were considered Jewish if they met the following criteria:

- General Partnerships, where at least half of the members were Jews or Jewish associations, and at the same time, at least half of the profit belonged to Jews or Jewish associations,
- Limited Partnerships, where at least half of the general partners and at least half of the limited partners were Jews, or regardless of the composition of membership, if at least half of the profit belonged to Jews or Jewish associations,
- Joint-Stock Companies and Cooperatives, where at least one-quarter of the members of the board of directors were Jews, or if at least half of the registered capital belonged to Jews or Jewish associations,
- Limited Liability Companies, where at least one-quarter of the managing directors were Jews, or if at least half of the core capital belonged to Jews or Jewish associations.

See Kizlink, Karel: Nariadenia o židovských podnikoch vo svetle platného práva, najmä obchodného. In Právny obzor, 1941, Vol. 24, No. 1-2, pp. 3–4.

Aryanization. The authorization was granted for 1 year and, pursuant to point (a) of this Constitutional Act, applied to “the exclusion of Jews from Slovak economic and social life.”⁷⁹

In 1941, a very significant legal regulation was adopted concerning membership in the directorial and supervisory boards of joint-stock companies and cooperative unions.⁸⁰ Act No. 249/1941 Sl. Coll. concerning membership in the directorial and supervisory boards of joint-stock companies and cooperative unions fundamentally restricted membership in these boards. The restriction on membership in the directorial boards was tied to the amount of registered capital, such that the number of members of the directorial board could not exceed: seven members (registered capital not exceeding 10,000,000 Ks); nine members (registered capital between 10,000,000 and 20,000,000 Ks); thirteen members (registered capital exceeding 20,000,000 Ks). Membership in the directorial boards was restricted not only in terms of the total number of members but also in terms of the accumulation of such membership. A person who was simultaneously a member in five directorial or supervisory boards could not be a member of the directorial board, nor could foreigners if their number exceeded half of all members of the directorial board. The Supervisory Board could have a maximum of seven members. An analogous restriction on the accumulation of membership applied to membership in the supervisory board, namely if the member was simultaneously a member in five directorial or supervisory boards or was a foreigner. In both cases, however, the competent ministry could decide to grant an exception if public interest required it. The amount of income for board members should be commensurate with the responsibilities of these members and the financial situation of the company.⁸¹ This legal regulation naturally closely resembled the provisions of the German Act on joint-stock companies and partnerships limited by shares from 1937.⁸² *Prima facie*, members of the Assembly of the Slovak Republic, as well as state and public employees, could not be members of the directorial or supervisory boards, except with the prior consent of the competent ministry or office.⁸³ Although the original draft bill absolutely excluded their possibility of membership, after deliberation of this draft bill in the government and the Assembly, the position was reached that “there are no objective prerequisites in this political system for such a decapitation of legislators.”⁸⁴ In 1944, as a consequence of extraordinary

⁷⁹ Constitutional Act No. 210/1940 Sl. Coll., which authorized the Government to take Measures in Matters of Aryanization of September 3, 1940. [online] Available on internet: <https://www.upn.gov.sk/data/pdf/Slovensky-zakonnik-1940.pdf>. (cited 2025-11-23).

⁸⁰ As J. Fundárek stated, the public was interested in who was in these bodies and what income they derived from them; specifically, whether some overly zealous individuals perhaps concentrated too many such functions upon themselves and whether their remuneration was adequate, not only in proportion to the enterprise and the work performed, but also from the perspective of the fundamental requirement of the equitable distribution of national income. Fundárek, Jozef: Zákon o členstve v správnych a dozorných radách účastinných spoločností a družstevných zväzov. In *Právny obzor*, 1942, Vol. 25, No. 1, p. 3.

⁸¹ Act No. 249/1941 Sl. Coll. concerning Membership in the Directorial and Supervisory Boards of Joint-Stock Companies and Cooperative unions of November 12, 1941. [online] Available on internet: <https://www.upn.gov.sk/data/pdf/Slovensky-zakonnik-1941.pdf> (cited 2025-11-23).

⁸² The maximum number of Supervisory Board members was set at 7, 12, or 20 members, depending on whether the company's registered capital was 3,000,000, between 3,000,000 and 20,000,000, or more than 20,000,000 Reichsmarks. In terms of number, a person could be a member of the Supervisory Board in a maximum of 10 such boards. Likewise, the Reich Minister of Economy could permit an exception. Fundárek, Jozef: Zákon o členstve v správnych a dozorných radách účastinných spoločností a družstevných zväzov. In *Právny obzor*, 1942, Vol. 25, No. 1, p. 4.

⁸³ Act No. 249/1941 Sl. Coll. concerning Membership in the Directorial and Supervisory Boards of Joint-Stock Companies and Cooperative unions of November 12, 1941. [online] Available on internet: <https://www.upn.gov.sk/data/pdf/Slovensky-zakonnik-1941.pdf> (cited 2025-11-23).

⁸⁴ Fundárek, Jozef: Zákon o členstve v správnych a dozorných radách účastinných spoločností a družstevných zväzov. In *Právny obzor*, 1942, Vol. 25, No. 1, p. 17.

wartime conditions,⁸⁵ Decree having the force of law No. 143/1944 Sl. Coll. concerning transitional regulations regarding the administration of companies was also adopted, according to which the competent ministry was authorized, in the event that the directorial and supervisory bodies of commercial companies could not perform their function due to extraordinary wartime conditions, to appoint substitute bodies for a transitional period in their place, with the authority reserved for the directorial or supervisory bodies of the companies.⁸⁶

Just as in the previous period of the Czechoslovak Republic, no direct amendment of the Commercial Act of 1875 occurred.

VI. The (Slovak) Commercial Code of 1875 and its “Journey to Eternity” after 1945

Following the end of the Second World War and the liberation of the territory of Czechoslovakia (Slovakia) in 1945, the theory of the uninterrupted continuity of Czechoslovakia was enforced, and thus the legal nullity of the state entities on its territory during the period of “unfreedom” (from the Munich Agreement on September 29, 1938, until the liberation of Czechoslovakia). For this reason, Czechoslovak law continued to be valid in the scope applicable before this period, including in relation to the (Slovak) Commercial Act of 1875. The process of nationalization of industry in 1945 significantly intervened in the branch of commercial law, which was intended to pursue the state’s interest in gaining control of strategic industrial sectors during the crisis-ridden, post-war times. This process was carried out based on specific norms – the so-called decrees of the President of the Republic Edvard Beneš, issued in October 1945. The scope of the nationalization of industry was generally wide and concerned, for example, the mining industry, the energy industry, the metallurgical and engineering/arms industry, the chemical industry, the glass industry, the wood and cellulose/pulp industry, and the food industry.⁸⁷ Nationalization also affected the functioning of a significant part of commercial law, namely the area of joint-stock banks and private insurance companies.⁸⁸ However, the nationalization process did not affect companies established in the legal form of cooperative societies pursuant to Sections 223 et seq. of the Commercial Code of 1875.

This (first) phase of nationalization was intended to represent an acute measure for the stabilization of the situation in Czechoslovakia, and therefore compensation was also provided to the owners of the nationalized enterprises. Further implementation of nationalization was therefore not planned; however, this began to change in 1948 under the influence of the Communist Party of Czechoslovakia (KSČ), which held the strongest position among all the parties in the government after the elections to the Constituent National Assembly in 1946.⁸⁹

⁸⁵ Šmátrala, Milan – Králik, Jozef: *Obchodné zákonodarstvo a podnikanie v Slovenskej republike v rokoch 1939 – 1945*. 2. zväzok. Bratislava: Veda, 2010, p. 519.

⁸⁶ Husár, Ján: *Zákonný článok XXXVII/1875 a jeho vplyv na vývoj slovenského obchodného práva*. In *Právny obzor*, 2017, Vol. 100, No. 1, p. 54.

⁸⁷ § 1 of Decree of the President of the Republic No. 100/1945 Coll. concerning the nationalization of mines and certain industrial enterprises of October 24, 1945; § 1 of Decree of the President of the Republic No. 101/1945 Coll. concerning the nationalization of certain enterprises in the food industry by October 24, 1945.

⁸⁸ § 1 of Decree of the President of the Republic No. 102/1945 Coll. concerning the nationalization of joint-stock banks by October 24, 1945; § 1 of Decree of the President of the Republic No. 103/1945 Coll. concerning the nationalization of private insurance companies by October 24, 1945.

⁸⁹ In the elections to the Constituent Assembly in 1946, the Democratic Party won in Slovakia by a margin of 62% to 38%; however, the Communist Party of Czechoslovakia (KSČ) was the winner within the whole of

Crucial moment for further development in Czechoslovakia occurred on February 25, 1948, when the President of the Czechoslovak Republic, E. Beneš, accepted the resignation of ministers representing non-communist political parties (which, however, was intended as a protest against the policies of the communists). This provided the Communist Party of Czechoslovakia with the opportunity to nominate candidates for these posts exclusively from their own political party, and thereby definitively seize power in Czechoslovakia. Following the events of the so-called Victorious February, the state's social, political, and economic direction changed after 1948, following the model of the Soviet Union, which also affected the future and further existence of private law (commercial law). Based on the “reconstruction” of the government with ministers exclusively from the Communist Party of Czechoslovakia, the intention to carry out a second wave of nationalization was announced in March 1948, based on the policy statement of Klement Gottwald’s 2nd government. However, its purpose was diametrically different from the previous one, which soon manifested itself in the actual nationalization practice.

The second wave was intended to complete what the first wave of nationalization could not, and with much greater intensity. Its purpose was practically the destruction of everything characterized as “private” – private ownership and private enterprise. Even though the legislation itself specified certain limits – particularly the protection of small and medium-sized enterprises with up to 50 employees – in reality, nationalization affected a much wider range of persons and enterprises. The reason was prosaic: according to Marxist-Leninist philosophy, private ownership and private enterprise represented the so-called means of exploitation and appropriation of surplus value, and therefore they needed to be destroyed, suppressed, and replaced by collectively more suitable forms. However, the state did not content itself “only” with the very broadly defined nationalization but also proceeded to monopolize individual sectors, thereby definitively preventing any “undesirable” activity by anyone other than the state in these sectors.⁹⁰

Czechoslovakia. At this moment, a more or less evident struggle for the elimination of the political opposition and the complete takeover of power in Czechoslovakia effectively began.

⁹⁰ § 4 of Act No. 114/1948 Coll. concerning the nationalization of certain other industrial and other enterprises and plants and concerning the regulation of certain relations of nationalized and national enterprises; § 4 of Act No. 115/1948 Coll. concerning the nationalization of further industrial and other production enterprises and plants in the food industry sector and concerning the regulation of certain relations of nationalized and national enterprises in this sector; § 3 of the Decree of the President of the Republic No. 100/1945 Coll. concerning the nationalization of mines and certain industrial enterprises, as amended by Article II of Act No. 114/1948 Coll. concerning the nationalization of certain other industrial and other enterprises and plants and concerning the regulation of certain relations of nationalized and national enterprises (in the complete wording as Ordinance of the Minister of Industry No. 116/1948 Coll. concerning the complete wording of the Decree of the President of the Republic concerning the nationalization of mines and certain industrial enterprises); § 3 of the Decree of the President of the Republic No. 101/1945 Coll. concerning the nationalization of certain enterprises in the food industry, as amended by Article II of Act No. 115/1948 Coll. concerning the nationalization of further industrial and other production enterprises and plants in the food industry sector and concerning the regulation of certain relations of nationalized and national enterprises in this sector (in the complete wording as Ordinance of the Minister of Nutrition No. 117/1948 Coll. concerning the complete wording of the Decree of the President of the Republic concerning the nationalization of certain enterprises in the food industry); § 1 of Act No. 118/1948 Coll. concerning the organization of wholesale activity and concerning the nationalization of wholesale enterprises; § 1 and § 2, paragraph 1 of Act No. 119/1948 Coll. concerning the state organization of foreign trade and international forwarding; § 1, paragraph 1 of Act No. 122/1948 Coll. concerning the organization and nationalization of travel agencies; § 4 of Act No. 123/1948 Coll. concerning the nationalization of polygraphic (printing/publishing) enterprises; § 3, paragraph 2 of Act No. 125/1948 Coll. concerning the nationalization of natural medicinal resources and spas and concerning the integration and administration of confiscated spa property.

However, after the nationalization, it was necessary to adapt the legal order to the "new" conditions in Czechoslovakia. For this purpose, paradoxically, an intention arose simultaneously to codify, or rather unify, essentially all legal regulations that had not been successfully adopted until then. During the process of the so-called Legal Biennial (1948–1950), several infamous regulations were adopted in the field of commercial law, particularly the new Civil Code of 1950 and the new Act on Joint-Stock Companies of 1949.⁹¹ The Act on Joint-Stock Companies of 1949 repealed the hitherto valid and effective provisions on joint-stock companies (§§ 147 – 232 of the Commercial Code of 1875), as well as the provisions (§§ 173 – 249) contained in the General Commercial Code in the case of the Czech lands. Although it had only 20 provisions, it signified a significant change in the position of joint-stock companies. The most pronounced change in joint-stock law was the conditioning of the establishment of a joint-stock company on three facts: a) the approval of the statutes, b) the granting of a state permit, and c) registration in the relevant register. Unfortunately, the hitherto valid so-called joint-stock regulative, which laid down the conditions for obtaining the state permit,⁹² was also repealed. For this reason, the predictability of granting the state permit ceased to exist for both new and existing joint-stock companies, which, upon the effectiveness of this Act, were obliged to reapply for it. Joint-stock companies that did not obtain this permit either did not come into existence or were dissolved by administrative measure. Through this step, the legal form of a joint-stock company was degraded only for the purposes of the state monopoly on foreign trade, carried out by the so-called privileged foreign trade companies.⁹³

Another “breakthrough” was the adoption of the new Civil Code, which represented the first codification of civil law on the territory of Slovakia and, simultaneously, the unification of civil law within the whole of Czechoslovakia. Although it preserved Roman law (civilistic) terminology, its content clearly reflected the changed conditions in Czechoslovakia after 1948. The Civil Code was no longer a general regulation of private law, which, in relation to commercial law, manifested itself in a very cruel legislative manner. Pursuant to Section 568, paragraph 2 of the Civil Code, a widespread repeal of private law regulations occurred, encompassing both civil and commercial laws. Naturally, the Commercial Code of 1875 was among them, but except for the provisions on cooperatives. However, the provisions on cooperative societies pursuant to the Commercial Act of 1875 were valid only temporarily, specifically until January 1, 1955.⁹⁴ However, the regulation of craft/trade business ended up being the most absurd, as it lost its justification after the factual liquidation of trades and tradesmen in the early 1950s, but formally these regulations remained valid until the adoption of the Labour Code of 1965.

⁹¹ Act No. 141/1950 Coll. Civil Code of October 25, 1950; Act No. 243/1949 Coll. on Joint-Stock Companies of November 17, 1949.

⁹² Regulation of the Ministries of the Interior, Finance, Trade, Justice, and Agriculture No. 175/1899 Coll., which declared regulations for the establishment and modification of joint-stock companies in the industry and trade sector.

⁹³ Martincová, Lenka: Formovanie podnikov zahraničného obchodu v Československu v rokoch 1948 – 1953. In *Historický časopis*, 2025, Vol. 73, No. 1, pp. 157–159.

⁹⁴ Section 62, paragraph 1, point 6 of Act No. 53/1954 Coll. concerning people’s cooperatives and cooperative organizations.

VII. Conclusion

The Hungarian Commercial Code, Act XXXVII/1875, also known as the Slovak Commercial Code of 1875, was the longest valid and effective commercial law on the territory of Slovakia, which was not only true now of its repeal on January 1, 1951, but remains equally true to this day. Even though it was not re-introduced as a commercial law regulation on the territory of Slovakia after 1989 and the return of the market economy, its content was timeless and inspiring. The key aspect was its incredible resilience and (legal) stamina, as after the first forty years of operation in the Austro-Hungarian Monarchy, it subsequently served as an inspiring model for Czechoslovak unification efforts on a new Commercial Code, and its legal fate was not stopped even by the wartime Slovak State, but only by the communist totalitarianism, for which commercial law was Public (or rather Private) Enemy No. 1.⁹⁵ The reason for recalling it is also the ongoing and much needed (re)codification of private law in Slovakia, which apparently relies on the so-called Czech model, i.e., the removal of the dualism of the law of obligations within private law and its regulation solely within the Civil Code. This step will even more significantly underscore the importance of the Hungarian/Slovak Commercial Act of 1875 in the development of commercial law within the geographical coordinates of the territory of Slovakia and neighbouring states as the longest valid Commercial Code in history.

Bibliography

Apáthy, István. *A Magyar Kereskedelmi Törvénykönyv Tervezete*. Budapest: Franklin, 1873.

Bak, János Mihály: *Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary*. USU Libraries: Utah, 2019, 1593 p.

Bařinka, Cyril: Unifikační kongres právníků v Bratislavě 26. – 28./IX. 1937. In *Právní obzor*, 1937, Vol. 20. No. 9, pp. 232–236.

Bařinka, Cyril: Unifikačný sjezd právnikov v Bratislave v r. 1937. In *Právní obzor*, 1937, Vol. 20. No. 6-7, pp. 127–137.

Berger, Josef: *Zákon o společnostech s omezeným ručením ze dne 6. března 1906 č. ř. z. 58*. Tábor: Josef Berger, 1906, 209 p.

⁹⁵ Fortunately, commercial law „only” ceased to exist within the framework of domestic relations, since, within the framework of the next wave of codification in the 1960s, Act No. 101/1963 Coll. concerning legal relations in international commercial intercourse (the Code of International Trade) was adopted in Czechoslovakia. This represented the sole remnant of the private law regulation of the law of obligations, yet applicable only in relation to foreign business partners when carrying out international trade. See Kőszeghy, Adam. *Základné zásady Zákonníka medzinárodného obchodu*. In *Historia et theoria iuris*, 2021, Vol. 13, No. 3, pp. 59–67; Kőszeghy, Adam. *Zákon č. 101/1963 Zb. o právnych vzťahoch v medzinárodnom obchodnom styku (Zákonník medzinárodného obchodu) ako míľnik vo vývoji obchodných vzťahov v Československu*. In *Historia et theoria iuris*, 2023, Vol. 15, No. 1, pp. 40–51. Cf also Suchoža, Jozef. *Úvahy o obchodnom práve*. In *Právní obzor*, 1992, roč. 75, č. 4, pp. 306–307.

Eliáš, Karel: Novodobý rozměr starého právního sporu. In *Právník*, 1993, Vol. 132, No. 1, pp. 32–52.

Eliáš, Karel: Příspěvek k dějinám akciových společností se zřetelem k vývoji jejich právní úpravy ve střední Evropě. In *Právník*, 1994, Vol. 133, No. 8, pp. 706–719.

Fajnor, Vladimír – Záthurecký, Adolf: Nástin súkromného práva na Slovensku a v Podkarpatskej Rusi. Sošit 1. Bratislava: Právnická Jednota na Slovensku, 1924, 258 p.

Fekete, Imrich: Buržoázna koncepcia poistnej zmluvy a jej kritika. In *Právník*, 1986, Vol. 125, No. 3, pp. 193–212.

Fundárek, Jozef: Zákon o členstve v správnych a dozorných radách účastinných spoločností a družstevných zväzov. In *Právny obzor*, 1942, Vol. 25, No. 1, pp. 3–34.

Fundárek, Jozef: Obchodný zákon platný na Slovensku a v Podkarpatskej Rusi (Zák. čl. XXXVII. z roku 1875). Bratislava: Právnická jednota na Slovensku, 1926, 390 p.

Fundárek, Jozef: Unifikácia obchodného práva. In *Právny obzor*, 1937, Vol. 20, No. 14, pp. 609 – 620.

Gábriš, Tomáš: Dočasné súdne pravidlá Judexkuriálnej konferencie z roku 1861. Monografická štúdia a historickoprávny komentár. 2. prepracované vydanie. Bratislava: Wolters Kluwer, 2014, 506 p.

Hácha, Emil – Hoetzel, Jiří – Weyr, František – Laštovka, Karel: Slovník veřejného práva československého. III. svazek (P až Ř). Brno: Polygrafia, 1934, 960 p.

Helešic, František: Družstevní právo jako vědeckopedagogická disciplína a jeho výuka. In *Právník*, 2000, Vol. 139, No. 4, pp. 405–412.

Husár, Ján: Všeobecný obchodný zákonník – inšpiračný zdroj pre zákonný článok XXXVII/1875, Obchodný zákon. In Bubelová, Kamila (eds.): 150 let Všeobecného obchodního zákoníku: sborník příspěvků z mezinárodního vědeckého kolokvia ke 150. výročí Všeobecného obchodního zákoníku pořádaného ve dnech 11. – 12.10.2012 Právnickou fakultou Univerzity Palackého v Olomouci pod názvem Zákon č. 1/1863 ř.z., všeobecný rakouský zákoník – inšpirační zdroj českého obchodního práva. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2012, pp. 51–64.

Husár, Ján: Zákonný článok XXXVII/1875 a jeho vplyv na vývoj slovenského obchodného práva. In *Právny obzor*, 2017, Vol. 100, No. 1, pp. 38–58.

Karmán, Július: Slovenský obchodný zákon a predpisy ho dopĺňajúce s judikatúrou najvyššieho súdu, ako i bývalej uhorskej kúrie a súdnych tabúl. Praha: Čsl. Kompas, 1926, 967 p.

Képes, György: An Overview of the Hungarian Private Law Codification until 1918, with Special Regard to the Codification Aspects of a Separate Commercial Law. In Švecová, Adriana

– Lanczová, Ingrid (eds.): *Právno-historické trendy a výhlady V*. Trnava: VEDA, 2020, pp. 45–76.

Képes, György: Drafts of the “Codex Cambio-Mercantil” in the Late 18th Century: First Attempts of Codification of Hungarian Commercial Law. In Švecová, Adriana – Lanczová, Ingrid – Gajarský, Adrián (eds.): *Právno-historické trendy a výhlady VII*. Praha: Leges, 2022, pp. 48–76.

Kizlink, Karel: K osnově obchodního zákona z r. 1937. In *Právní obzor*, 1938, Vol. 21, No. 8-9, pp. 281–293.

Kizlink, Karel: Nariadenia o židovských podnikoch vo svetle platného práva, najmä obchodného. In *Právní obzor*, 1941, Vol. 24, No. 1-2, pp. 1–14

Kizlink, Karel: Vývoj obchodního práva československého v prvním desetiletí republiky. In *Všehrd*, 1928, Vol. 10, No. 1-2, pp. 14–16.

Ključovský, Štefan – Čorba, Ignác: Obchodný zákon platný na Slovensku (XXXVII. uh. zák. článok z roku 1876). Vlastným nákladem. Nitra, 1920, 152 p.

Köszeghy, Adam: Základné zásady Zákonníka medzinárodného obchodu. In *Historia et theoria iuris*, 2021, Vol. 13, No. 3, pp. 59–67.

Köszeghy, Adam: Zákon č. 101/1963 Zb. o právnych vzťahoch v medzinárodnom obchodnom styku (Zákonník medzinárodného obchodu) ako míľnik vo vývoji obchodných vzťahov v Československu. In *Historia et theoria iuris*, 2023, Vol. 15, No. 1, pp. 40–51.

Laclavíková, Miriam – Švecová, Adriana: Rakúsko-uhorské vyrovnanie a jeho ústavné zakotvenie v zákonnom článku XII/1867. In *Právnik*, 2017, Vol. 156, No. 12, pp. 1153–1171.

Laštovka, Karel: Poznámky k unifikačnímu sjezdu právníků ze Slovenska a Podkarpatské Rusi. In *Právní obzor*, 1937, Vol. 20, No. 4, pp. 77–79.

Lysý, Miroslav: Právnické vzdelávanie na Slovensku pred vznikom Univerzity Komenského. Príspevok k stému výročiu založenia Právnickej fakulty. In *Acta Facultatis Iuridicae Universitatis Comenianae*, 2022, Vol. 41, No. 1, pp. 40–65.

Martincová, Lenka: Formovanie podnikov zahraničného obchodu v Československu v rokoch 1948 – 1953. In *Historický časopis*, 2025, Vol. 73, No. 1, pp. 147–174. <https://doi.org/10.31577/histcaso.2025.73.1.6>

Ottis, Adolf: *Živnostenské právo v Československé republice*. Praha: Adolf Ottis, 1938, 379 p.
Patsch, Hugo – Nesý, Petr Celestýn – Kozáková, Anděla – Fuksa, Josef: *Společnost s omezeným ručením podle zákona ze dne 6. března 1906 č. 58 ř. z.* Praha: Právnické knihkupectví a nakladatelství V. Linhart, 1934, 854 p.

Sacco, Rodolfo: O některých otázkách základu občanského práva socialistických zemí. In Právník, 1969, Vol. 108, No. 10, pp. 801–816.

Slávik, Michal: Obchodný zákonník platný na Slovensku a v Podkarpatskej Rusi. Myjava: Daniel Pažický, 1924, 239 p.

Šmátrala, Milan – Králik, Jozef: Obchodné zákonodarstvo a podnikanie v Slovenskej republike v rokoch 1939 – 1945. 1. zväzok. Bratislava: Veda, 2010, 462 p.

Šmátrala, Milan – Králik, Jozef: Obchodné zákonodarstvo a podnikanie v Slovenskej republike v rokoch 1939 – 1945. 2. zväzok. Bratislava: Veda, 2010, 571 s.

Stodola, Emil – Záturecký, Adolf: Návrh slovenského právneho názvoslovía. (Maďarsko-slovenská právnická terminológia). Turčiansky Sv. Martin: Kníhtlačiarsky účastinársky spolok, 1919, 108 p.

Suchánek, Jaroslav: Družstva a obchodní zákoník. In Právník, 1992, Vol. 131, No. 8, pp. 712–729.

Suchoža, Jozef: Úvahy o obchodnom práve. In Právny obzor, 1992, Vol. 75, No. 4, pp. 297–311.

Švehla, Antonín – Basch, Jaromír – Hermann-Otavský, Karel: Všeobecný zákoník obchodní platný v Čechách, na Moravě a ve Slezsku a československý zákon směnečný se zákony doplňujícími. 4. vydání. Praha: Všehrd, 1937, 519 p.

Szladits, Károly. A magyar magánjog vázlata, a bányá-, csőd-, kereskedelmi- és váltójog alapelveivel. A községi közigazgatási tanfolyamok használatára. Harmadik, javított kiadás. Budapest: Grill Károly, 1917, 406 p.

Valkovičová, Gizela: Kodifikačné snahy S. Czambela pri ustaľovaní slovenskej právnej terminológie. In Slovenská reč, 1981, Vol. 46, No. 1, pp. 28–35.

Wenig-Malovský, Arnošt: Příručka obchodního práva. Praha: Kompas, 1947, 526 p.

Mátyás Imre¹

Dekriminalizáció: Csodafegyver vagy vajákosság csupán?²

Absztrakt

Jelen tanulmány a kriminológia segítségével keres választ egy olyan kérdésre, amelynek felvetését a Jogászok Nemzetközi Bizottsága (ICJ) által kiadott március 8-i alapelvek inspirálták. Az alapelvek igen merész felvetéseket tartalmaznak a társadalmi megítélés szerint érzékeny témát képviselő bűncselekmények kapcsán, mint például a szexuális cselekmények, a droghasználat, az abortusz vagy a hajléktalanság. Segít-e a dekriminalizáció? Hajlandó-e a jogalkotó ebbe az irányba elmozdulni? Szólnak-e érvek a szigor enyhítése mellett? Ezekre a kérdésekre keressük a választ a tanulmányban.

Kulcsszavak: Dekriminalizáció, büntetés, emberi jogok, Jogászok Nemzetközi Bizottsága, ICJ

Abstract

This study, with the help of criminology, aims to seek answers to a question that was inspired by the principles of 8 March issued by the International Commission of Jurists (ICJ). The principles contain very bold suggestions regarding crimes that represent sensitive topics in society, such as sexual acts, drug use, abortion or homelessness. Does decriminalization help? Is the legislator willing to move in this direction? Are there arguments in favor of easing severity? What is more important, human rights or society's sense of security? These questions are to be answered in the study.

Keywords: Decriminalization, punishment, human rights, International Commission of Jurists, ICJ

I. Bevezetés

A társadalomban egy-egy nagy port felkavaró bűncselekményt követően rendre felmerül a büntetések drasztikus szigorításának az igénye, mint elképzelt visszatartó erő, ami segíthet megvalósítani békés és bűnmentes mindennapokat. Hasonló okokból, ilyen helyzetekben a bíróságokra is nagy nyomás nehező a lehető legsúlyosabb büntetés kiszabása érdekében, hogy ezzel is kielégítsék az ezerfejű cézár bosszúvágyát. A fentiekkel szemben a kriminológusok már igen régen megállapították, hogy a büntetés elkerülhetetlensége, nem pedig a büntetési tétel nagysága az a tényező, amely leginkább hathat a potenciális elkövetőkre.³ Bizonyos esetekben

¹ Mátyás Imre, ügyvéd, PhD, egyetemi docens, ME-ÁJK, Európai és Nemzetközi Jogi Intézet

² DOI: 10.59558/jesz.2025.4.45

³ „Eszerint a szankció elrettentő hatását egyrészt annak objektív tulajdonságai, másrészt ezeknek a tulajdonságoknak a szubjektív észlelése és az ezek alapján formálódó egyéni kockázatterzékelés alakítja.” Az elrettentés kérdéséről részletesen: Borbíró Andrea: Elrettentés és jogi kultúra: kérdések a kriminológia számára.

pedig a dekriminalizációnak pozitív hatásai is lehetnek. Ilyen környezetben jelent meg a Jogászok Nemzetközi Bizottsága (ICJ)⁴ az Egyesült Nemzetek HIV-vel és AIDS-szel foglalkozó közös programja (UNAIDS)⁵ és az Emberi Jogok Főbiztosának Hivatala (OHCHR)⁶ közös munkája, a szexuális tevékenységekkel, reprodukcióval, drogfogyasztással, HIV-vel, hajléktalansággal és szegénységgel kapcsolatos magatartások emberi jogokon alapuló büntetőjogi megközelítését célzó, március 8-i alapelvek⁷ (a továbbiakban: alapelvek), amelyek a nemzetközi emberi jogi jogszabályok büntetőjogra való alkalmazásának szemüvegén keresztül vizsgálják a büntetési tételeket és a kriminalizált magatartásformákat. Felismeri és orvosolni próbálja a büntetőjog egyik legnagyobb dilemmáját, nevezetesen a társadalom mint egész biztonságához való jogának és a bűnelkövető emberi jogainak a kollízióját.⁸ A laikus közvélemény ugyanis nem tud különbséget tenni a saját etikai mércéje szerint erkölcsstelen magatartások és a büntetőjogi szankcióval fenyegetett cselekmények között. Nem hiába írta Paulus: *Non omne, quod licet, honestum est*,⁹ azaz nem minden tisztességes, amit szabad. Elegendő itt a szexuális érintkezés beleegyezési korhatárára gondolnunk, ami vörös posztó a jogvédők szemében, de prostitúciós tevékenység végzése céljából egy-egy türelmi zóna kijelölése is jellemzően heves reakciókat vált ki a közvéleményből.

Az alapelvek igen aktuális, érzékeny, ugyanakkor feszítő kérdésekhez nyúlt és megoldási javaslatok sem illeszkednek XXI. század büntetőpolitikai eszköztárába. Valóban túlkriminalizált állapotban van a büntetőjogunk? Segítene az egyszerűsítés, a megengedőbb jogfelfogás, az alternatív büntetések, egyéb szankciók alkalmazása? Mi az előrébb való, a társadalom biztonságérzete vagy az emberi jogok érvényesülése? Jelen írás az előzmények felvázolását követően, az alapelvek bemutatásán keresztül kíván választ találni a büntetőjog és a társadalompolitika feszítő kérdéseire, nevezetesen, hogy melyik említett eszköz alkalmasabb a bűncselekmények számának csökkentése, ezzel együtt a polgárok szubjektív biztonságérzetének növelése érdekében.

In Bárd Petra – Borbíró Andrea – Gönczöl Katalin (szerk.): Kriminológia és kriminálpolitika a jogállam szolgálatában Tanulmányok Lévy Miklós tiszteletére. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2019, 263. o.

⁴ International Commission of Jurists (ICJ) Jogászok Nemzetközi Bizottsága. A genfi székhelyű szervezet 60, a világ minden tájáról és jogrendszerből érkező, nemzetközi gyakorlattal rendelkező jogászból áll, akik között megtalálható bíró, ügyvéd és jogtudós egyaránt, A tagok széles körű jogi és emberi jogi ismeretekkel rendelkeznek, és támogatják a Bizottság jogérvényesítő tevékenységét. A biztosokat kollégáik választják ki tapasztalatuk, tudásuk és az emberi jogok iránti erős elkötelezettségük alapján, és tükrözik a világ és annak számos jogrendszerének sokszínűségét. Erről többet: <https://www.icj.org/about/commission/> (2025. november 21.)

⁵ The Joint United Nations Programme on HIV/AIDS – UNAIDS, Az Egyesült Nemzetek HIV-vel és AIDS-szel foglalkozó közös programja a HIV/AIDS világjárvány elleni felgyorsított, átfogó és összehangolt globális fellépés fő szószólója. Bővebben: <https://www.unaids.org/en/whoweare/about> (2025. november 21.)

⁶ The Office of the High Commissioner for Human Rights (OHCHR) Az Emberi Jogok Főbiztosának Hivatala az ENSZ vezető emberi jogi szervezete. A világ elkötelezettségét képviseli az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában foglalt összes emberi jog és szabadságjog előmozdítása és védelme iránt. [ohchr.org](https://www.ohchr.org) (2025. november 21.)

⁷ The 8 March Principles for a Human Rights-Based Approach to Criminal Law Proscribing Conduct Associated with Sex, Reproduction, Drug Use, HIV, Homelessness and Poverty. Copyright International Commission of Jurists, First published in March 2023, Reprinted in May 2024.

⁸ A demokratikus jogrendszerekben megingathatatlan az a Thomas Jeffersonnak tulajdonított, alapelvvé vált gondolat, hogy „jobb, ha száz bűnöst engedünk szabadon, mint hogy egy ártatlant büntessünk meg.” Diktatúrákban, kollektívizmusra épülő rendszerekben ennek pontosan a fordítottja igaz. vö. V. I. Lenin: „Nyugodtan és kategorikusan kérdezem, hogy mi a jobb: bebörtönözni több tucat vagy száz felbujtót, bűnösöket vagy ártatlanokat, szándékosakat vagy akaratlanokat, vagy elveszíteni több ezer vöröskatonát és munkás életét? Az első a jobb. Nem érdekel, hogy minden elképzelhető halálos bűnnel és a szabadság megsértésével vádolnak, bűnösnek vallom magam, de a munkások érdekei előbbre fognak jutni.” Elhangzott az Összoroszági Szakszervezetek Központi Tanácsának 1919. április 11-i ülésén. A teljes beszéd angolul <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1919/apr/11.htm> (2025. november 21.)

⁹ Paul. D. 50, 17, 144 pr.

II. Az előzmények

Az alapelvek igen összetett és zavaros gazdasági és politikai helyzetben születtek meg, tekintve, hogy a világgazdaság recessziója, a tömeges migráció, ugyanakkor a fejlett gazdaságokban meglepő módon, ennek ellenére érvényesülő munkaerőhiány állandó nyomást helyez a kormányokra. A világ éppen, hogy kilábal a globális pandémia okozta sokkból, amelyre a politikusok nem tudtak érvényes válaszokat adni, és az átalakult szokások büntetőjogi kérdéseket is felvetettek. A családon belüli erőszak vagy a kábítószer-használat ugyan ösztársadalmi problémát mutat, elkövetőik azonban nagyobbraoszt a szegény, leszakadó rétegek képviselői közül kerülnek ki. Ezt a társadalmi csoportot érinti különösen a hajléktalanság, illetve a szegénység, valamint a kilátástalanságból átmeneti kiutat jelentő prostitúció Bermuda-háromszöge is. A deprivált rétegek társadalmi helyzetüknél fogva is jobban érintettek a bűncselekményekben, a bizottság munkacsoportjai pedig felismerni vélték ezt a jogszociológiai összefüggést. Az alapelvek kiindulópontja tehát az, hogy a jelenleg általánosan elfogadott anyagi büntetőjogi szabályokat úgy határozták meg, hogy inkább a társadalom alsó harmadának tagjait sújtják. Ez azt jelenti, hogy a bűncselekmények miatt indult büntetőeljárások terheltjei között felülreprezentáltak ezek a csoportok, továbbá az ilyen személyek ellen könnyebben indul büntetőeljárás, és a szankciókat is könnyebb szívvel szabják ki velük szemben a jogalkalmazók.¹⁰ Ennek a megromlott egyensúlynak az egyik oka természetesen az, hogy jellemzően nincs pénzük ügyvédre, így vagy semmiféle védelemben nem részesülnek, vagy pedig kirendelt védő jár el az érdekükben.

A terheltté válás hosszú útjának első lépése már a születésnél determinált, mégpedig a családi környezet. Aki nem a középosztályba vagy feljebb születik, annak jóval nagyobb az esélye bűncselekmények elkövetésére, mint szerencsésebb társainak. Az otthoni környezet, a minta ezt követően döntő fontosságú lesz az oktatási rendszerben való részvételt és helytállást illetően, ami alapvetően határozza meg a későbbi munkaerőpiaci esélyeket.¹¹ A végtelenített spirál vagy az önmagát beteljesítő jóslat nem kapcsolódik a társadalmi igazságossághoz, hiába is kérné rajta számon a szociálisan érzékeny polgár. Kitörési pont kevés van, és a folyamatok egyre csak ismétlődnek. A megoldás kevéssé a büntetőjogban rejlik, hiszen az, mint végső eszköz, *ultima ratio*, vitathatatlanul a társadalom kollektív igazság- és az állampolgárok szubjektív biztonságérzetét hivatott szolgálni, jóllehet, a civilizációs máz alatt gyakran felsejlik a nyers bosszúvágy, ami a büntetési tételek egyre fokozódó emelésében és a végrehajtás szigorításában látja a megoldás kulcsát. Mint az azonban – legalábbis a tudományos életben – köztudomású, a szankciók szigorítása nem jár nagyobb visszatartó erővel, az sokkal inkább kapcsolódik a felderítés várható sikerességéhez és a büntetés elkerülhetetlenségéhez.¹² A punitív és resztoratív igazságszolgáltatás szemlélete kemény harcot vív egymással a civilizált társadalmakban, polgári demokráciákban, megpróbálva elmozdítani a társadalom szemléletét az ösztönös, zsigerekben lapuló megtorlási vágytól a jóvátétel, helyreállítás, a lehetséges legjobb megoldás elérése felé.¹³

A büntetésnek alapvetően a megelőzést kellene szolgálnia. Ennek okán a bírósági tárgyalókban rendszeresen elhangzik a szubjektív és objektív prevenció igénye, ami elrettentést is jelent egyben, hiszen az általános társadalmi felfogás szerint olyan büntetést kell kiszabni, ami a terheltet visszatartja újabb bűncselekmények elkövetésétől, valamit objektíve fejt ki

¹⁰ Erre kiváló és életszerű példa, hogy míg a deprivált rétegekkel szemben rendszeresen intézkednek közlekedési szabályok kisebb fokú megsértése miatt, és szabnak ki szempontjukból húsbavágó pénzbírságokat, addig például jelen cikk szerzőjéhez még soha nem szólt senki, ha nem a kijelölt gyalogátkelőhelyen haladt át az úttesten.

¹¹ Ld. ehhez: Laki László: Munkanélküliség és bűnözés. In Magyar Valóság, 1992/5. szám, 45-62. o.

¹² Vókó György: A büntetési teóriák racionalitásai, 38. o. In Büntetőjogi Szemle, 2012/1. szám, 36-50. o.

¹³ Schweighardt Zsanett: Kritikai kérdések a helyreállító igazságszolgáltatás elméletével összefüggésben. 362-364. o. In Magyar Jog, 2009/6. szám, 361-373. o.

hatást a környezetében. Mint ahogy a társadalmi felfogások általában, ez az elképzelés is csak valós premissza esetén működhet, azaz, ha tényként fogadjuk el, hogy az állampolgárok minden erejükkel próbálják elkerülni a büntetéseket.¹⁴ Vannak azonban olyan, atipikus helyzetek, amikor az elkövetőt nem tartja vissza semmilyen, még oly súlyos vagy elkerülhetetlen szankció sem, és ezen a ponton fog el a büntetőjog és az állami büntetőhatalom eszköztára. Elvenni ugyanis csak attól lehet, akinek van valamije. Az állami erőszakmonopóliummal megtámogatott büntetőjogi eszközrendszer oly módon próbálja az állampolgárt a társadalmi elvárások által kijelölt útra terelgetni, és ott meghatározott korlátok között tartani, hogy amennyiben ellenszegül, elvesz tőle valamit. Ez lehet pénz, foglalkozás gyakorlásának vagy a járművezetésnek a lehetősége, de akár a vitathatatlanul a legsúlyosabb büntetés,¹⁵ a szabadságelvonás is. Pénzt csak attól lehet elvenni, akinek van, de akinek nincs, attól végső esetben a szabadságát vonják el, például a szabálysértési jogban a pénzbírság szabálysértési elzárásra történő átváltoztatásával. Ilyen esetben az eljárás alá vont személy a szabadságával fizet, ami nem minden esetben büntetés, hiszen a mélyszegénységben élő, deprivált állampolgárok a büntetésvégrehajtási intézetben például vezetékes vízhez juthatnak és fűtött életkörülmények közé kerülnek. A jogalkotó azonban objektíve nem lehet tekintettel a társadalmi különbségekre, és a büntetéseket úgy kell meghatároznia, hogy az a nagy átlag tekintetében működjön, és kellő elrettentő erővel bírjon.

A büntetőjogi jogalkotásnak tehát mindezen körülmények figyelembevételével olyan keretrendszert kell létrehoznia, ami egyrészt rendet tart, másrészt azonban a bűnelkövetőket is megillető emberi jogok alapján nem okoz túlzott érdeksérelmet. Ennek a rendkívül szűk, a szimbolikus büntetőjogot és a büntetőjogi populizmust¹⁶ elkerülni igyekvő mezsgyének a megtalálása és fenntartása igen bonyolult, jellemzően politikai érdekek és viták kereszttüzében izzó feladat, amelynek megvalósítása során, szinte kizárt a kívánatos állami konszenzus elérése.

III. Az alapelvek

2023. március 8-án látott napvilágot az ennek alapján március 8-i alapelvek elnevezést is viselő normaszöveg, ha úgy tetszik, alapelvegyűjtemény (a továbbiakban: alapelvek), amely emberi jogokon alapuló megközelítést határoz meg a társadalom alsó harmadában élőket leginkább érintő deliktumok kapcsán. Itt főként nem a sértetti, hanem az elkövetői oldalra kell

¹⁴ Tipikus példa erre a helyzetre, amikor Magyarországon a hajléktalan személyeket kriminalizálják, és a *hajléktalankodást* szabálysértésként szankcionálja az államhatalom. Olyannyira komoly ez a szándék, hogy a jogalkotó – szürreális módon – még az Alaptörvénybe is szükségesnek látta belefoglalni. (Alaptörvény, XXII. cikk (3) bekezdés: Tilos az életvitelszerű közterületen tartózkodás.) Belátható, hogy ami működik a munkahellyel, megoldott lakhatással rendelkező polgárok esetén, az teljesen alkalmatlan az egzisztencia nélkül a társadalom periferiáján élők pönalizálására. Hasonló, amikor a mindennapi megélhetésüket, esetleg családjuk napi élelmézését prostitúcióból előteremteni kényszerülő/szándékozó prostituáltakat szankcionálnak komoly szabálysértési pénzbírsággal, még nagyobb kilátástalanságba taszítva őket.

¹⁵ Visszautalunk itt a halálbüntetést alkotmányellenesnek nyilvánító 23/1990. (X. 31.) AB határozatra, amely úgy fogalmazott, hogy „A Btk.-nak [...] a halálbüntetésre vonatkozó rendelkezései az élethez és az emberi méltósághoz való jog lényeges tartalma korlátozásának tilalmába ütköznek.” E jogoktól „halálbüntetéssel való megfosztásra vonatkozó rendelkezések ugyanis az élethez és az emberi méltósághoz való alapvető jog lényeges tartalmát nemcsak korlátozzák, hanem az életnek és az emberi méltóságnak, illetve az ezt biztosító jognak a teljes és helyrehozhatatlan megsemmisítését engedik meg.” Ehhez képest szembeötlő, hogy egy-egy súlyosabb, közfelháborodást kiváltó bűncselekményt követően rendre felerősödnek olyan hangok, amelyek a halálbüntetés visszaállítását követelik.

¹⁶ Az aktuális hatalom gyakran csábul el a büntető jogszabályok laikus nyomásra történő populista jellegű szigorítása terén. Ld. Gönczöl Katalin: A punitív kriminálpolitika és a büntető populizmus – egymást fedő fogalmak? 542–543. o. In Jogtudományi Közlöny, 2014/11. szám, 538–544. o.

gondolni, tehát a deprivált rétegek követik el a bűncselekményeket, jóllehet, sok esetben lehetnek ők ugyanezen deliktumok passzív alanyai is. A forradalmi megközelítést képviselő javaslat szexuális tevékenységekkel, a kábítószer-használattal, a HIV-vel, a szexuális és reprodukcióval kapcsolatos magatartással, a hajléktalansággal és a szegénységgel kapcsolatos magatartást kriminalizáló törvényekkel összefüggésben fogalmazott meg igen sarkos álláspontot, ami lényegileg helyezkedik szembe a XXI. század általános jogfelfogásával.

Mint említettük, alapvetően két megközelítés ütközik az állami büntetőhatalom érvényesítése kapcsán. Az egyik a rendpárti, minden szabályszegést, devianciát megtorolni kívánó, szigorú, a bűnelkövetőket a társadalom ellenségeinek tekintő felfogás, míg a másik a megengedőbb, a megtévedt állampolgárokat a helyes útra visszavezetni kívánó, nem a büntetés szigorát a középpontba állító megközelítés. Előbbi világképének centrumában a társadalom mint szerves egész áll, amelynek biztonságát minden eszközzel meg kell védeni, míg utóbbi az egyént, az emberi jogokkal felruházott individuumot látja a bűnelkövetőben is, akit cselekménye *ipso facto* nem foszt meg az őt megillető jogoktól. Könnyen politikai szárnyak szerint is megtehető a felosztás, hiszen előbbi hagyományosan a konzervatív jobboldali, míg utóbbi a liberális, baloldali felfogáshoz kapcsolható. Ennek megfelelően a kérdésben sok esetben a szakmai szempontokon túlmutató, metajurisztikus, a politikai érdekeket¹⁷ előtérbe helyező és azokat kiszolgáló álláspontok alapján politikai döntések¹⁸ születnek.

Kétségtelen, hogy mire egy elméleti vagy gyakorló jogász eljut abba a helyzetbe és pozícióba, hogy jogalkotási kérdésekbe beleszólása lehessen, jellemzően szilárd és kiforrott politikai meggyőződéssel rendelkezik. Ebben nem is találhatunk semmi kivétneletet mindaddig, amíg a szakmai álláspont formálja a politikait, nem pedig a politikai meggyőződése alapján alakítja ki az egyén a szakmai irányvonalát.

Vitathatatlan, hogy az alapelvek megalkotóinak is van politikai álláspontja, ami nyilvánvalóan közelebb helyezkedik el a liberális elképzelésekhez, ám alkotásuk szakmai szemmel is megfontolásra érdemes, hiszen alkalmas lehet a büntetőjog elmélete és gyakorlati alkalmazása, és különösen a büntetések végrehajtása körében tapasztalható, feszítő dilemmák kezelésére.

Az alapelvek preambuluma rögzíti, hogy a büntetőjog teljes spektrumában elképzelhető a jogfosztás, az emberi jogok megsértése.¹⁹ Könnyen belátható, minél fejlettebb, felvilágosultabb, demokratikusabb egy társadalom, annál nagyobb hangsúlyt fektet az emberi jogok érvényesülésének biztosítására és azok védelmére. A totális diktatúrákban ilyen jogosultságok nem léteztek, az államhatalom bárkit bebörtönözhetett, megkínózhatott, kivégezhetett, akár koholt vádak alapján is. Sokan ezért hiszik azt, hogy az emberi jogok és az azokra való hivatkozás úri huncutság, a bűnözőket védi, teret enged a devianciáknak, így hozzájárul a társadalom szöveteinek szétszakításához és az állampolgárok szubjektív biztonságérzetének lerontásához.²⁰

Kiemeli továbbá a preambulum, hogy az alapelvek nem hoznak létre új nemzetközi jogi elemeket. Inkább a büntetőjog általános elveiből és a nemzetközi emberi jogi normákból merítenek és gondolnak újra már létező kritériumokat, azzal a céllal, hogy a szexualitással, a

¹⁷ Borbíró Andrea szerint a büntetőpolitika hajlamos punitív populizmusba fulladni, ami a „kriminálpolitika érzelmileg motivált erődemonstrációja, [...] politikai haszonszerzésre – szavazatmaximalizálásra irányul, tekintet nélkül mind a kriminálpolitika hatékonyságára, mind pedig következményeire...” Borbíró Andrea: Kriminálpolitika és bűnmegelőzés a késő modernitásban. PhD disszertáció, Budapest, 2011, Kézirat, 42. o.

¹⁸ Gönczöl: i.m. 543. o.

¹⁹ The 8 March Principles: i.m. 10. o.

²⁰ Természetesen ez az elképzelés sem minden alap nélküli. Ez akkor van így, ha a bűnelkövetőt nem kizárólag szakmai alapon, bűncselekménye súlyossága, elkövetésének körülményei, társadalomra veszélyessége kapcsán ítélik meg, hanem metajurisztikus szempontok is érvényesülnek, mint például a származás, nem, bőrszín, szexuális vagy vallási preferencia. Ezeknek a jellemzőknek, amennyiben kívül esnek a tényállás keretein, nincs helyük a büntetőeljárásban, és nem vehetők figyelembe az ítélet kiszabásánál sem.

reprodukcióval, a kábítószer-fogyasztással és a személyes használatra szánt kábítószeresek birtoklásával, a HIV-vel, a hajléktalansággal és a szegénységgel kapcsolatos magatartásokat kriminalizáló büntetőjogi megközelítést emberi jogi alapokra helyezzék.²¹ Hangsúlyozza továbbá, hogy az alapelveket a büntetőjog általános elveinek fényében és a nemzetközi emberi jogi normákkal és minimumkövetelményekkel összhangban kell értelmezni, az emberi jogok gyakorlására és érvényesülésükre vonatkozó legkedvezőbb garanciákat alkalmazva, beleértve a hazai jogot is, amely utóbbival kapcsolatban leszögezi, hogy a nemzetközi jog megsértésének igazolásaként a hazai jogra hivatkozni nem lehet.²²

IV. A szabályozás

Az elméleti megalapozást követően tekintsük át, milyen szabályokat kínál a normagyűjtemény a dekriminalizáció kapcsán.

Az alapelveket három fejezetbe rendezték, amelyből kettő az általános rész, míg a harmadik a különös rész szabályait tartalmazza. Az első fejezetben az általános büntetőjogi elvek kaptak helyet, a második a büntetőjog és a nemzetközi emberi jog kapcsolódó előírásait tárgyalja, a harmadik, különös részi fejezet pedig az egyes kriminalizált tényállások tekintetében tesz javaslatokat.

IV.1. Általános büntetőjog alapelvek

Ebben a fejezetben a nemzeti jogokban is szabályozott büntetőjogi alapelvek találhatók, amelyek a büntetőjog alkotmányos garanciáiként hivatottak szolgálni.²³ Olyan alapvetések, mint *nullum crimen sine lege*, *nulla poena sine lege*, *in dubio pro reo*, illetve az egyéni büntethetőség, a büntethetőséget kizáró okok, valamint a jogos védelem kategóriái. Figyelemre méltó annak kiemelése, hogy mindenki csak azért a cselekményért tartozik felelősséggel, amit valójában elkövetett. Az elkövető tudatának át kell fognia cselekményét és annak következményeit, a megfelelő tudatállapotnak ki kell terjednie minden egyes tényállási elemre. A 4. alapelv rögzíti, hogy a büntetőjogi felelősség nem alapulhat pusztán gondolaton, szándékon, hiedelmen vagy állapoton.²⁴

IV.2. A büntetőjog és a nemzetközi emberi jogi normák

A következő fejezet a büntetőjog és a nemzetközi emberi jogi előírások kapcsolatát taglalja. Ennek alapvetése, hogy a büntetőjogot a nemzetközi emberi jogi normákkal összhangban kell értelmezni. Ez alól a főszabály alól csak szűken vett kivételekre van lehetőség, amelyeket taxatíve felsorol a dokumentum:

A büntetőjog nem korlátozhatja az emberi jogok gyakorlását, kivéve, ha a korlátozás:

- a) összhangban áll a jogszabályokkal – a törvényesség elvével;
- b) a nemzetközi emberi jogi normák által megengedett, korlátozott és szűken meghatározott, jogos és alapvető közérdek érvényesítése céljából történik, nevezetesen mások alapvető

²¹ The 8 March Principles, p. 13.

²² The 8 March Principles, p. 13.

²³ Ehhez ld. Bakó József: Jogalkalmazási problémák egyes dogmatikai normák és a „nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege” alkotmányos alapelvek találkozása tükrében, 14-15. o. In Büntetőjogi Szemle, 2018/2. szám, 14-23. o.

²⁴ Principle 4, The 8 March Principles, p. 15.

jogainak és szabadságainak, a nemzetbiztonságnak, a közbiztonságnak, a közrendnek, a közegészségnek vagy a közérkölcnek a védelme érdekében;

c) feltétlenül szükséges ezen jogos érdekek eléréséhez;

d) arányos az általa érvényesített jogos érdekekkel, ami azt jelenti, hogy a kívánt eredmény eléréséhez a legkevesbé sértő vagy korlátozó eszköznek kell lennie;

e) megfelelő a védendő jogos érdeket tekintve, beleértve azt is, hogy racionálisan és ésszerűen kapcsolódik hozzá;

f) nem önkényes;

g) nem megkülönböztető; és

h) összhangban van a nemzetközi emberi jogi normák által elismert egyéb jogokkal.²⁵

A 8. alapelv az emberi jogok legitim gyakorlásáról szól, miszerint a 7. alapelvben meghatározott megengedett korlátozásokkal összhangban álló eseteket kivéve a büntetőjog nem tilthatja az emberi jogi normák által védett magatartásokat, nevezetesen azért, mert ez a magatartás a nemzetközi vagy a hazai emberi jogi normák által garantált emberi jogok legitim gyakorlását és élvezetét jelenti. Tilos tehát bármely olyan jogalkalmazó, állami szerv vagy hatóság által kifejtett magatartás, ami törvényes ok nélkül, önkényesen, túlzóan vagy kiterjesztően korlátozná az emberei jogok érvényesülését, még akkor is, ha a korlátozás a hazai jogon alapul.

Az alapelvek központi kérdése a büntetőjogi szabályok megkülönböztetésmentes alkalmazása. Ennek alapján a büntetőjog sem önmagában, sem alkalmazásában, sem tartalmilag vagy formailag nem alkalmazhat közvetett vagy közvetlen diszkriminációt a nemzetközi emberi jogi normák által tiltott bármely okból, beleértve a többszörös és egymást átfedő alapon történő megkülönböztetést is.

A tiltott megkülönböztetés okai közé tartozik: életkor; nem; nemi jellemzők; szexuális irányultság; nemi identitás; nemi kifejeződés; faji hovatartozás; bőrszín; nemzeti vagy társadalmi származás; nemzetiség/állampolgárság; etnikai hovatartozás; fogyatékoság; bevándorlási státusz; vagyon; születés vagy származás, beleértve a kaszt és az öröklött státusz hasonló rendszereit; nyelv; vallás vagy meggyőződés; politikai vagy egyéb vélemény; egy adott társadalmi csoporthoz való tartozás; családi állapot; terhesség; szülés; szülői mivolt; egészségi állapot, beleértve a HIV-státuszt vagy a drogfüggőséget; gazdasági és társadalmi állapot; foglalkozás; lakóhely; őshonos identitás vagy státusz; kisebbségi vagy egyéb státusz.

A 11. alapelv kiemeli, hogy a 18 év alatti személyek esetében nem állapítható meg büntetőjogi felelősség akkor, ha ugyanaz a cselekmény a 18 év felettiek tekintetében nem büntetendő.

A 12. alapelv szerint a büntetőjog még „*a nemzet létét fenyegető veszélyhelyzetben*” sem sértheti az államnak a nemzetközi emberi jogi jogszabályok alapján fennálló, nem korlátozható emberi jogi kötelezettségeit, azaz a legsúlyosabb politikai, katonai veszélyhelyzet, háború sem adhat okot az emberi jogi garanciák figyelmen kívül hagyására.

Végül az utolsó, általános részi alapelv a büntetések tekintetében állapít meg előírásokat, miszerint: [a] büntetőjogi szankcióknak összhangban kell állniuk az emberi jogokkal, megkülönböztetésmentesnek és a bűncselekmény súlyával arányban állónak kell lenniük. Szabaddá helyezés nélküli szabadságvesztés csak végső eszközként alkalmazható.

IV.3. A különös részi alapelvek

Az alapelvek legaktuálisabb része a harmadik fejezet, tekintve, hogy rendkívül szenzitív kérdéseket von szabályozási körébe. A szexualitás ezek közül is a legérzékenyebb kérdés,

²⁵ Principle 7, The 8 March Principles, p. 15.

hiszen a szexuális kapcsolat létesítésének lehetőségét és formáit évezredek keresztül szigorú társadalmi, vallási normák szabályozták. A felvilágosult polgári demokráciákban alapvetés, hogy felnőttek konszenzuson alapuló kapcsolatához az államnak és a büntetőjognak semmi köze nincsen. A kényesebb kérdés a 18 év alattiak, illetve a korlátozott belátási képességgel rendelkezők szexuális viszonyainak szabályozása. Ebben a körben a legnehezebb kérdés a beleegyezési korhatár, ami Magyarországon 14 év, 18 évnél nem idősebb partner esetén 12 év. Jogvédők, feminista és egyéb civil szervezetek konstans támadás alá helyezték ezeket a megoldásokat, azonban könnyű belátni, hogy a korhatár bármely emelése igen nagy fokú kriminalizálódáshoz vezetne

Az alapelvek szerint senki sem vonható büntetőjogi felelősségre azért, mert gyakorolja szexuális és reprodukív egészséghez való jogait, például szexuális és reprodukív egészségügyi létesítmények, szolgáltatások és termékek igénybevételét, beleértve az ezekkel kapcsolatos információkat is.

Az alapelvek tilalomfát állít, miszerint a büntetőjog semmilyen módon nem korlátozhatja az alábbi jogokat:

a) saját testével, szexualitásával és reprodukciójával kapcsolatos döntések meghozatala és azok végrehajtása – például terhesség, fogamzásgátlás, beleértve a sürgősségi fogamzásgátlást; átfogó abortuszellátás; nemi úton terjedő fertőzések megelőzése; nemet megerősítő ellátás/terápia; és/vagy

b) egészségügyi intézményekhez, szolgáltatásokhoz és termékekhez való hozzáférés, beleértve az ezekkel kapcsolatos információkat is.

Az abortusszal kapcsolatban is teljes szabadságot hirdet és elutasít mindenfajta büntetőjogi beavatkozást (15. alapelv).

A legfontosabb és leginkább támadott pont azonban a konszenzuson alapuló szexuális tevékenységet leíró 16. alapelv, miszerint a konszenzusos szexuális magatartás semmilyen körülmények között nem büntethető, függetlenül a szexuális tevékenység típusától, a résztvevők biológiai vagy társadalmi nemétől, szexuális irányultságától, nemi identitásától vagy nemi kifejezésétől, illetve családi állapotától. Az azonos neműek, valamint a különböző neműek között konszenzus alapján létrejött szexuális kapcsolatok, vagy a transznemű, nem bináris és más nemi identitású személyekkel vagy azok között létesített konszenzusos szexuális kapcsolatok, vagy a házasságon kívüli – akár házasság előtti, akár házasságon kívüli – kapcsolatok, ezért soha nem minősülhetnek bűncselekménynek. A büntetőjog alkalmazása tekintetében a szexuális kapcsolatra vonatkozóan előírt minimális életkort megkülönböztetésmentesen kell alkalmazni. Az alkalmazás nem köthető a résztvevők neméhez vagy a házasságkötési korhatárhoz. Ezen túlmenően, a hazai jogszabályokban előírt minimális életkort be nem töltött személyek részvételével történő szexuális magatartás jogilag nem, de ténylegesen konszenzusos lehet. Ebben az összefüggésben a büntetőjog alkalmazásának tükröznie kell a 18 év alatti személyek jogait és képességét arra, hogy döntést hozzanak a konszenzusos szexuális magatartásról, valamint jogukat arra, hogy meghallgassák őket az őket érintő ügyekben. A 18 év alatti személyeknek fejlődő képességeiknek és fokozatos önállóságuknak megfelelően részt kell venniük az őket érintő döntésekben, figyelembe véve életkorukat, érettségüket és legjobb érdekeiket, különös figyelmet fordítva a megkülönböztetésmentesség garanciáira.

Az alapelvben felhívott kitétel számos kritikát²⁶ kapott, miszerint az ICJ, sőt egyenesen az ENSZ a pedofiliát²⁷ népszerűsítene. Az ICJ közleményben²⁸ reagált a felvetésekre, hangsúlyozva, hogy javaslatukat teljességgel félreértették, hiszen „a március 8-i alapelvek nem szorgalmazzák a gyermekekkel való szexuális kapcsolatok dekriminalizálását, sem a szexuális kapcsolatokra vonatkozó, nemzeti szinten előírt minimális beleegyezési korhatár eltörlését. A nemzetközi jog értelmében az államoknak egyértelmű kötelességük a gyermekeket mindenféle visszaélés, például szexuális visszaélés ellen védeni, többek között az ilyen magatartás büntetendővé tételével. A március 8-i alapelvek célja az, hogy egyértelmű, hozzáférhető és működőképes jogi keretet és gyakorlati jogi útmutatást nyújtsanak a parlamenti képviselők, bírák, ügyészek és ügyvédek számára, hogy kezelni tudják bizonyos magatartások büntetendővé tételének egészségre, egyenlőségre és más emberi jogokra gyakorolt káros hatását. Ezek a büntetőjog és a nemzetközi emberi jogi jogszabályok és normák általános elvein alapulnak.” Mindezeket az ENSZ hivatalos sajtótájékoztatóján²⁹ is megerősítette.

Nem csak a beleegyezési korhatár körüli dilemmák, hanem az abortusz, de főként a prostitúció kérdésköre is komoly kritikát kapott. Kiemelten érdekes ez Magyarország szempontjából, ahol az utóbbi időben jelentősen szigorították a prostitúcióval kapcsolatos bűncselekmények szankcióit.

Az alapelvek 17. pontja foglalkozik a szexmunkával, amely leszögezi, hogy a felnőttek közötti, beleegyezésen alapuló szexuális szolgáltatások pénz, áru vagy szolgáltatás ellenében történő nyújtása, valamint ilyen szolgáltatás nyújtása érdekében másokkal való kommunikáció, ajánlat közzététele vagy helyiségek másokkal történő megosztása a felnőttek közötti, konszenzusos szexuális szolgáltatások pénz, áru vagy szolgáltatás ellenében történő nyújtása céljából, akár nyilvános, akár magánhelyiségben, nem minősülhet bűncselekménynek, ha nem jár kényszerrel, erőszakkal, hatalommal való visszaéléssel vagy megtévesztéssel. A büntetőjog nem szankcionálhatja olyan harmadik felek magatartását, akik közvetlenül vagy közvetve, pénzügyi vagy anyagi haszonért, tisztességes feltételek mellett – kényszer, erőszak, hatalommal való visszaélés vagy megtévesztés nélkül – ezt a tevékenységet oly módon segítik elő, irányítják vagy szervezik, hogy annak érdekében másokkal kommunikálnak, hirdetnek, információt nyújtanak, helyiségeket biztosítanak vagy bérelnak.

Ezen tevékenységet illetően a jogvédők is megosztottak, hiszen sokan legális erőszakként tekintenek a prostitúcióra,³⁰ de maga az Európai Parlament is táborokra szakadt a megoldást szorgalmazó vitában.³¹ Az utóbbi időben elterjedt, ám általunk nem osztott

²⁶ Erős bírálat jelent meg többek között a Magyar Nemzetben <https://magyarnemzet.hu/kulfold/2023/04/dekriminalizalna-a-pedofiliat-az-ensz> (2025. november 21.), kritikát fogalmazott meg a Hetek <https://www.hetek.hu/index.php/cikkek/online/a-felnottek-es-gyerekek-kozotti-szex-legalizalasi-akarja-elerni-egy-megszolalt-az-ugyben-lomniczi-zoltan>, <https://magyarnemzet.hu/belfold/2023/04/a-beleegyezesi-korhatar-csokkentese-a-pedofilok-veszelyesseg-probalja-kevesbe-jelentosnek-beallitani> (2025. november 21.) valamint állást foglalt az Alapjogokért Központ <https://hirtv.hu/hirtvkulfold/dekriminalizalna-a-pedofiliat-az-ensz-2566591> (2025. november 21.) is.

²⁷ A pedofília fogalmát nem csak a laikusok, de sokszor még jogászok is félreértelmezik és hibásan használják. A társadalmi köznyelvben, közbeszédben a pedofil olyan személy, aki a gyermekek iránt érez szexuális vonzalmat, de a laikusok, tájékoztatatlanságuk okán, kiterjesztően használják ezt a fogalmat, és a serdülők iránt érzett vágy kapcsán is alkalmazzák, sőt, még felnőttek esetében is, ha a partnerek között nagyobb korkülönbség tapasztalható, és egyikük fiatal felnőtt. Valójában csak prepubertás kor előtti gyermekek iránt érzett szexuális késztetés és/vagy vonzalom esetén beszélhetünk pedofiliáról és pedofil személyről. Erről bővebben: Czeizel Endre: A pedofília korszerű orvosi értelmezése, 104. o. In Belügyi Szemle, 2000, 38. évf., 4-5. szám, 104-109. o.

²⁸ <https://www.icj.org/resource/statement-regarding-the-8-march-principles/> (2025. november 21.)

²⁹ <https://press.un.org/en/2023/db230418.doc.htm> (2025. november 21.)

³⁰ <https://nokert.hu/prostitutcio-teljes-dekriminalizalasa-emberek-biztonsagat-aldozza-fel-masok-uzleti-hasznaert/> 2025. november 21. de ugyanígy az Európai Parlament https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-9-2023-0240_HU.html (2025. november 21.)

³¹ <https://www.euractiv.com/news/eu-lawmakers-divided-over-european-approach-to-regulate-sex-work/> (2025. november 21.)

terminológia szerint a prostitúció kényszerítéssel valósul meg, ezért büntetőjogi következményeket von maga után, míg a szexmunka mindig önkéntes.

Az alapelvek 19. pontja a HIV fertőzéssel kapcsolatos dekriminalizációt rögzíti. A büntetőjog nem szankcionálhatja a HIV-státusz, a HIV-fertőzésnek való kitettség, illetve a HIV-átvitel titokban tartását. Ennek alapján tehát a másokat HIV-vírussal megfertőző személy nem lenne büntethető. A magyar közgondolkodásban a kevésbé veszélyes STD-betegségek átadása is büntetőjogi felelősséget von maga után.

A 20. pont a droghasználat tekintetében fogalmaz meg alapelveket, aláhúзва, hogy fontos különbséget tenni a saját használatra vétel, tartás vagy fogyasztás elkövetői magatartása és a terjesztés között. Ismét igen érdekes párhuzam figyelhető meg a magyar jogalkalmazás viszonylatában, hiszen 2025 elején a kormány zéró toleranciát jelentett be a kábítószerrel kapcsolatban, igen látványos intézkedésként miniszteri biztos nevezett ki a probléma hatékonyabb kezelését illetően, és a harc jegyében folyamatos rendőri akciók is zajlanak.

Az utolsó, 21. alapelv szintén igen figyelemre méltó, amely a szolidaritás és a humánus jegyében a szegénységgel és a hajléktalansággal kapcsolatos magatartások dekriminalizálására szólít fel. Senki sem vonható büntetőjogi felelősségre:

a) közterületeken életfenntartó gazdasági tevékenységek végzése miatt, mint például koldulás, kereskedés, utcai árusítás, utcai kereskedelem, utcai árusítás vagy egyéb informális kereskedelmi tevékenységek, amelyek nem tiltott árukat érintenek;

b) közterületeken életfenntartó tevékenységek végzése miatt, például alvás, étkezés, ételkészítés, ruhamosás, ülés vagy higiéniai tevékenységek végzése miatt, beleértve a mosakodást, vizelést és székletürítést, vagy más hasonló tevékenységek végzése miatt közterületeken, ahol nincs megfelelő alternatíva; vagy

c) foglalkoztatásuk, megélhetésük, gazdasági vagy társadalmi helyzetük alapján, ideértve a állandó lakcím, otthon hiánya vagy a gyakorlatilag hajléktalan személyek köre.

A fenti tevékenységek dekriminalizálása kapcsán felvetődhetnek olyan gondolatok, hogy a társadalom védelme érdekében azokat mindenképpen tilalmazni kell, azonban vitathatatlanul az állam feladata azoknak a feltételeknek a biztosítása, amely szükségtelenné teszi a szegények vagy hajléktalanok számára a tilalmazott tevékenységek végzését. Ehhez képest Magyarországon például a hajléktalanság Alaptörvényi szinten kriminalizált, és szabálysértésnek minősül.³² Lévay Miklós szerint: „[k]riminológiai szempontból egy szociális probléma, a hajléktalanság kriminalizálásáról van szó, amelyet az államnak a szociális igazgatás, a szociális ellátás eszközével és nem büntetéssel, a szabálysértési jog hatókörének kiterjesztésével kellene kezelni. (...) Ebben az esetben sem beszélhetünk büntetőpolitikai, hanem csupán tisztán politikai döntésről, a tényállás pedig nem több mint egy a szimbolikus büntetőjog funkciójának megfelelő szabálysértési tényállás.”³³

V. Hasznos-e a dekriminalizáció?

A túlzott büntetőjogi szabályozás kétélű fegyver. Egyrészt politikailag jól kommunikálható bármely kormányzat szempontjából, hiszen a társadalom legnagyobb része rendpárti, főleg akkor, ha személye vagy közeli családtagja, ismerőse bűncselekmény áldozatává vált. Másrészt azonban a büntetőjogi szigor túlterheli az igazságszolgáltatási apparátust, és komoly költséget jelent a kormánynak, tehát az adófizető polgároknak, nem

³² A szabálysértésekről, a szabálysértési eljárásról és a szabálysértési nyilvántartási rendszerről szóló 2012. évi II. törvény 178/B. § (1) bekezdés: „Aki életvitelszerűen közterületen tartózkodik, az szabálysértést követ el”.

³³ Lévay Miklós: A szavazat-maximalizáló büntetőpolitikáról, 171-172. o. In Miskolci Jogi Szemle, 2000, 15. évf., 1. különszám, 163-172. o.

is beszélve a börtönök túlszűfoltóságáról,³⁴ ami Magyarországon is jelentős probléma. A dekriminalizáció azonban olyan kellemetlen támadási felületet kínálhat a kormányokkal szemben,³⁵ hogy csak nagyon kivételes esetben, és nagyon óvatosan mernek a témához nyúlni. Míg a szigorítás minden esetben erős, bátor, határozott, rendpárti kormány képét mutatja fel,³⁶ az enyhítés pontosan ennek az ellenkezőjét, pipogya, befolyásolható, sőt, a bűnt és a bűnözést bátorító képet festhet a vezetésről. Ennek megfelelően, az alapelvekben érintett igen kényes témák területén politikai öngyilkosság lenne a szigor enyhítése. A szexuális cselekmények kapcsán folyamatos a szigorítás, ahogy Magyarországon is átültetik a kapcsolódó nemzetközi egyezményeket és feminista, jogvédő szervezetek állásfoglalásait. Ennek megfelelően a prostitúció német vagy holland mintára való szabályozása³⁷ is elképzelhetetlen, mert a kormányt a nők kizsákmányolásának támogatójaként állítanák be, azonban bármely enyhítéshez előbb a kapcsolódó New York-i egyezményt³⁸ lenne szükséges felmondani, ami a fenti érvrendszer mentén elképzelhetetlen. Szakmai szervezetek nagyon komolyan bírálják a prostitúcióval kapcsolatos német dekriminalizációt, állítván, hogy az nem járult hozzá a prostituáltak munkakörülményeinek javításához, a tevékenység biztonságosabbá válásához és az ahhoz tapadó bűncselekmények számának csökkentéséhez, éppen ellenkezőleg, hozzájárul a bűnözés növekedéséhez és a prostituáltak kizsákmányolásához. „A szexiparlobbi képviselői megkülönböztetik az emberkereskedelmet és az *önkéntes prostitúciót*, viszont a szomorú igazság az, hogy az emberkereskedelem az ún. önkéntes, legális prostitúció keretében zajlik.”³⁹ A reprezentatív mintán alapulónak messze nem tekinthető kutatás megállapításai ellenére is jóval több érv szól a dekriminalizáció, mint a prostitúció üldözése mellett.⁴⁰

A drogfogyasztás tekintetében világszerte liberalizációs tendencia figyelhető meg, gondoljunk itt csak Kalifornia vagy Németország példájára, hazánkban azonban pont ellentétes folyamatok zajlanak. Ezt alátámasztandó a Drogkutató Intézet közleményt is kiadott, amelyben a globális legalizációs és dekriminalizációs folyamatokat bírálja, példaként felhozva Csehországot és Portugáliát,⁴¹ ahol „az állam kvázi asszisztál a kábítószerfogyasztás normalizálásához.”⁴² Megerősítve a politikai motívumokat, a nyilatkozat hangsúlyozza, hogy „a kábítószer-dekriminalizáció nem csupán szakpolitikai kérdés, hanem ideológiai hadszíntér is.”⁴³ Ezzel szemben a TASZ kifejezetten kiáll a dekriminalizáció mellett és pozitív példaként

³⁴ Juhász Zsuzsanna: (Túl)zsűfoltóság és börtönügy 178. o. In FORVM, 2018/2. szám, 165-179. o.

³⁵ Az ellenzék ilyen esetekben azzal vádolhatná a kormányt, hogy nem fontos neki az állampolgárok biztonsága, netán elárulja, cserbenhagyja a választókat, így a kormány defenzívába kerülne, ha elkezdene bizonygatni, hogy ez bölcs döntés és nem fogja érinteni az állampolgárok szubjektív biztonságérzetét.

³⁶ Ld. Lévy: i.m. 167-170. o.

³⁷ Erről részletesen: Fehér Lenke: A prostitúció szabályozásának európai modelljei, 523-542. o. In Állam- és Jogtudomány, 2006/4. szám, 523-542. o.

³⁸ Az emberkereskedés és mások prostitúciója kihasználásának elnyomása tárgyában, New-Yorkban, 1950. évi március hó 21. napján kelt nemzetközi egyezmény. Magyarországon kihirdette az 1955. évi 34. törvényerejű rendelet.

³⁹ <https://prostitutionresearch.com/wp-content/uploads/2022/11/Sex-buyersEnglish-11-8-2022pdf> (2025. november 21.)

⁴⁰ Kiemelt figyelmet kapott annak a hölgynek az esete, aki a németországi Bremershavenben szervezte a prostitúciós tevékenységet, ezért Magyarországon, távollétében, prostitúció elősegítése és egyéb bűncselekmények miatt állapították meg büntetőjogi felelősségét. A magyar hatóságok kérték Németországtól az elfogását és kiadatását, amit a német hatóságok megtagadtak, mondván, ezen cselekmény Németországban nem bűncselekmény.

⁴¹ Ld. ehhez: https://medicalonline.hu/drog/cikk/milyen_hatasa_van_a_drogok_dekriminalizaciojanak_ (2025. november 21.)

⁴² <https://drogkutato.hu/cikkek/a-dekriminalizacio-illuzioja-kiskapu-a-legalizaciohoz/> (2025. november 21.)

⁴³ Az ideológiai megerősítés így folytatódik: „A liberális-progresszív politikai erők jellemzően az egészségügyi megközelítést hangsúlyozzák, miközben hosszú távú céljuk a teljes legalizáció. A dekriminalizáció ebben a narratívában humanusabb, toleránsabb, 21. századi megoldásnak tűnik, amely „tiszteli az egyén szabadságát”. Valójában azonban ez az álláspont figyelmen kívül hagyja a társadalmi következményeket, különösen a fiatalokra

említi a portugál és cseh megoldást. „Fennállásunk 30 éve során a kezdetektől valljuk, hogy a kábítószer-fogyasztók büntetőjogi üldözése nem járul hozzá a droghasználat csökkentéséhez, míg hátrányos következményei az egész társadalmat érintik.⁴⁴ Megközelítésünket azóta számos ország gyakorlata is igazolja, amelyek felülvizsgálatát a 2023 decemberében elfogadott Fővárosi Drogstratégia is célul tűzte ki.”⁴⁵

A *The Lancet* nevű, nagy tekintélyű orvosi folyóirat szerkesztőségi cikkében szögezi le, hogy: „[e]lsőprő mennyiségű bizonyíték támasztja alá a kriminalizáció kudarcát. Merész és átfogó reformokra van szükség az egészségközpontú, jogokon alapuló drogdekriminalizációs politika megvalósításához. Mi kell még ahhoz, hogy a politikai döntéshozók odafigyeljenek erre?”⁴⁶

A tudomány területéről Korinek kristálytiszta megfogalmazása egyértelműsíti a tényállást, és nagy eséllyel el is dönti a vitát. „Ahogyan számos más, károsnak ítélt társadalmi megnyilvánulás – így például a bűnözés – esetében, a drogprobléma terén is nyilvánvalóan irreális a megszüntetés, mint cél. A valóság elől menekülő, valamilyen sajátos élvezetre vágyó, vagy bármely más célból – például a fájdalmak enyhítése végett – tudatmódosításra törekvő embert gyakorlatilag nem lehet megakadályozni akarátának a véghezvitelében.”⁴⁷

Külföldi példát említve, a szlovén kormány a napokban fogadott el komolyabb szigorítást, amely igen erőteljes rendparti üzenetet közvetít. Egy közfelháborodást kiváltó emberölést követően, a politikusok a rend biztosítása és a bűncselekmények megelőzése kapcsán jóval kiterjedtebb jogosítványokkal ruházták fel a rendőrséget, olyan, biztonsági kockázatot jelentő területeken, ahol jellemzően nagy számú cigány kisebbség él. A két miniszter lemondásával járó bűncselekményre adott választ jogvédők úgy értékelik, hogy az kifejezetten a cigány kisebbség ellen irányul, biztonsági kockázatként kezelve őket.⁴⁸

Látható tehát, hogy bár a drogfogyasztás tekintetében a demokratikus országok inkább a liberalizáció felé hajlanak, általánosságban, főként a szexuális bűncselekmények körében a büntetőpolitika inkább a szigorítás irányába mozdul el. Ehhez képest igen merész az alapelvek kezdeményezése, amely az érintett magatartások körében általános dekriminalizációt hirdet.

VI. Véggöveketek

A büntetőpolitikát, ennek alapján a jogszabályokat és a kriminalizált tevékenységek körét a jogalkotó határozza meg, aki azonban nem egy elvont, objektív gondolkodású entitás, bölcs és jószágos guru, hanem a mindenkori kormányzat, ami saját politikai túlélését

és a kiszolgáltatott csoportokra nézve. A „szabadság” jelszava alatt olyan pszichoaktív szerek válhatnak elfogadottá, amelyek ronsolják a személyiséget, tönkreteszik az életet, és a társadalom szövetét is kikezdi. A dekriminalizáció kaput nyit az elfogadás, majd a normalizálás irányába, innen pedig már csak egy lépés a legalizáció.”

⁴⁴ Ezzel egyezően: *The Lancet*, Editorial, Volume 402, Issue 10416, p. 1941. November 25 2023. A 2019 report of global opioid use found that only two interventions resulted in increases in opioid use: compulsory drug treatment and criminalisation of drug use. – A globális opioidhasználatról szóló 2019-es jelentés megállapította, hogy csak két beavatkozás eredményezte az opioidhasználat növekedését: a kötelező orvosi kezelés és a kábítószer-használat büntetendővé tétele.

⁴⁵ <https://tasz.hu/dekriminalizacio/> (2025. november 21.)

⁴⁶ *The Lancet* p. 1941. Ld. 42. lábjegyzet. Evidence to show that criminalisation has failed is overwhelming. Bold and comprehensive reforms are needed to pursue health-oriented, rights-based drug decriminalisation policies. What more will it take for policy makers to listen?

⁴⁷ Korinek László: Drogok és emberek. In Bárd Petra – Borbíró Andrea – Gönczöl Katalin (szerk.): *Kriminológia és kriminálpolitika a jogállam szolgálatában Tanulmányok Lévay Miklós tiszteletére*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2019, 176. o.

⁴⁸ <https://www.theguardian.com/world/2025/nov/18/slovenia-accused-of-turning-roma-neighbourhoods-into-security-zones> (2025. november 21.)

elősegítendő, társadalmi törésvonalak és politikai érdekek mentén hozza meg döntéseit. A büntetőpolitikában ennek alapján megkülönböztethetünk rendpárti, a súlyos, szigorú és kíméletlen büntetésekben megoldást látó szemléletet és a liberális felfogást, ami a nagyobb társadalmi hatékonyság és a közjó érdekében a bűnelkövetők emberi jogokból eredő érdekeit is figyelembe véve, akár alternatív büntetéseket is kész alkalmazni. Jelen írás nem hivatott igazságot tenni, vagy értékítéletet alkotni a követendő büntetőpolitika kérdésében, vállalása egyszerűen csak annyi volt, hogy bemutassa az ICJ alapelveit mint olyan újszerű kezdeményezést, ami kiinduló pontként szolgálhat egy előre mutató vitában, és ennek alapján próbáljon következtetéseket levonni a dekriminalizáció lehetőségei tekintetében. A társadalmi diskurzus ugyanis elengedhetetlen, hiszen egy-egy súlyosabb, a társadalom tolerancia-küszöbét jócskán meghaladó bűncselekmény, és igazságérzetét mélyen sértő büntetést követően a büntetőjog és szankcióinak hatékonysága rendre az érdeklődés középpontjába kerül, úgy világszerte, mint Magyarországon. A laikus közvélemény ugyanis meg van győződve róla, hogy bármely, az erkölcsi mércéjét sértő cselekményt a büntetőjog teljes szigorával szükséges megtorolni. Ez azonban messze nincs így. Ahogy Bódig írja, kérdéses, hogy a jognak lenne erkölcsi funkciója.⁴⁹ A tanulmány kapcsán két alapvető következtetés vonható le. Egyrészt a jogalkotónak minden esetben törekedni kell arra, hogy a társadalmi folyamatokban megfigyelhető változásokra adekvát, politikai megfontolásoktól mentes válaszokat adjon, azaz csak a szükséges mértékben nyilvánítson egy-egy magatartást büntetendővé, és arra a minimálisan szükséges büntetési tételkeretet írja elő. Másrészt, egy-egy bűncselekmény kapcsán, meghallva a tudomány és a gyakorlat képviselőinek szavát és megértve gondolataikat, merjen lépéseket tenni a dekriminalizáció érdekében.

Irodalomjegyzék

Bakó József: Jogalkalmazási problémák egyes dogmatikai normák és a „nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege” alkotmányos alapelvek találkozása tükrében. In Büntetőjogi Szemle, 2018/2. szám, 14-23. o.

Borbíró Andrea: Kriminálpolitika és bűnmegelőzés a késő modernitásban. PhD disszertáció, Budapest, 2011.

Borbíró Andrea: Elrettentés és jogi kultúra: kérdések a kriminológia számára. In Bárd Petra – Borbíró Andrea – Gönczöl Katalin (szerk.): Kriminológia és kriminálpolitika a jogállam szolgálatában. Tanulmányok Lévay Miklós tiszteletére, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2019, 262-274. o.

Bódig Mátyás: Jogelmélet és gyakorlati filozófia. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2004.

Czeizel Endre: A pedofília korszerű orvosi értelmezése. In Belügyi Szemle, 2000, 38. évf., 4-5. szám, 104-109. o.

Fehér Lenke: A prostitúció szabályozásának európai modelljei. In Állam- és Jogtudomány, 2006/4. szám, 523-542. o.

Gönczöl Katalin: A punitív kriminálpolitika és a büntető populizmus – egymást fedő fogalmak? In Jogtudományi Közlöny, 2014/ 11. szám, 538-544. o.

⁴⁹ Bódig Mátyás: Jogelmélet és gyakorlati filozófia. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2004, 106-109. és 480-482. o.

Juhász Zsuzsanna: (Túl)zsúfoltság és börtönügy. In FORVM, 2018/2. szám, 165-179. o.

Korinek László: Drogok és emberek. In Bárd Petra – Borbíró Andrea – Gönczöl Katalin (szerk.): Kriminológia és kriminálpolitika a jogállam szolgálatában. Tanulmányok Lévay Miklós tiszteletére. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2019, 175-186. o.

Laki László: Munkanélküliség és bűnözés. In Magyar Valóság, 1992/5. szám, 45-62. o.

Lévay Miklós: A szavazat-maximalizáló büntetőpolitikáról. In Miskolci Jogi Szemle, 2020, 15. évf., 1. különszám, 163-172. o.

Schweighardt Zsanett: Kritikai kérdések a helyreállító igazságszolgáltatás elméletével összefüggésben. In Magyar Jog, 2009/6. szám, 361-373. o.

Vókó György: A büntetési teóriák racionalitásai. In Büntetőjogi Szemle, 2012/1. szám, 36-50. o.

The 8 March Principles for a Human Rights-Based Approach to Criminal Law Proscribing Conduct Associated with Sex, Reproduction, Drug Use, HIV, Homelessness and Poverty. Copyright International Commission of Jurists, First published in March 2023, Reprinted in May 2024

Drug decriminalisation: grounding policy in evidence. The Lancet, Volume 402, Issue 10416. november 25 2023 p. 1941.
[https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(23\)02617-X](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(23)02617-X)

Internetes hivatkozások:

<https://www.icj.org/about/commission/> (2025. november 21.)

<https://www.unaids.org/en/whoweare/about> (2025. november 21.)

[ohchr.org](https://www.ohchr.org) (2025. november 21.)

<https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1919/apr/11.htm> (2025. november 21.)

<https://magyarnemzet.hu/kulfold/2023/04/dekriminalizalna-a-pedofiliat-az-ensz> (2025. november 21.)

<https://www.hetek.hu/index.php/cikkek/online/a-felnottek-es-gyerekek-kozotti-szex-legalizalasat-akarja-elerni-egy> (2025. november 21.)

<https://magyarnemzet.hu/belfold/2023/04/a-beleegyezesi-korhatar-csokkentese-a-pedofilok-veszelyesseget-probalja-kevesbe-jelentosnek-beallitani> (2025. november 21.)

<https://hirtv.hu/hirtvkulfold/dekriminalizalna-a-pedofiliat-az-ensz-2566591> (2025. november 21.)

<https://www.icj.org/resource/statement-regarding-the-8-march-principles/> (2025. november 21.)

10, <https://press.un.org/en/2023/db230418.doc.htm> (2025. november 21.)

<https://www.euractiv.com/news/eu-lawmakers-divided-over-european-approach-to-regulate-sex-work/> (2025. november 21.)

<https://prostitutionresearch.com/wp-content/uploads/2022/11/Sex-buyersEnglish-11-8-2022pdf> 2025. november 21.

https://medicalonline.hu/drog/cikk/milyen_hatasa_van_a_drogok_dekriminalizaciojanak_ (2025. november 21.)

<https://drogkutato.hu/cikkek/a-dekriminalizacio-illuzioja-kiskapu-a-legalizaciohoz/> (2025. november 21.)

<https://tasz.hu/dekriminalizacio/> (2025. november 21.)

<https://www.theguardian.com/world/2025/nov/18/slovenia-accused-of-turning-roma-neighbourhoods-into-security-zones> (2025. november 21.)

<https://nokert.hu/prostitutcio-teljes-dekriminalizalasa-emberek-biztonsagat-aldozza-fel-masok-uzleti-hasznaert/> (2025. november 21.)

https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-9-2023-0240_HU.html (2025. november 21.)

Vértesy, László⁵⁰

Jurisprudential and Meta-jurisprudential Concepts Related to Environmental Sustainability⁵¹

Abstract

The jurisprudential and meta-jurisprudential foundations for the emerging legal premise of environmental sustainability have evolved from an aspiration within environmental policy into a multidimensional legal and normative principle. The ecological protection, intra- and intergenerational justice, and the importance of accounting for intended timeframes in resource allocation are key premises of sustainability, drawing on natural law, legal positivism, and meta-jurisprudence. Natural law provides the moral and philosophical foundation for sustainability through general ideas of the common good, human dignity, and universal moral duties. Legal positivism then translates these ideas into practice through constitutional environmental rights, international treaties, EU law, and judicial reasoning, particularly the case law of the Court of Justice of the European Union, which increasingly acknowledges enforceable environmental interests and deepens access to justice for environmental NGOs. Meta-jurisprudential theory posits the norm of sustainability as another foundational principle that reconstructs justice and the legitimacy of legal frameworks, and extends the timeframe for legal assessments. These three theoretical perspectives also demonstrate sustainability as both a normative intention and a structural principle of modern law.

Keywords: jurisprudence, legal theory, meta-jurisprudence, environment, sustainability, sustainable development, justice, equity, constitutionality

This study was conducted within the framework of the Project no. OTKA 135 979 (Sustainability and Law), supported by the Ministry of Culture and Innovation through the National Research Development and Innovation Fund, under the OTKA (NKFI-1) funding scheme.

⁵⁰ Head of Department of Economics and Natural Resources at Hungarian University of Agriculture and Life Sciences (MATE), and associate professor, National University of Public Service (NKE) E-mail: Vertesy.Laszlo@mate.hu; Vertesy.Laszlo@uni-nke.hu

⁵¹ DOI: 10.59558/jesz.2025.4.60

I. Introduction

Over the past five decades, sustainability has evolved progressively into a central concept in global academic and policy discourse, not only increasingly shaping the natural sciences, but also the social sciences, legal studies, and public administration. As environmental degradation, social inequality, and the limitations of traditional economic growth models become more pronounced, the need for a coherent theoretical and practical legal framework grows stronger. The endpoints are clear: to establish ways of living and governing that meet the needs of people today without compromising the ability to cater to the needs of future generations. Legal regulation plays a decisive role in shaping the conditions under which societies pursue sustainable development and ensure the well-being of future generations. Therefore, this research investigates the legal-theoretical foundations of sustainability through the lenses of natural law, legal positivism, and meta-jurisprudence. It highlights how sustainability – traditionally perceived as an environmental concept – has expanded into a multidimensional legal principle with constitutional, administrative, international, and private-law implications.

I.1. The Analytical Definition for Sustainability

The widely cited *Brundtland Report* – Our Common Future (1987) – named after Gro Harlem Brundtland – defined sustainable development as a “development that meets the needs of the present without compromising the future ability of generations to meet their own needs. It contains within it two key concepts: (i) the concept of *needs*, in particular the essential needs of the world’s poor, to which overriding priority should be given; and (ii) the idea of *limitations* imposed by the state of technology and social organisation on the environment’s ability to meet present and future needs.”⁵² Although it has become one of the most frequently used concepts – alongside eco, green, bio, and smart – its meaning and applicability are often interpreted and used differently in different contexts. Based on the definition, *three main dimensions of sustainability* are also commonly mentioned: (i) The *environmental* dimension includes the sustainable and responsible use of natural resources, the protection of ecosystems, the conservation of biodiversity, the reduction of pollution, and the fight against climate change. (ii) The *social* dimension aims at equality, justice, cohesion, the distribution or access to resources, social cohesion, and human rights.⁵³ (iii) The *economic* dimension refers to the long-term viability and stability of economic systems while taking into account environmental constraints and issues of social equality, job creation, and poverty reduction. Another option is the *thematic approach*, see Pieraccini and Novitz’s legal interpretation by locations by trade and companies;⁵⁴ or Mauerhofer, Rupó, Tarquinio’s governance challenges, overconsumption, limits to growth, corporate responsibility, production, human rights, NGOs, biodiversity, biofuels, invasive species, seas, climate and energy, agriculture, food.⁵⁵

⁵² Brundtland Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future. UN. 1987. Chapter 2: Towards Sustainable Development. Caradonna, Jeremy L.: Sustainability: A history. Oxford University Press, 2022. and the United Nations (UN): Brundtland Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future. UN, 1987. Chapter 2: Towards Sustainable Development. <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>

⁵³ Ekaradt, Felix: Ethics and Law of Sustainability – Especially of Freedom, Human Rights, Democracy, and Balancing in a Reinterpreted Perspective. Sustainability: Transformation, Governance, Ethics, Law. Cham: Springer International Publishing, 2024, pp. 113-230.

⁵⁴ Pieraccini, Margherita – Novitz Tonia (eds.): Legal perspectives on sustainability. Bristol University Press, Bristol, 2020, p. 87.

⁵⁵ Mauerhofer, Volker – Daniela Rupó – Lara Tarquinio: Correction to: Sustainability and Law. Sustainability and Law: General and Specific Aspects. Cham: Springer International Publishing, 2020, C1-C1.

These dimensions and issues are increasingly intertwined with legal regulation. In order to achieve sustainability goals, it is essential to transform the regulatory framework, which is established through legal instruments. One of these is norm-setting, or law-making, through regulation. Legal norms establish the framework within which economic and social activities are conducted. Many areas of public and administrative law, such as environmental law, nature conservation law, labour law, and consumer protection law, are all areas of law that directly or indirectly serve the cause of sustainability.

1.2. The Role of Law in Structuring Sustainable Development

Legal regulation and administration are indispensable tools for achieving sustainable development. The concept means much more than environmental protection; social and economic areas have also embraced it; see sustainable development goals, sustainability certificates, sustainable use, utilization, sustainable management, sustainable competition, sustainable energy management, sustainable budget, sustainable balance of payments, sustainable price stability, sustainable products and services or even the sustainability graduation exam. Furthermore, sustainability is a dynamic phenomenon that continually poses challenges to legislators and administrators. This is supported by several recent phenomena and developments, including the increasing frequency and intensity of climate change events, as well as increasingly frequent and damaging violent tornadoes, tsunamis, rains, floods, and hot droughts. These require legal frameworks that are flexible enough to adapt to our ever-changing environments at both the local and international levels. Coordinating global and regional legal regulations is also crucial, as sustainability issues encompass cross-cutting problems that cannot be addressed solely at the national level. For instance, to leverage the potential of rapid information technology development, utilizing blockchain to document resource use, emission quota trading, and enhancing supply chains, legal frameworks must adapt to address potential issues related to data security and data governance. When examining the theoretical relationship between sustainability and law, several practical questions also arise.

Several *theoretical frameworks* are available for examining the relationship between sustainability and law. For this chapter, (i) natural law, (ii) legal positivism, and (iii) moral philosophy also play an important role in understanding the legal dimension of sustainability. Despite the theoretical and practical challenges, law plays a central role in promoting sustainable development, allowing future generations to create a liveable and healthy environment. In the formulation of *St. Thomas Aquinas*, law (*ius*) is the moral power to possess something that is justly due to us, or to demand, do, or refrain from doing, and to stand up for someone or something, free from the interference of others. Law as act (*lex*) is the order of reason aimed at the common good, some kind of rule or measure of actions that prompts a person to act or restrains him from acting.⁵⁶

⁵⁶ St. Thomas Aquinas: Summa Theologiæ. I-II. Q. 90. a. 1. and I^a- II^{ae} q. 95 a. 2 co. Unde omnis lex humanitus posita intantum habet de ratione legis, inquantum a lege naturae derivatur. Si vero in aliquo, a lege naturali discordet, iam non erit lex sed legis corruptio. [Consequently every human law has just so much of the nature of law, as it is derived from the law of nature. But if in any point it deflects from the law of nature, it is no longer a law but a perversion of law.]

URL: http://www.logicmuseum.com/wiki/Authors/Thomas_Aquinas/Summa_Theologiae/Part_IIa/Q95 (28 October 2025).

II. Natural Law and Its Contemporary Sustainability Extensions

Natural law examines the relationship between morality and law and is based on principles derived from human nature. Therefore, all human actions must be in accordance with natural moral laws. This law is not a human creation but arises from human nature or from a higher power (such as God). *Lex naturalis* (natural law) is close to *ius naturale* (natural right), which is not the right(s) of nature.

Lex Naturalis vs. Ius Naturale

	Lex Naturalis (Natural Law)	Ius Naturale (Natural Right)
Focus	Norms, laws, and duties	Rights and entitlements
Based on	Reason and nature	Human nature and dignity
Main Thinkers	Aquinas, Cicero, Grotius	Locke, Rousseau, and the Enlightenment philosophers
Function	Moral guide for human law	Justification for individual freedoms
Modern Legacy	Basis for legal and ethical theory	Foundation of human rights

Source: Compiled by the author

Lex naturalis refers to the set of moral or legal norms believed to be inherent in human nature and discoverable by reason; therefore, it is a universal and immutable law, not established by humans but found in nature or reason. Natural law is not a formally formulated law, but this does not exclude the possibility of formulation. *Ius naturale* refers to the rights or entitlements that human beings possess by nature, which is more focused on individual freedoms or claims than on duties or laws.

In antiquity, great philosophers such as Socrates, Plato, and Aristotle (the father of natural law) already considered the interdependence between humans and nature. The so-called natural law (*φύσει δίκαιον/physei dikaion* or *δίκαιον φύσικόν/dikaion physikon*) was understood as a truth that can be recognised by human reason, permanent and unchanging. Cicero wrote that the human sense of law, rooted in rational nature, is identical to the recognised and freely followed human natural inclinations (morality), and ignorance of the law leads to more litigation than knowledge of the law.⁵⁷ Christian natural law differs; St. Thomas Aquinas interpreted natural law as a law implanted by God in the human heart. Natural law (*lex naturalis* ≈ *φύσει δίκαιον/physei dikaion*) is the light of reason instilled in us by God, with which we recognise what we should do and what we should avoid. From the perspective of sustainability, it is important that he emphasised man's responsibility for the created world. In the 17th and 18th centuries, Hugo Grotius, Samuel Pufendorf, and Christian Wolff considered natural law to be a set of rational principles recognisable by human reason. From the perspective of sustainability, it is important that these philosophers emphasised universal human rights and the importance of the social contract. In the 20th century, natural law was revived, particularly under the influence of positivist criticism. Gustav Radbruch, John Finnis, Alfred Verdross, and Felix Kaufmann have sought to connect law's positive and natural elements. According to Radbruch's formula (*Radbruchsche Formel*), for example, a legal injustice is so unjust that it cannot be considered valid law. This approach is important from the sustainability perspective because it

⁵⁷ Cicero, Marcus Tullius: De Legibus, 1.18: [...] lex est ratio summa, insita in natura, quae iubet oh which facienda are, prohibet contraria. [...] law is the highest reason, ingrafted in nature, which commands what must be done and prohibits the contrary.] Potius ignoratio iuris litigiosa est quam scientia. [ignorance of the law leads to more litigation than knowledge of the law] URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2007.01.0030%3Abook%3D1%3Asection%3D18> (28 October 2025).

draws attention to the fact that positive law must always be in accordance with higher-order principles of justice. Thus, the validity of natural law lies in its conformity with these higher-order laws, norms, and ideas. Today, the term is slightly reinterpreted and emphasised as *rights of nature*.⁵⁸

Natural Law Perspectives on Sustainability

Natural Law Dimension, Core Principle	Relevance to Sustainability	Implications for Legal Theory
Morality / Common Good: Human actions must align with universal moral norms	Environmental stewardship becomes a moral duty; degradation is a moral wrong	Legal systems must reflect ethical obligations toward nature and society
Human Dignity: Rights arise from human nature and rationality	Healthy environment as a precondition of human dignity	Environmental harm may violate inherent human rights
Inter- and intragenerational Responsibility: Duties extend to present and future persons	Protection of natural resources for future generations	Justifies constitutional, environmental provisions on long-term sustainability
Universalism: Norms apply to all persons regardless of context	Sustainability treated as a global, universal obligation	Supports international environmental law harmonisation
Natural Order: Harmony between humans and nature as foundational	Pollution, overuse, imbalance violate the natural order	Positive law must remain consistent with ecological limits
Justice: Fairness as a universal moral requirement	Inter- and intragenerational equity	Enables sustainability-based critiques of unjust laws
Rationality: Human reason discerns natural moral truths	Rational obligation to prevent irreversible harm	Grounds for precautionary principles and long-term legal planning
Limits on Positive Law: Unjust laws are not true laws (<i>lex iniusta non est lex</i>)	Laws enabling environmental destruction lack legitimacy	Opens the way for rights of nature and substantive environmental rights

Source: Compiled by the author

Natural law can also provide values and principles that contribute to sustainability and a sustainable society, a concept that was already acknowledged in the 1990s.⁵⁹ The fundamental human rights and duties stated by natural law could be used to establish an ethical foundation to sustainable development.⁶⁰ The concept and principle of sustainability requires that human activity involving natural resources must not harm natural environments and must also leave opportunities for the preservation of those resources for generations to come. The need to preserve natural environments is also important because we are part of the natural environment; preservation is important to the sustainability of the human species. This line of thinking is not inconsistent with the fundamental values of aspects of natural law, which advise humans not to

⁵⁸ La Follette, Cameron – Maser, Chris: Sustainability and the rights of nature: An introduction. CRC Press, 2017.

⁵⁹ Meffe, Gary K.: Sustainability, natural law, and the real world. In The George Wright Forum, Vol. 10, No. 4, George Wright Society, 1993.

⁶⁰ Woods, Kerri: Human rights and environmental sustainability. Human Rights and Environmental Sustainability. Edward Elgar Publishing, 2010.; McGoldrick, Dominic: Sustainable development and human rights: an integrated conception. In International & Comparative Law Quarterly, Vol. 45, No. 4, 1996, pp. 796-818.

control the natural world exclusively, meaning we do not have the autonomy to use the world as a mere resource subject to our will and wants. Thus, natural law demonstrates that sustainability is not merely an economic issue or a technical problem to be solved; it is also closely tied to human values and our moral frameworks.

The moral obligation is central to natural law reasoning. Human beings, as rational beings, have a moral obligation to respect the common good, including, in this case, the integrity of the ecosystem and the health of the environment. A universal moral good finds parallels in sustainability's normative claim to act as stewards of natural resources. The area of inter- and intragenerational justice demonstrates that natural law mandates the protection of the dignity and rights of all persons, including both future and present generations, from both vertical (temporal) and horizontal (e.g., spatial) perspectives. Natural law positions a powerful ethical and legal justification for the long-term goals of sustainability. This is a legal condition that justifies interpreting legal requirements to extend obligations of duty to future generations and beyond current constituencies. Environmental degradation, according to natural law, constitutes a breach of the natural order and the dignity of creation. This philosophical stance will complement the legal requirement of preventing environmental harm by appealing to universal human rights, specifically the rights to life, health, and a clean environment, as fundamental and non-derogable norms.

The aspect of natural law serves to critique positive legal norms that allow behaviours inconsistent with sustainability. Instead, viewed as a whole, the legal norms which purport to establish the legality of harm to the environment, if considered as an empirical or logic-based conceptual artifact, are illegitimate, deficient, or incapable in practice to be executed, as they violate superior moral standards ascertainable through human rationality. The comparisons yield a legal-theoretical base for embedding sustainability into constitutional, statute, and case law (judicial) rationale with reference to issues of fundamental and human rights, dignity, and common good.

III. Positive Law and the Juridification of Sustainability

The roots of positive law can also be found in ancient Greek philosophy, as evidenced by νόμος (*nomos*). In the Middle Ages, in the system of St. Thomas Aquinas, positive law (*lex positiva*) is a “reasonable and proclaimed provision that serves the common good and comes from someone who has the task of taking care of the community.”⁶¹ One part of this is divine law (*lex divina*), which comprises positive laws given by God (Holy Scripture), and human law (*lex humana* $\approx$ *nomos*), which is man-made and has two subcategories: *ius gentium* (the law of nations, or international law) and *ius civile* (civil law). However, he added that *lex iniusta non est lex*. Hobbes derives it from the will of the sovereign: “law properly, is the word of him [Leviathan], that by right hath command over others, and the authority of a law, it is not the length of time that maketh the authority, but the will of the sovereign signified by his silence.”⁶²

The 19th century saw the rebirth of legal positivism, which views law primarily as a human creation defined and applied by society. Among the legal positivists, it is worth

⁶¹ St. Thomas Aquinas: Summa Theologiae. I/II. q. 90. a. 1.

URL: http://www.logicmuseum.com/wiki/Authors/Thomas_Aquinas/Summa_Theologiae/Part_Ia/Q95 (28 October 2025).

⁶² Hobbes, Thomas: Leviathan or The Matter, Form and Power of a Commonwealth Ecclesiastical and Civil. 1651, 1668. Book (Part) I. Chap. XV.41.: “Law properly, is the word of him [Leviathan], that by right hath command over others;” Book (Part) II, Chap. XXVI: “auctoritas non veritas facit legem – authority, not truth, makes law” (ed. 1668); “authority of a law, it is not the length of time that maketh the authority, but the will of the sovereign signified by his silence.” URL: <https://www.gutenberg.org/ebooks/3207>; (28 October 2025). <https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/hobbes1651part2.pdf> (28 October 2025).

mentioning Jeremy Bentham, John Austin, Paul Laband, Carl Friedrich Wilhelm Gerber, and Max Bergbohm, as well as philosophers and legal scholars. The 20th-century representatives of the school are Hans Kelsen and Herbert Hart. For positivists, the validity of law does not depend on its connection to higher natural laws or moral principles but on whether it complies with formal legislative procedures and the norms of the existing legal system. According to them, law and morality are two separate areas that should not be confused. A law is valid even if it is morally objectionable. The sole source of law is positive law, which refers to the set of norms created and enforced by the state. The only source of the validity of law is that it was created through proper procedure and does not conflict with other, higher-order legal rules. Therefore, the validity of legal norms is based exclusively on other legal norms, e.g., the constitution or the act on law-making.

In the relationship between sustainability and substantive law, the following branches of law and areas of law can be highlighted: (i) international and European Union law, (ii) constitutional and administrative law (primarily environmental and nature conservation law), and (iii) other, such as consumer protection or criminal law, civil law. All of these are permeated by core values, such as fundamental environmental rights (including the rights to a healthy environment, information, and participation, as well as the rights of future generations, sustainability, technology, and innovation rights, and the ‘polluter pays’ principle).⁶³

III.2. International and European Union Legal Frameworks

International sustainability issues need cross-national collaboration and legal regulation. It is these treaties, norms, and agreements that predominantly shape the global harmonisation of norms regarding sustainability. The *United Nations Sustainable Development Goals* (SDGs) establish a global framework that identifies and promotes common ground among human well-being, environmental integrity, and economic growth.⁶⁴ The concept of sustainable development was introduced in the 1987 United Nations Brundtland Commission Report, “Our Common Future.” The principle has guided cooperation in developing global sustainability goals. On June 13, 1992, the *Earth Summit* in Rio de Janeiro (also named, officially, the United Nations Conference on Environment and Development, UNCED) brought together 178 nations to adopt *Agenda 21* (referring to the goal of the 21st century),⁶⁵ which is a non-binding (!) action plan for the achievement of sustainable development targeting one goal across the globe.⁶⁶ The agenda includes the *Kyoto Protocol*, under which developed nations agreed to reduce greenhouse gas emissions by, on average, 5.2% between 2008 and 2012, based on the 1990 baseline year.⁶⁷ The original fifteen member states of the European Union committed themselves to an 8% reduction, but some countries such as Hungary, went a little bigger. The original fifteen member states of the European Union committed themselves to an 8% reduction, but some countries, like Hungary, aimed for a slightly larger reduction of 6%.

⁶³ Harris, Michael Ray: Environmental deliberative democracy and the search for administrative legitimacy: a legal, positivism approach. In *University of Michigan Journal of Law Reform*, Vol. 44, No. 2, 2010, pp. 343-355.

⁶⁴ United Nations (UN): *Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. 2015. URL: <https://sdgs.un.org/2030agenda> <https://sdgs.un.org/publications> (29 October 2025)

⁶⁵ United Nations Conference on Environment & Development, Rio de Janeiro, Brazil, 3 to 14 June 1992, AGENDA 21, <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>

⁶⁶ United Nations Conference on Environment & Development, Rio de Janeiro, Brazil, 3 to 14 June 1992, (<https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>); another is the Rio Convention: *Convention on Biological Diversity*, 1992.

⁶⁷ *Kyoto Protocol on Climate Change*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=legissum:1280602002/358/EC>: Council Decision of 25 April 2002 concerning the approval, on behalf of the European Community, of the Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change and the joint fulfilment of commitments thereunder

At the turn of the millennium, the UN Millennium Summit reached a unanimous agreement on the Millennium Declaration, which included eight *Millennium Development Goals* (MDGs) aimed at reducing extreme and severe poverty by 2015.⁶⁸ The 2002 World Summit on Sustainable Development in Johannesburg resulted in both the *Johannesburg Declaration* on Sustainable Development and the Plan of Implementation. These two documents recognised the development goals and made strong references to earlier climate change, poverty, and sustainable consumption issues.⁶⁹ Exactly a decade later, the 2012 *Rio+20 Summit* resulted in *The Future We Want* and focused efforts to redirect sustainable development.⁷⁰ At its 2013 meeting, the UN agreed to set up a thirty-member open working group to develop Sustainable Development Goals. The open working group produced the 2030 Agenda for Sustainable Development, which all UN member states adopted at the 2015 meeting, as a common and joint vision on how to ensure peace, prosperity, and preserve the planet; it articulated 17 *Sustainable Development Goals*.⁷¹

In 2015, three additional main international documents were adopted: the Sendai Framework for Disaster Risk Reduction, the Addis Ababa Action Agenda (AAAA) on Financing for Development, and the Paris Agreement on Climate Change (Accord de Paris) of the United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC), which established global objectives for confronting climate change. Thus, the *Paris Agreement* represents a significant step in the fight against climate change, as it legally binds countries to greenhouse gas (GHG) emissions reduction targets. Its text (Article 2) includes three objectives to strengthen the global response to the threat of climate change, in the context of sustainable development and efforts to eradicate poverty, including by holding the increase in the global average temperature to well below 2 °C above pre-industrial levels and pursuing efforts to limit the temperature increase to 1.5 °C above pre-industrial levels, recognising that this would significantly reduce the risks and impacts of climate change.⁷²

The *European Union* has committed to balancing environmental protection, social justice, and economic growth through several legal instruments and initiatives. The founding treaties of the European Union, including the Maastricht Treaty, the Treaty of Rome, and the Treaty of Lisbon, incorporate the principle of sustainable development. The Treaty of Lisbon clearly states that the EU's objective is sustainable development, integrating economic growth,

⁶⁸ Communication from the Commission to the Council, the European Parliament and the European Economic and Social Committee of 12 April 2005 – Accelerating progress towards the Millennium Development Goals – The European Union's contribution [COM(2005) 132 final].

⁶⁹ World Summit on Sustainable Development, 26 August – 4 September 2002, Johannesburg (<https://www.un.org/en/conferences/environment/johannesburg2002>); Political Declaration and Implementation Plan (<https://undocs.org/en/A/CONF.199/20>)

⁷⁰ *The Future We Want* – Declaration of the UN Conference on Sustainable Development, Rio (2012) URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/futurewewant.html>; <https://www.eea.europa.eu/policy-documents/the-future-we-want-2013declaration>

⁷¹ Kang and Kim's system reflects to Brundtland: (i) economy: no poverty (SDG 1), zero hunger (SDG 2), good health and well-being (SDG 3), decent work and economic growth (SDG 8), industry, innovation and infrastructure (SDG 9); (ii) social: quality education (SDG 4), gender equality (SDG 5), reduced inequalities (SDG 10), sustainable cities and communities (SDG 11), peace, justice, and strong institutions (SDG 16), and partnerships for the goals (SDG 17); (iii) environment: clean water and sanitation (SDG 6), affordable and clean energy (SDG 7), responsible consumption and production (SDG 12), climate action (SDG 13), life below water (SDG 14), life on land (SDG 15). Kang, Hyewon – Jinho Kim: Analyzing and visualizing text information in corporate sustainability reports using natural language processing methods. In *Applied Sciences*, Vol. 12, No. 11, 2022, 5614, pp 1-20.

⁷² UN General Assembly, 2015 Third UN World Conference on Disaster Risk Reduction (WCDRR); United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC). Paris Agreement (Paris Accords, Paris Climate Accords) <http://unfccc.int/resource/docs/2015/cop21/eng/109r01.pdf>
Sendai Framework: Paris Agreement on Climate Change, Addis Ababa Action Agenda on Financing for Development, New Urban Agenda, Sustainable Development Goals

social cohesion, and environmental protection. These efforts were incorporated into the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union. For the detailed implementation, the EU has adopted several specific pieces of legislation in various areas of sustainability.

Within *environmental protection* for waste management, the EU sets strict rules for waste prevention, recycling, and incineration. The Waste Framework Directive (2008/98/EC) sets out the waste hierarchy and the treatment requirements for each type of waste. The EU Water Framework Directive (2000/60/EC, WFD) focuses on ensuring good qualitative and quantitative health, i.e., on reducing and removing pollution, and on ensuring that there is sufficient water to support both wildlife and human needs simultaneously. Furthermore, all aquatic ecosystems must be maintained or brought to good status by 2027. The EU also regulates air quality through several directives, including the reduction of emissions of long-range air pollutants to improve ambient air quality and promote cleaner air in Europe (Directive 2008/50/EC, Directive 1999/30/EC). The Natura 2000 network conserves biodiversity through two directives: Directive 92/43/EEC on the conservation of natural habitats of wild fauna and flora (Habitats Directive) and Directive 2009/147/EC on the conservation of wild birds (Birds Directive, previously Directive 79/409/EEC). The regulation 1907/2006 on the Registration, Evaluation, Authorisation and Restriction of Chemicals (REACH) established a European Chemicals Agency; Regulation 2019/1021 on persistent organic pollutants (POPs).

In the *energy sector*, member states are obliged to increase the share of renewable energy sources (such as wind, solar, and hydropower) in the energy mix by 2030 (Directive 2018/2001/EU on the promotion of the use of energy from renewable sources). The EU has several directives aimed at promoting energy efficiency in buildings, households, and industry. Directive 2012/27/EU on energy efficiency to reduce the EU's dependence on imported energy, cut emissions, drive jobs and growth, strengthen consumer rights, and alleviate energy poverty. For *climate protection* and to reduce greenhouse gas emissions, the EU sets binding emission reduction targets for member states in Directive 2003/87/EC on establishing a scheme for greenhouse gas emission allowance trading within the Community (the Greenhouse Gas Emissions Trading Directive, EU ETS). The Union also supports Member States in adapting to the impacts of climate change. In the context of the *circular economy*, the EU supports various initiatives aimed at preventing waste, including reducing packaging waste (Directive 94/62/EC on packaging and packaging waste) and promoting the recycling of materials and the development of a circular economy.

Several decisions of the *Court of Justice of the EU* can be interpreted as supporting the claim that nature already has legal rights that purely utilitarian interests cannot override and that these rights should be recognised and applied by national courts.⁷³ In *Associazione Italia Nostra Onlus*, the Court minimized the significance of Article 37, holding that it does not impose new legal obligations beyond existing Treaty principles.⁷⁴ However, other cases – such as *A and Others* – have relied on Article 37 to support stronger environmental protection standards.⁷⁵ Environmental protection principles in TFEU Article 191 (precautionary, preventive action, rectification at source, and polluter-pays). Thus far, only humans and human collectives (not nature itself) have been recognised as rights-holders. However, the CJEU has strengthened access to justice for environmental NGOs, even when national law restricts it. In the *Slovak Brown Bear case (Lesoochránárske zoskupenie VLK I)*, the Court held that NGOs must have access to challenge biodiversity-related decisions, deriving this requirement from the

⁷³ Epstein, Yaffa – Hendrik Schoukens: A positivist approach to rights of nature in the European Union. In *Journal of Human Rights and the Environment*, Vol. 12, No. 2, 2021, pp. 205-227.

⁷⁴ Case C-444/15 *Associazione Italia Nostra Onlus* (2016) ECLI:EU:C:2016:978, paras 61–3.

⁷⁵ Case C-24/19 *A and others* (2020) ECLI:EU:C:2020:503, para 44.

Aarhus Convention and the EU Habitats Directive.⁷⁶ Although the Court did not recognize rights of species themselves, its reasoning implies that individuals and NGOs derive enforceable rights from EU environmental law – paving the way for a guardianship approach where NGOs act on behalf of protected species. More recent case-law strengthens this trajectory by linking procedural environmental rights to Article 47 of the Charter (the right to an effective remedy). Cases such as *VLK II*, *Protect*, and *Wasserleitungsverband Nördliches Burgenland* confirm that environmental NGOs must be granted standing to enforce EU environmental law. The CJEU has repeatedly held that denying NGOs judicial access would deprive EU environmental rights of their substance. As a result, environmental rights – though still mediated through human or NGO claimants – continue to evolve through litigation-based enforcement.⁷⁷

III.1. Constitutional Relations to Sustainability Principles

Most constitutions include principles that aim at sustainability, and most countries are also implementing constitutional reforms to give climate issues, sustainability, and environmental protection a more prominent place among constitutional rights and obligations.⁷⁸ Based on intergenerational justice, the present generation is entitled to consider its own interests and is obliged to ensure a sustainable life for future generations, and the next generation(s) have the right to do so. Human rights include the right to a healthy environment, decent work, and privacy. A healthy and clean environment is a fundamental prerequisite for upholding human dignity. State responsibility is manifested in the state's ability to promote sustainable development, which includes creating and implementing environmental legislation, sustainable management of natural resources, and international cooperation.

Typology for Constitutional Expression		
	European Examples	Non-European Examples
Stand-alone constitutional right	France, Portugal, Slovenia, Finland, Latvia, Lithuania, Norway	South Africa, Kenya, Tunisia Canada (Quebec Charter), South Korea
Extension from life/dignity	Germany, Hungary, Austria, Czech Republic, Greece	India, Pakistan, Colombia, Nepal USA (some state constitutions), Japan
Rights-of-nature clauses	Spain (Mar Menor), Italy (post-2022 reform), EU discourse	Ecuador, Bolivia, Panama, New Zealand (via statutory), Australia (state-level)

Source: Compiled by the author

The central topic is the *constitutional recognition* of a substantive right to a healthy environment.⁷⁹ This right is usually comprised of a right to a range of entitlements, such as clean and safe air, drinking water, ecological harmony, and unspoiled natural places. Most constitutional rights to a healthy environment are framed legally by either (i) an independent constitutional provision (France, Portugal, Slovenia, Finland, South Africa, Kenya), (ii) an

⁷⁶ Case C-240/09 *Lesoochránárske zoskupenie VLK I* (2011) ECLI:EU:C:2011:125, paras 45–7. and Case C-243/15 *Lesoochránárske zoskupenie VLK II* (2016) ECLI:EU:C:2016:838, para 55.

⁷⁷ Case C-197/18 *Wasserleitungsverband Nördliches Burgenland* (2019) ECLI:EU: C:2019:824, paras 33–4.

⁷⁸ Groppi, Tania: Sustainability and Constitutions: Constitutional Law and the Dilemma of the Future. In *Wroclaw Review of Law, Administration & Economics*, Vol. 13, No. 1, 2023, pp. 44-55.

Jakab, András: An Emerging Key Concept in European Constitutional Law: Sustainability. In *Hungarian Journal of Legal Studies*, Vol. 60, No. 4, 2021, pp. 332-365.

⁷⁹ Cima, Elena: The right to a healthy environment: Reconceptualizing human rights in the face of climate change. In *Review of European, Comparative & International Environmental Law*, Vol. 31, No. 1, 2022, pp. 38-49.

extension of the right to life or dignity (Germany, Hungary, Austria, India, Pakistan), or (iii) a rights of nature provision (Ecuador, Bolivia).

One of the best examples can be found in the Americas, Ecuador's 2008 Constitution Preamble breaks with anthropocentric constitutionalism altogether by recognising the rights of nature (*Pacha Mama*), giving ecosystems legal personhood: *We women and men, the sovereign people of Ecuador CELEBRATING nature, the Pacha Mama (Mother Earth), of which we are a part and which is vital to our existence...*⁸⁰ Bolivia also amended its Constitution and recognised indigenous cosmologies like *Vivir Bien* in 2009, officially recognising 'Mother Earth' as a living entity, and protections for it (her) were enshrined in the Constitution. These efforts represented significant steps away from Western anthropocentrism and invoked a post-human legal consciousness as a part of our constitutional structures. Sustainability has been woven into the *Hungarian constitutionalism* through the Fundamental Law (2011), but these three times instead of related to environment rather focus on other issues: (i) article N establishes sustainable budget management; while (ii) Article Q establishes the goal of Hungary's international cooperation to be peaceful co-existence, and indeed sustainable development of humanity; finally (iii) in relation to labour market the, employees and employers cooperate for the sustainability of the national economy. Article P and Article XXI envision the nation's natural resources and biodiversity as a national ecological heritage held in common by the nation; therefore, a healthy environment is protected.⁸¹

As the practical aspect of the constitutional provisions, *administrative law* is directly involved in implementing sustainability goals, protecting natural resources, minimizing environmental impacts, and ensuring social justice, whether at the central or local government level, for environmental protection, regional development, waste management, energy efficiency, transportation, and water resource management.⁸² In a narrower sense, the *environmental protection and nature conservation law* aim to protect natural resources, preserve biodiversity, and prevent pollution.⁸³ Environmental law aims to strengthen the harmonious relationship between humans and their environment, ensuring a high level of coordinated protection of the environment as a whole and its elements and processes, thereby promoting sustainable development. It is worth mentioning that the Spanish landmark law 19/2022 granted the Mar Menor lagoon and its surrounding basin legal personhood, thereby conferring rights to existence, evolution, protection, conservation, and restoration. It is the first time an ecosystem in Europe has been granted such rights, establishing a precedent for Rights of Nature in the European Union.

⁸⁰ 2008 Constitution of Ecuador URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Ecuador_2021 (29 October 2025).

⁸¹ Fundamental Law of Hungary: Article P) (1) Natural resources, in particular arable land, forests and the reserves of water; biodiversity, in particular native plant and animal species; and cultural artefacts, shall form the common heritage of the nation, it shall be the obligation of the State and everyone to protect and maintain them, and to preserve them for future generations. Article XXI (1) Hungary shall recognise and endorse the right of everyone to a healthy environment. (2) Anyone who causes damage to the environment shall be obliged to restore it or to bear the costs of restoration, as provided for by an Act. (3) The transport of pollutant waste into the territory of Hungary for the purpose of disposal shall be prohibited

⁸² Marques, Isabel, et al.: Public administration and values oriented to sustainability: A systematic approach to the literature. In *Sustainability*, Vol. 13, No. 5, 2021: 2566.; Trondal, Jarle: Public administration sustainability and its organizational basis. In *International Review of Administrative Sciences*, Vol. 87, No. 2, 2021, pp. 399-415.; Fiorino, Daniel J.: Sustainability as a conceptual focus for public administration. In *Public administration review*, Vol. 70, 2010, pp. 78-88.

⁸³ Mehta, Raul: Environmental Law and Sustainability: Legal Approaches to Addressing Climate Change and Protect Natural Resources. In *Indian Journal of Law*, Vol. 2, No. 3, 2024, pp. 21-26.; Wood, Stepan – J. Richardson, Benjamin: Environmental law for sustainability. Osgoode Hall Law School of York University, 2006.

III.3. Other Sectoral Legal Domains Relevant to Sustainability

Sustainable consumption is a prominent aspect of *consumer protection law*, as it ensures that consumers have access to information regarding sustainable products and services. Legislation requires that product labeling and marketing be transparent, allowing consumers to make informed choices in favor of more sustainable products. Campaigns to encourage sustainable consumption and promote green products and services are important parts of consumer law frameworks.

Sustainability issues are also receiving increasing attention in the field of *criminal law*; the EU adopted a proposal in this regard in 2021.⁸⁴ Environmental pollution, illegal waste disposal, and violations of environmental regulations are among the punishable acts. Usually, the following may be listed under the crimes against the environment and nature: environmental or nature damage, animal cruelty, poaching, organising a prohibited animal fight, violation of the waste management regulations, misuse of ozone-depleting and radioactive substances; furthermore, for the average people placing a poor-quality product on the market, false certification of conformity, deception of consumers concerning sustainable production or sources.

In the system of *financial law*, tax policy and tax legislation can incorporate various sustainability incentives.⁸⁵ Governments are increasingly introducing environmental taxes to mitigate harmful environmental impacts and promote the adoption of environmentally friendly technologies. These taxes follow the ‘polluter pays’ principle, i.e., companies or individuals that cause significant environmental pollution face higher tax burdens (carbon dioxide tax, contribution), based on the concept of Arthur Pigou on negative externalities. Another tool is the provision of green tax incentives, which encourage companies and individuals to make sustainable investments, use environmentally friendly technologies, and implement energy-saving developments (renewable energy sources, solar or wind energy projects). The recently introduced mandatory corporate sustainability reports also fall under this category. Companies are required to submit reports under the *Corporate Sustainability Reporting Directive* (CSRD) from 2024, in line with mandatory EU sustainability reporting standards.⁸⁶ (However, SMEs will be exempted from the mandatory application of the Directive until 2028, if they can justify it.)

The *civil law* is indirectly related to sustainability; the legislator does not explicitly refer to this concept, but due to its dispositive nature, contract law may include clauses that promote sustainable practices.⁸⁷ In relation to liability for damage resulting from environmental pollution or other sustainability issues, injured parties may be compensated if another party’s environmental violation caused the damage. Public service providers (water, energy, and waste)

⁸⁴ Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on the protection of the environment through criminal law and replacing Directive 2008/99/EC; the directive with amendments still in force as Directive 2008/99/EC of the European Parliament and of the Council of 19 November 2008 on the protection of the environment through criminal law.

(https://commission.europa.eu/document/950a9dd4-84ce-4163-8c0d-8357ccbaf9d_en)

⁸⁵ Vence, Xavier – Suguey de Jesus López Pérez: Taxation for a circular economy: New instruments, reforms, and architectural changes in the fiscal system. In Sustainability, Vol. 13, No. 8, 2021, 4581, 1-19.; Ullah, Sami – Rundong Luo – Tomiwa Sunday Adebayo – Mustafa Tevfik Kartal: Dynamics between environmental taxes and ecological sustainability: evidence from top-seven green economies by novel quantile approaches. In Sustainable Development, Vol. 31, No. 2, 2023, pp. 825-839.

⁸⁶ Directive (EU) 2022/2464 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 amending Regulation (EU) No 537/2014, Directive 2004/109/EC, Directive 2006/43/EC and Directive 2013/34/EU, as regards corporate sustainability reporting.

⁸⁷ Zoll, Fryderyk – Południak-Gierz, Katarzyna – Bańczyk, Wojciech: Towards an environment-friendly law of obligations. In The Future of European Private Law. Nomos Verlagsgesellschaft GmbH & Co. KG. 2023.

are obligated under their contractual relations to consider sustainability principles when providing their services, as this is a requirement imposed by public law and administrative rules.

IV. Meta-jurisprudential Perspectives on Sustainability

Meta-jurisprudence deals with the philosophical and theoretical examination of the foundations of law, examining the general, fundamental principles of law, as well as the philosophical and ethical foundations of justice, validity, and law's effectiveness. As a discipline aimed at a higher-order understanding of legal thinking, it can help examine how the concept and principle of sustainability can be incorporated into the deeper structure of the legal system.⁸⁸ In meta-legal analysis, sustainability can appear as a principle, the observance of which ensures the balance between human civilisation and the natural environment in the long term. Sustainability as a legal principle is already enshrined in numerous legal documents and international treaties, and it is increasingly being integrated into national legal systems. However, meta-legalism not only deals with the application and/or applicability of existing laws but also examines the philosophical basis of legal principles in more depth.

The meta-legal approach to sustainability raises the following questions: why should sustainability be considered a fundamental legal principle? Sustainability is not just a technical issue, a legal requirement, but also a moral obligation, the basis of which is the protection of future generations and ensuring environmental justice. Another question: how can sustainability be guaranteed in legal systems without being undermined by short-term economic interests? Here, meta-legal studies help ensure that justice and equality operate within legislation and law enforcement, ensuring a fair distribution of resources between present and future generations. Meta-jurisprudence also examines how law could respond more effectively to the global problems of sustainability: (i) preserving legal systems and resources, (ii) reconciling public and individual interests, (iii) reinterpreting the relationship between law and justice in intergenerational relations, and (iv) understanding law not only as a static set of rules but also as a dynamic, evolving system. Sustainability necessitates the development of new legal paradigms that account for complexity, uncertainty, and long-term consequences.

In this extra-legal perspective, three main themes can be examined: (i) justice and intergenerational equality, (ii) predictability and fair burden-sharing, and (iii) corporate social responsibility.

IV.1. Justice, Intergenerational Equity, and Environmental Rights

In the system of social justices five basic relations can be distinguished: (i) legal justice (*iustitia legalis*), (ii) contributive justice (*iustitia contributiva*), (iii) distributive justice (*iustitia distributiva*), (iv) commutative justice (*iustitia commutativa*), and (v) corrective justice (*iustitia correctiva*). Rawls's concept of distributive justice, grounded in the fair allocation of primary goods, provides a normative foundation for environmental sustainability by requiring that ecological resources and environmental risks be distributed so that the least advantaged – both present and future generations – are not disproportionately burdened.⁸⁹

⁸⁸ Hermawan, Anis Wahyu – Barus, Leo B.: Meta-Jurisprudence of Legal Naturalism: A Construction Based on Western Philosophy. In *Philosophy and Paradigm Review*, Vol. 1, No. 1, 2022, pp. 1-3. and Conry, E. J. – Beck, D. – Caryn, L. (1996). Meta- jurisprudence: The paradigm for legally studies. In *American Business Law Journal*, Vol. 33, No. 4, 1996, pp. 691-755.

⁸⁹ Rawls, John: *A Theory of Justice*. Harvard University Press – Belknap Press, 1971.

Forms of Justice and Their Relation to Environmental Sustainability		
Justice	Core Meaning	Relevance to Environmental Sustainability
Legal justice <i>iustitia legalis</i>	Duties owed to the community; alignment with the common good	• Adoption and enforcement of robust environmental legislation • Constitutional protection of a healthy environment • Integration of sustainability into public decision-making • Legality with long-term ecological integrity
Contributive justice <i>iustitia contributiva</i>	Obligations of individuals toward the community	• Individual and corporate responsibility for sustainable behaviour • Societal participation in environmental governance • Climate-friendly lifestyles and consumption patterns • Civic duties in ecological stewardship
Distributive justice <i>iustitia distributiva</i>	Fair allocation of burdens and benefits across society	• Central to climate justice and fair resource allocation • Vulnerable groups are not disproportionately harmed • Equitable distribution of environmental risks and protections • Fair access to clean air, water, and natural resources
Commutative (Mutual) justice <i>iustitia commutativa</i>	Fairness in exchanges between individuals	• Sustainable and transparent economic transactions • Fair-trade and ecologically conscious markets • Green procurement and responsible supply chains • Ecological externalities in commercial relations
Corrective justice <i>iustitia correctiva</i>	Rectification of harm caused by wrongful acts	• Environmental liability and remediation • Polluter-pays principle and compensation mechanisms • Judicial remedies for ecological harm • Restoration of damaged ecosystems

Source: Compiled by the author

For a comprehensive approach, we can incorporate temporal justice, as well as spatial or territorial justice. These dimensions can be easily employed for sustainability, especially in relation to intra- and intergenerational equity, fundamental morality, and responsibility for the long-term well-being of human society; they aim at the long-term sustainability of social, economic, and environmental development. For the legislator, these can be transformed into sustainable legal standards like (i) long-term consequences, (ii) the protection of natural resources and the prevention of environmental damage, (iii) the reduction of inequalities and the provision of equal opportunities, (iv) the development of economic systems, and (v) the solution of global challenges and cooperation at the international level.

One of the core documents of environmental justice is the *Convention on Biological Diversity*, formally known as the Rio Convention, which was adopted in 1992 within the context of the United Nations.⁹⁰ It recognises the right to development that meets the needs of the present generation without compromising the ability of future generations to meet their own needs: this is a principle of intergenerational equity which may be the essential framework within which we can develop a legal understanding of sustainability. The objectives of the Convention, to be pursued in accordance with its relevant provisions, are the conservation of biological diversity, the sustainable use of its components and the fair and equitable sharing of

⁹⁰ UN Convention on Biological Diversity. (<https://www.cbd.int/convention/text>) Act LXXXI of 1995 on the Promulgation of the Convention on Biological Diversity.

the benefits arising out of the utilization of genetic resources, including by appropriate access to genetic resources and by appropriate transfer of relevant technologies, taking into account all rights over those resources and to technologies, and by appropriate funding (Article 1). Each Contracting Party shall take (i) legislative, administrative or policy measures, as appropriate, to provide for the effective participation in biotechnological research activities, and (ii) all practicable measures to promote and advance priority access on a fair and equitable basis by Contracting Parties, especially developing countries, to the results and benefits arising from biotechnologies based upon genetic resources provided by those Contracting Parties. Such access shall be on mutually agreed terms (Article 19).

The Rio Convention and the UN SDGs also refer to social justice (see 1. and 2. Reduce poverty and hunger, 5. Gender equality, and 17. Peace, justice, and strong institutions), as well as an approach to equity and equality between generations. Similar to this is the European Green Deal, announced in 2019 and adopted in 2020, a series of policy initiatives developed by the European Commission with the overall goal of making the European Union climate neutral by 2050. The package of proposals aims to provide a coherent and balanced framework for achieving the EU's climate policy objectives that: (i) ensures a just and socially equitable transition; (ii) maintains and strengthens innovation and the competitiveness of EU industry, while creating a level playing field with economic operators from third countries; (iii) supports the EU's leadership in the global fight against climate change.⁹¹

Additionally, another important aspect is the consideration of ethical principles, including justice, equity, and intergenerational equity, in legal decision-making to support sustainable development (so-called justice-based approaches). Further, there can be, among others, environmental (fundamental) rights and the 'polluter pays' principle. The consideration of intergenerational equity ensures that current decisions and actions do not adversely affect future generations in meeting their own needs. This can mean considering the long-term implications of laws and policies on sustainability. Public participation encompasses stakeholders such as citizens, businesses, and non-governmental organisations, who can be involved in the development and implementation of environmental laws and policies.

IV.2. Predictability, Equitable Burden-Sharing and Voluntarism

The principles of predictability and fair burden-sharing are frequently referred to, allowing for the proper structure of enforcing constitutional rights in a well-functioning environment. In terms of sustainability, this can be understood as the predictability of environmental, economic, and social processes from a long-term perspective, and their equitable distribution across different social groups. By being equitable, environmental burdens, resource usage, and development costs are distributed equally, allowing all generations today and in the future to access and use resources without burdening the environment. When we make sustainability predictable, we first make it stable; thus, social, economic, and environmental processes can be predictable and reliable, supporting long-term and meaningful planning.⁹² Fair or equitable burden-sharing means that the burdens of sustainability should be

⁹¹ Green Deal Policies URL: <https://www.consilium.europa.eu/hu/policies/green-deal/> (28 October 2025).

⁹² Rajesh, Rajagopal: Predicting environmental sustainability performances of firms using trigonometric grey prediction model. In *Environmental Development*, Vol. 45, 2023, 100830.; Antonakakis, Nikolaos – Vassilios Babalos – Kyei, Clement: Predictability of sustainable investments and the role of uncertainty: Evidence from a non-parametric causality in quantiles test. In *Applied Economics*, Vol. 48, No. 48, 2016, pp. 4655-4665.

spread among different groups in society, so that those who benefit more from the current state of affairs should contribute more to create a sustainable future.⁹³

The two principles can be viewed as complementary to each other. For example, in a predictable environment, we can achieve fair burden sharing because people and businesses are aware of their responsibilities and are willing to cooperate toward sustainable goals. Fair burden-sharing also contributes to predictability because people will perceive changes as fair if they are applied equally to everyone. Within this framework, legislation and law enforcement should promote the reduction and restoration of environmental pressures; the protection of human health and the improvement of the quality of life; the sustainable use of natural resources; the coordination of state tasks with environmental protection; international environmental cooperation; the active participation of the population in environmental protection; the adaptation of the economy to environmental requirements; the establishment and development of the environmental protection institutional system and public administration. The means of fair burden sharing can be (i) a progressive tax system: those who earn more should contribute a greater proportion to the public good; (ii) higher taxation of polluting products, sharing of environmental costs; (iii) developed countries have a greater responsibility in combating climate change, and therefore should support developing countries.

Voluntary involvement is of paramount importance regarding sustainability at all three levels: individual (activists), group (movements), and company. One of the most evolved and universal forms of this practice is *corporate social responsibility* (CSR).⁹⁴ In this instance, companies not only pursue profit maximization, but also consider the welfare of society, the environment, and the economy. Integrating CSR into the corporate agenda may enhance the reputation, competitiveness, and brand image of the company over the long-term; they can solidify the bond with consumers and enhance the sustainability of the business not only economically but also socially (donation, volunteerism, education, workplace diversity), environmentally (reducing waste, recycling, energy conservation, developing environmentally friendly products) or ethically (anti-corruption, fair trade, respecting human rights). The relationship between CSR's and sustainability is becoming more important as a business imperative in the contemporary economy. At a societal level, for example, consumers, investors, and employees are increasingly beginning to expect responsible companies.

V. Conclusion

The theoretical foundations of environmental sustainability lie not in a single doctrinal branch of law but in the convergence of jurisprudential traditions, constitutional developments, international commitments, and emerging meta-jurisprudential insights. The multidimensional nature of sustainability – environmental, social, and economic aspects – necessitates a corresponding multidimensional legal response. From a natural law perspective, sustainability acquires ethical force: the principles of the common good, human dignity, intergenerational responsibility, and the moral limits of human action collectively articulate a duty to safeguard the integrity of the natural world. From a legal positivist perspective, sustainability makes sense through legally binding mechanisms, including constitutional environmental rights, EU directives, international or regional treaties, administrative processes, and sectoral regulations.

⁹³ Zagonari, Fabio: Only religious ethics can help achieve equal burden sharing of global environmental sustainability. In *International Journal of Environmental Studies*, Vol. 80, No. 3, 2023, pp. 807-830.; Davidson, Marc David: How fairness principles in the climate debate relate to theories of distributive justice. In *Sustainability*, Vol. 13, No. 13, 2021, 7302.

⁹⁴ Christensen, Hans B. – Hail, Luzi – Leuz, Christian: Mandatory CSR and sustainability reporting: Economic analysis and literature review. In *Review of accounting studies*, Vol. 26, No. 3, 2021, pp. 1176-1248.

The Court of Justice of the European Union has gradually established environmental protection as a legally cognisable sphere of rights and responsibilities, which is significant even without acknowledging nature itself as a metaphorical rights holder. This also links with meta-jurisprudence where sustainability has emerged as a legal principle that, amongst other differentiators of justice, addresses the allocation of environmental burdens and the legitimacy of state action, and forms part of a long-term continuity of the legal order. It also brings to the fore new modes of interpretation, related to time, space, predictability, and equitable distribution of burdens that do not rest on an anthropocentric temporality. These three levels have established that sustainability is no longer simply an environmental policy goal but an emerging jurisprudential and/or meta-legal emergent. Sustainability makes and remakes constitutional commitments, can be relied upon when drafting legislation, informs principles of adjudication, and requires legal systems to internalize long-term ecological limits as normative. The development of sustainability principles in legal theory and practice will be crucial to revitalizing the viability of the global human and environmental systems.

References

Antonakakis, Nikolaos, Vassilios Babalos, and Clement Kyei: Predictability of sustainable investments and the role of uncertainty: Evidence from a non-parametric causality in quantiles test. In *Applied Economics*, Vol. 48, No. 48, 2016, pp. 4655-4665. <https://doi.org/10.1080/00036846.2016.1161724>

Brundtland Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future. UN. 1987. Chapter 2: Towards Sustainable Development.

Caradonna, Jeremy L.: Sustainability: A history. Oxford University Press, 2022. and the United Nations (UN): Brundtland Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future. UN, 1987. Chapter 2: Towards Sustainable Development.

Christensen, Hans B. – Hail, Luzi – Leuz, Christian: Mandatory CSR and sustainability reporting: Economic analysis and literature review. In *Review of accounting studies*, Vol. 26, No. 3, 2021, pp. 1176-1248. <https://doi.org/10.1007/s11142-021-09609-5>

Cicero, Marcus Tullius: *De Legibus*, URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2007.01.0030%3Abook%3D1%3Asection%3D18> (28 October 2025).

Cima, Elena: The right to a healthy environment: Reconceptualizing human rights in the face of climate change. In *Review of European, Comparative & International Environmental Law*, Vol. 31, No. 1, 2022, pp. 38-49. <https://doi.org/10.1111/reel.12430>

Conry, E. J., Beck, D., Caryn L. (1996). Meta- jurisprudence: The paradigm for legally studies. In *American Business Law Journal*, Vol. 33, No. 4, 1996, pp. 691-755. <https://doi.org/10.1111/j.1744-1714.1996.tb00408.x>;

Davidson, Marc David: How fairness principles in the climate debate relate to theories of distributive justice. In *Sustainability*, Vol. 13, No. 13, 2021, 7302. <https://doi.org/10.3390/su13137302>

Ekardt, Felix: Ethics and Law of Sustainability – Especially of Freedom, Human Rights, Democracy, and Balancing in a Reinterpreted Perspective. Sustainability: Transformation, Governance, Ethics, Law. Cham: Springer International Publishing, 2024, pp. 113-230. https://doi.org/10.1007/978-3-031-62711-8_3

Epstein, Yaffa – Schoukens, Hendrik: A positivist approach to rights of nature in the European Union. In Journal of Human Rights and the Environment, Vol. 12, No. 2, 2021, pp. 205-227. <https://doi.org/10.4337/jhre.2021.02.03>

Fiorino, Daniel J.: Sustainability as a conceptual focus for public administration. In Public administration review, Vol. 70, No. s1, p. s78-s88. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6210.2010.02249.x>

Groppi, Tania: Sustainability and Constitutions: Constitutional Law and the Dilemma of the Future. In Wrocław Review of Law, Administration & Economics, Vol. 13, No. 1, 2023, pp. 44-55. <https://doi.org/10.2478/wrlae-2022-0022>

Harris, Michael Ray: Environmental deliberative democracy and the search for administrative legitimacy: a legal, positivism approach. In University of Michigan Journal of Law Reform, Vol. 44, No. 2, 2010, pp. 343-382. <https://doi.org/10.36646/mjlr.44.2.environmental>

Hermawan, Anis Wahyu – Barus, Leo B.: Meta-Jurisprudence of Legal Naturalism: A Construction Based on Western Philosophy. In Philosophy and Paradigm Review, Vol. 1, No. 1, 2022, pp. 1-3. <https://doi.org/10.56282/ppr.v1i1.195>

Hobbes, Thomas: Leviathan or The Matter, Form and Power of a Commonwealth Ecclesiastical and Civil. 1651, 1668. URL: <https://www.gutenberg.org/ebooks/3207>; <https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/hobbes1651part2.pdf> (28 October 2025).

Jakab, András: An Emerging Key Concept in European Constitutional Law: Sustainability. In Hungarian Journal of Legal Studies, Vol. 60, No. 4, 2021, pp. 332-365. <https://doi.org/10.1556/2052.2019.00020>

Kang, Hyewon – Jinho Kim: Analyzing and visualizing text information in corporate sustainability reports using natural language processing methods. In Applied Sciences, Vol. 12, No. 11, 2022, 5614. pp 1-20. <https://doi.org/10.3390/app12115614>

La Follette, Cameron – Maser, Chris: Sustainability and the rights of nature: An introduction. CRC Press, 2017. <https://doi.org/10.1201/9781315155999>

Marques, Isabel, et al.: Public administration and values oriented to sustainability: A systematic approach to the literature. In Sustainability, Vol. 13, No. 5, 2021: 2566. <https://doi.org/10.3390/su13052566>

Mauerhofer, Volker – Ruppo, Daniela – Tarquinio, Lara: Correction to: Sustainability and Law. General and Specific Aspects. Cham: Springer International Publishing, 2020, C1-C1. https://doi.org/10.1007/978-3-030-42630-9_37

McGoldrick, Dominic: Sustainable development and human rights: an integrated conception. In *International & Comparative Law Quarterly*, Vol. 45, No. 4, 1996, pp. 796-818. <https://www.jstor.org/stable/760584> <https://doi.org/10.1017/S0020589300059704>

Meffe, Gary K.: Sustainability, natural law, and the real world. In *The George Wright Forum*. Vol. 10, No. 4, George Wright Society, 1993. <https://www.jstor.org/stable/43597319>

Mehta, Raul: Environmental Law and Sustainability: Legal Approaches to Addressing Climate Change and Protect Natural Resources. In *Indian Journal of Law*, Vol. 2, No. 3, 2024, pp. 21-26. <https://doi.org/10.36676/ijl.v2.i3.29>

Pieraccini, Margherita – Novitz, Tonia (eds.): *Legal perspectives on sustainability*. Bristol: Bristol University Press, 2020. <https://doi.org/10.1332/policypress/9781529201000.001.0001>

Rajesh, Rajagopal: Predicting environmental sustainability performances of firms using trigonometric grey prediction model. In *Environmental Development*, Vol. 45, 2023, 100830. <https://doi.org/10.1016/j.envdev.2023.100830>

Rawls, John: *A Theory of Justice*. Harvard University Press – Belknap Press. 1971.

Sendai Framework: Paris Agreement on Climate Change, Addis Ababa Action Agenda on Financing for Development, New Urban Agenda, Sustainable Development Goals

St. Thomas Aquinas: *Summa Theologiae*. URL: http://www.logicmuseum.com/wiki/Authors/Thomas_Aquinas/Summa_Theologiae/Part_IIa/Q95 (28 October 2025).

Trondal, Jarle: Public administration sustainability and its organizational basis. In *International Review of Administrative Sciences*, Vol. 87, No. 2, 2021, pp. 399-415. <https://doi.org/10.1177/0020852319869430>

Ullah, Sami – Rundong Luo – Tomiwa Sunday Adebayo – Mustafa Tevfik Kartal: Dynamics between environmental taxes and ecological sustainability: evidence from top-seven green economies by novel quantile approaches. In *Sustainable Development*, Vol. 31, No. 2, 2023. 825-839. <https://doi.org/10.1002/sd.2423>

Vence, Xavier – Sugey de Jesus López Pérez: Taxation for a circular economy: New instruments, reforms, and architectural changes in the fiscal system. In *Sustainability*, Vol. 13, No. 8, 2021, 4581. 1-19. <https://doi.org/10.3390/su13084581>

Wood, Stepan – J. Richardson, Benjamin: *Environmental law for sustainability*. Osgoode Hall Law School of York University, 2006.

Woods, Kerri: *Human rights and environmental sustainability*. Edward Elgar Publishing, 2010. <https://doi.org/10.4337/9781849808071>

Zagonari, Fabio: Only religious ethics can help achieve equal burden sharing of global environmental sustainability. In *International Journal of Environmental Studies*, Vol. 80, No. 3, 2023, pp. 807-830. <https://doi.org/10.1080/00207233.2022.2139559>

Zoll, Fryderyk – Południak-Gierz, Katarzyna – Bańczyk, Wojciech: Towards an environment-friendly law of obligations. In *The Future of European Private Law*. Nomos Verlagsgesellschaft GmbH & Co. KG, 2023. <http://dx.doi.org/10.5771/9783748913078-195>

2002/358/EC: Council Decision of 25 April 2002 concerning the approval, on behalf of the European Community, of the Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change and the joint fulfilment of commitments thereunder

Case C-197/18 Wasserleitungsverband Nördliches Burgenland (2019) ECLI:EU: C:2019:824.

Case C-24/19 A and others (2020) ECLI:EU:C:2020:503.

Case C-240/09 Lesoochranské zoskupenie VLK I (2011) ECLI:EU:C:2011:125.

Case C-243/15 Lesoochranské zoskupenie VLK II (2016) ECLI:EU:C:2016:838.

Case C-444/15 Associazione Italia Nostra Onlus (2016) ECLI:EU:C:2016:978.

Communication from the Commission to the Council, the European Parliament and the European Economic and Social Committee of 12 April 2005 – Accelerating progress towards the Millennium Development Goals – The European Union’s contribution [COM(2005) 132 final].

Constitution of Ecuador URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Ecuador_2021 (29 October 2025).

Directive (EU) 2022/2464 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 amending Regulation (EU) No 537/2014, Directive 2004/109/EC, Directive 2006/43/EC and Directive 2013/34/EU, as regards corporate sustainability reporting

Green Deal Policies URL: <https://www.consilium.europa.eu/hu/policies/green-deal/> (28 October 2025).

Kyoto Protocol on Climate Change. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=legissum:l28060>

Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on the protection of the environment through criminal law and replacing Directive 2008/99/EC; the directive with amendments still in force as Directive 2008/99/EC of the European Parliament and of the Council of 19 November 2008 on the protection of the environment through criminal law. (https://commission.europa.eu/document/950a9dd4-84ce-4163-8c0d-8357ccbadf9d_en)

The Future We Want – Declaration of the UN Conference on Sustainable Development, Rio (2012) URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/futurewewant.html>; <https://www.eea.europa.eu/policy-documents/the-future-we-want-2013declaration>

UN Convention on Biological Diversity. (<https://www.cbd.int/convention/text>) Act LXXXI of 1995 on the Promulgation of the Convention on Biological Diversity.

UN General Assembly, 2015 Third UN World Conference on Disaster Risk Reduction (WCDRR); United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC). Paris Agreement (Paris Accords, Paris Climate Accords) <http://unfccc.int/resource/docs/2015/cop21/eng/109r01.pdf>

United Nations (UN): Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development. 2015. URL: <https://sdgs.un.org/2030agenda> <https://sdgs.un.org/publications> (29 October 2025)

United Nations Conference on Environment & Development, Rio de Janeiro, Brazil, 3-14 June 1992. (<https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>);

Rio Convention: Convention on Biological Diversity, 1992.

World Summit on Sustainable Development, 26 August – 4 September 2002, Johannesburg (<https://www.un.org/en/conferences/environment/johannesburg2002>); Political Declaration and Implementation Plan (<https://undocs.org/en/A/CONF.199/20>)

Bódi Stefánia¹

A vallásszabadság helyzete hazánkban a nemzetközi szervezetek tükrében²

Absztrakt

Ebben a cikkben a hatályos magyar egyházügyi törvény nemzetközi szervezetek általi megítélését veszem górcső alá. A törvény sok kritikát kapott, mert egy többszintű elismerési rendszert vezet be, vagyis bizonyos értelemben különbséget tesz az egyházak között. Korábban létező egyházak elvesztették egyházi jogállásukat. A vallásszabadság ugyanakkor teljes körűen biztosított az országban, kellőképpen megszervezett a speciális élethelyzetben lévők számára is. A cikk az ENSZ és az EJEB tükrében ismerteti a magyar szabályozást.

Kulcsszavak: egyház, vallásszabadság, ENSZ, EJEB, többszintű rendszer, semleges állam

Abstract

In this article, I examine the assessment of the current Hungarian law on churches by international organizations. The law has been widely criticized because it introduces a multi-level recognition system, which in a sense discriminates between churches. Previously existing churches have lost their legal status as churches. At the same time, religious freedom is fully guaranteed in the country and is adequately organized for those in special circumstances. The article describes Hungarian regulations in light of the UN and the ECHR.

Keywords: church, religious freedom, UN, ECHR, multi-level system, neutral state

I. Bevezetés

A lelkiismereti- és vallásszabadság alapvető emberi jog, amely alkotmányjogilag az első generációba tartozó személyes szabadságjogok csoportjához tartozik, és az általános alapjogi teszt szerint korlátozható. Jelentősége óriási, hiszen minden korban árulkodó volt az állam demokratikus működését illetően, hogy miként bánt a vallási kisebbségekkel és hogyan biztosította a vallás gyakorlását és a vallási toleranciát. A lelkiismereti- és vallásszabadság hazánkban is hosszú fejlődésen ment keresztül.³ Magyar király csak római katolikus lehetett.⁴ A jog fejlődése szempontjából kiemelkedő az 1800-as évek időszaka,⁵ amikor az egyházakkal

¹ Habilitált egyetemi docens. NKE

² DOI: 10.59558/jesz.2025.4.81

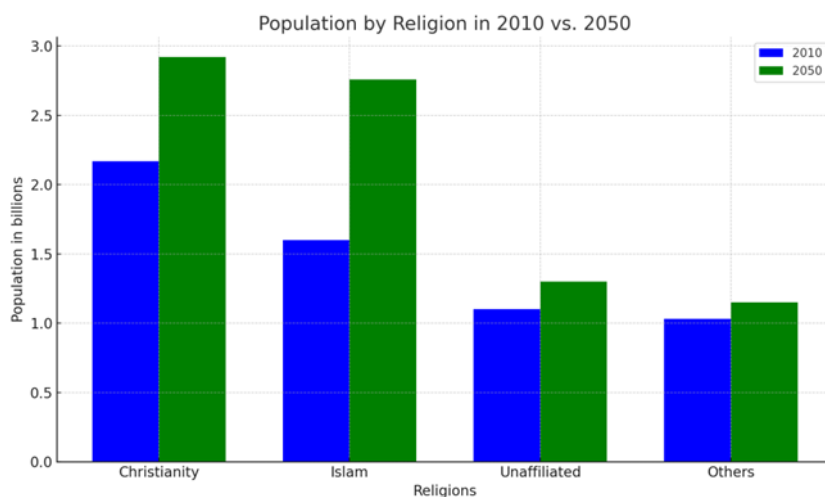
³ Lásd Horváth Attila: A vallásszabadság és az egyházjog története Magyarországon az államalapítástól a II. világháborúig. In Hét Hárs, 2011, 10. évf. 3-4. szám, pp. 12-20.

⁴ Reiner János: A katolikus és nemzeti királyság, <https://www.katolikus-honlap.hu/1001/reiner.htm>

⁵ Lásd a korszak társadalmi-vallási és egyházi helyzetét illetően az alábbi egyedülálló disszertációt: Janzsó Gábor Károly: Erdélyi László Gyula OSB szakmai életútja különös tekintettel egyetemi pályájára. Szegedi

és a vallásszabadsággal kapcsolatban törvények sokasága látott napvilágot. Ezek összefoglalva a következők voltak: a kötelező polgári házasságot az 1894. évi XXXI. tc. vezette be, a vegyes vallású házasságokban, illetve a házasságon kívül született gyermekek vallásáról az 1894. évi XXXII. törvénycikk rendelkezett, a születések, házasságok és halálozások állami anyakönyvezéséről az 1894. évi XXXIII. törvénycikk szolt; az izraelita vallás bevett vallássá nyilvánításáról az 1895. évi XLII. törvény tartalmazott rendelkezéseket, valamint megemlíti a vallásszabadság törvénybe iktatásáról a vallás szabad gyakorlásáról szóló 1895. évi XLIII. törvénycikket. A korszakban meghatározó volt a bevett és az elismert felkezetek közötti különbségtétel, amelyek tartalmát részletesen korábbi írásomban ismertettem.⁶

Megfigyelhető ebben a folyamatban majd, hogy a történelem során az egyház szerte a világon veszít pozíciójából⁷, és az állam veszi át a feladatok egy részét⁸, illetve szembetűnő lesz majd a reformáció által elindított folyamat és annak következményei, amelyek egyházszakadást indítottak el a nyugati kereszténységen belül. Mostanra maga a keresztény vallás is veszített jelentőségéből és egyre inkább Európában is teret hódít az iszlám, de ennek elemzése külön tanulmányt igényel.⁹

1. ábra: lásd az iszlám terjeszkedését és a vallások várható alakulását 2050-ig
Forrás: <https://statisticsanddata.org/data/most-popular-religions-in-the-world-2025/>

Maga „a kereszténység nem mindig viselkedett türelmesen hatalmi helyzetben” – jegyzi meg Halász Iván írásában¹⁰ – de ne feledjük, hogy az emberi jogok európai eszmerendszerének kikristályosodásához az egyik legfontosabb eszme a kereszténység volt a felvilágosodáson

Tudományegyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola, 2025, 356 pp. témavezetők: Marjanucz László, Koszta László.

⁶ Lásd Bódi Stefánia: A vallásszabadság a dualizmus kori Magyarországon, avagy a jogállami szabályozás megalapozásának kora. In *Acta Humana: Hungarian Centre For Human Rights Publications*, Vol. 9, No. 3, 2021, pp. 57-72.

⁷ Nagy Péter: A magyar házassági törvény az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamaiban, p. 227-233. In Boóc Ádám – Pókecz Kovács Attila (szerk.): *Studia in honorem 65 Éva Jakab. Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Patrocinium Kiadó, Budapest, 2023, 344 pp.* Nagy Péter: A magyar házassági törvény az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamaiban. *Jogelméleti Szemle* 2024/2. szám, pp. 48-69.

⁸ Szuromi Szabolcs Anzelm: Az állam és az egyház együttműködése Magyarországon 1894 és 1918 között – Kompetenciakörök és intézmények, https://doi.org/10.36250/01249_67, Közzolgálati Tudásportál, <http://hdl.handle.net/20.500.12944/100917>

⁹ <https://statisticsanddata.org/data/most-popular-religions-in-the-world-2025/>

¹⁰ Halász Iván Az emberi jogok civilizációs meghatározottsága, 20. p. In Bódi Stefánia – Schweitzer Gábor (szerk.): *Alapjogok: Az emberi jogok alkotmányos védelme Magyarországon.* Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2021, pp. 19-39. Lásd a szerző gondolatmenetét arról is, mely eszmerendszereknek milyen súlya volt az emberi jogok megszületésében.

kívül. Szerepe óriási és maradandó, élő vallás, amely hazánk és Európa országainak kultúráját, erkölcsi fejlődését meghatározza, és elősegítette nemzetként való fennmaradásunkat. A keresztény vallási és erkölcsi tanítások hangsúlyozták az egyén méltóságát és az élet értékét, a vallás által inspirált erkölcsi normák és jogelvek pedig fokozatosan hozzájárultak a jogállamiság, a humánus és az igazságosság fogalmának kialakításához, valamint az egyéni és kollektív szabadságjogok elismeréséhez. Moór Gyula teszi fel a kérdést, hogy ha a jog mércéje az erkölcs, akkor a jog erkölcsi alátámasztásának alaptétele milyen erkölcsi mércét feltételez. A kérdést úgy válaszolja meg, hogy az erkölcs nem lehet más csak a keresztény erkölcs, amelynek alaptételei a felebaráti szeretet, az igazságosságra törekvés és a nemzet tisztelete.¹¹ Az Alaptörvény Nemzeti Hitvallás című része az alábbiakban fogalmazza meg ezt a gondolatot: „*Elismerjük a kereszténység nemzetmegtartó szerepét. Becsüljük országunk különböző vallási hagyományait.*” Az Alaptörvényben a kereszténység előtt tett főhajtást egyesek a semlegesség elvével való ütközésként értékelik, mások azonban úgy vélik, hogy ettől még a magyar állam nem adta fel a semleges állam eszméjét, amit a későbbi szövegrészben kifejezésre is juttat. A kereszténység továbbá egyetemes értéket takar és nem a magyar állam sajátossága csupán.¹² A vallási semlegesség elvét az Alkotmánybíróság mind a rendszerváltást követően, de még az Alaptörvény megszületése előtt, mind az Alaptörvény hatályba lépése után megerősítette.¹³

II. A vallásszabadság helyzete a rendszerváltást követően hazánkban

Ebben a tanulmányban célom, hogy a vallásszabadság jelenlegi-hazai értékelését a nemzetközi emberi jogi szervezetek véleményén keresztül mutassam be. A nemzetközi szervezetek jelentésének és megállapításainak megértéséhez elengedhetetlen néhány alapvető információ ismerete. A hatályos törvényt megelőzően egy rendszerváltó törvény rendezte az egyházak jogállását és a vallásszabadság témakörét. Köztudott, hogy a szocializmus egyházellenes¹⁴ évtizedei után a rendszerváltáskor megszületett az 1990. évi IV. törvény, (Lvt.) amely elsők között igyekezett rendezni az egyházak helyzetét. A törvény bár rövid volt, az alapvető változtatásokat végrehajtotta. Sokan sürgették új törvény megalkotását, részben a törvény rövidsége miatt, részben azért is, mert meglehetősen egyszerű volt ez alapján az egyházalapítás (100 fő természetes személy elegendő volt hozzá). Jelentősége a rendszerváltást követően az egyház működési kereteinek kijelölésében, a semleges állam megteremtésében és a vallási sokszínűség biztosításában, vagyis az alábbi gondolatokban rejlett:

- deklarálta, hogy a lelkiismereti és vallásszabadság mindenkit megillető alapvető emberi szabadságjog,
- hogy a vallás vagy más lelkiismereti meggyőződés terjesztése tömegtájékoztatási eszközök útján is történhet,

¹¹ Moór Gyula: 30.§ A jog helyességének megítélése. In Moór Gyula – Püski Sándor: Jogfilozófia. Püski, Budapest, 1994, pp. 252.

¹² Lásd ezekről a gondolatokról: Schweitzer Gábor: A semleges államtól a keresztény államig? Az Alaptörvény vallási üzenetei. In Fenyves Katalin – Vörös Kata (szerk.): A Mindenség megismerése. Tanulmányok a 70 éves Gábor György tiszteletére. Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, Budapest, 2024, pp. 383-392.

¹³ 4/1993. (II. 12.) AB határozat, 27/2014. (VII. 23.) AB határozat

¹⁴ A rendszer marxista-leninista alapokon nyugodott és bár a Magyar Népköztársaság alkotmánya, az 1949. évi XX. törvény deklarálta a vallás szabadságát: „54. § (1) A Magyar Népköztársaság biztosítja a polgárok lelkiismereti szabadságát és a vallás szabad gyakorlásának jogát. (2) A lelkiismereti szabadság biztosítása érdekében a Magyar Népköztársaság az egyházat különválasztja az államtól.” Valójában az állam nem támogatta az egyházakat, illetve nem mondható vallásilag semlegesnek sem, mert ideológiailag elfoglalt volt az egyházakkal szemben negatív értelemben. Az egyházak felügyeletére szervet hoztak létre, ez volt az Állami Egyházügyi Hivatal, elvették az egyházak tulajdonát képező földeket, ingatlanokat és igyekeztek szekularizálni az egyházi ünnepeket. Csakhogy néhányat említsünk a rendszer intézkedéseiből.

- hogy vallása, meggyőződése és azok kinyilvánítása, illetve gyakorlása miatt senkit semmilyen hátrány nem érhet és semmiféle előny nem illet meg,
- hogy állami (hatósági) nyilvántartásba vallási és más meggyőződésre vonatkozó adatot felvenni nem szabad,
- hogy az egyéni és közösségi vallásgyakorlást lehetővé kell tenni a szociális, egészségügyi, gyermek- és ifjúságvédelmi intézményben gondozott, a büntetés-végrehajtási intézetben fogvatartottak számára – vagyis a vallásszabadság speciális alanyai számára,
- hogy a katonai szolgálatot teljesítő személy a vallását szabadon gyakorolhatja,
- hogy az azonos hitelveket követők, vallásuk gyakorlása céljából, önkormányzattal rendelkező vallási közösséget, vallásfelekezetet, egyházat hozhatnak létre,
- a törvény az egyházalapítást 100 főhöz kötötte és előírta bírósági nyilvántartásba vételüket,
- kimondta, hogy az egyházak jogi személyek,
- rendelkezett arról, hogy a Magyar Köztársaságban az egyház az államtól elválasztva működik (semleges állam),
- hogy az egyház belső törvényeinek, szabályainak érvényre juttatására állami kényszer nem alkalmazható,
- hogy az állam az egyházak irányítására, felügyeletére szervet nem hozhat létre,
- hogy az egyházak között és a felekezetek között egyenjogúság van,
- hogy az egyházak elláthatnak nevelési-oktatási, kulturális, szociális, egészségügyi, sport, illetőleg gyermek- és ifjúságvédelmi tevékenységet, amelyet törvény nem tart fenn kizárólagosan az állam vagy állami szerv (intézmény) számára,
- hogy az egyházak temetőt tarthatnak fenn,
- hogy adományokat gyűjthetnek.

Azóta újabb törvény van hatályban,¹⁵ amely sok kritikát kapott, ez a többször módosított¹⁶ 2011. évi CCVI. törvény az egyházakról, címe szerint a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról. A törvény az egyházakat több különböző csoportba sorolja, így megkülönböztet bevett egyházat, nyilvántartásba vett egyházat és bejegyzett egyházat. A törvény kritikája főként abból adódik, hogy olyan többszintű szabályozást vezetett be, amelynek eredményeként korábban létező egyházak elvesztették státuszukat. Az Országgyűlés csak a bevett egyházakat ismeri el, ezek a törvény mellékletében olvashatóak, a többi szervezetnek azonban elismerési eljárásnak kell magát alávetnie, és a feltételek teljesülése esetén a Fővárosi Törvényszék veszi őket nyilvántartásba. A törvény értelmében, ha a bíróság a vallási egyesületet bejegyzett egyházként vagy nyilvántartásba vett egyházként nyilvántartásba veszi, a vallási egyesület egyidejűleg törli a vallási egyesületek nyilvántartásából. Ha a bíróság a nyilvántartásba vett egyházat bejegyzett egyházként nyilvántartásba veszi, a nyilvántartásba vett egyházat törli a nyilvántartásba vett egyházak nyilvántartásából. Ha pedig a miniszter a bejegyzett egyházat veszi bevett egyházként nyilvántartásba, erről 15 napon belül értesíti a bíróságot. A bejegyzett egyházat ezután a bíróság a miniszter megkeresése alapján a miniszteri nyilvántartásba bejegyzés időpontjára visszamenőleg törli a bejegyzett egyházak nyilvántartásából.¹⁷ Az előbb említetteknek megfelelően eltérően alakul tehát a bevett és egyéb egyházak nyilvántartása. A cikk megírásakor bevett egyháznak az alábbiak minősülnek: a Magyar Katolikus Egyház, a

¹⁵ Létezett még előtte a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló 2011. évi C. törvény. „...A törvény súlyos kritikákban részesült. Az Alkotmánybíróság pedig közjogi érvénytelenséget okozó eljárási hibák miatt megsemmisítette ezt a törvényt, és kinyilvánította, hogy annak még nem hatályos rendelkezései nem léphetnek hatályba [164/2011. (XII. 20.) AB határozat]. Lásd Ádám Antal: „Az egyház és az állam viszonya”. In Jakab András – Könczöl Miklós – Menyhárd Attila – Sulyok Gábor (szerk.): Internetes Jogtudományi Enciklopédia (Egyházjog rovat, rovatszerkesztő: Szurómi Szabolcs) <http://joten.hu/szocikk/az-egyhaz-es-az-allam-viszonya> (2020), 6. pont, [60] bekezdés.

¹⁶ Pl. a 2013. augusztus 1-jén hatályba lépett 2013. évi CXXXIII. törvénnyel jelentősen módosult.

¹⁷ Lásd 24.§(2)-(4) bek.

Magyarországi Református Egyház, a Magyarországi Evangélikus Egyház, a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége, az Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség (Statusquo Ante), a Magyarországi Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség, a Budai Szerb Orthodox Egyházmegye, a Konstantinápolyi Egyetemes Patriarchátus – Magyarországi Orthodox Exarchátus, a Magyarországi Bolgár Orthodox Egyház, a Magyarországi Román Orthodox Egyházmegye, a Magyarországi Baptista Egyház, a HIT Gyülekezete, a Magyarországi Metodista Egyház, a Magyar Pümkösi Egyház, a Szent Margit Anglikán/Episzkopális Egyház, az Erdélyi Gyülekezet, a Hetednap Adventista Egyház, a Magyarországi Kopt Orthodox Egyház, a Magyarországi Iszlám Tanács,¹⁸ a Krisztusban Hívő Nazarénus Gyülekezetek, a Magyarországi Krisna-tudatú Hívők Közössége, Az Üdvhadsereg Szabadegyház Magyarországa, Az Utolsó Napok Szentjeinek Jézus Krisztus Egyháza, a Magyarországi Jehova Tanúi Egyház, és a Buddhista vallási közösségek.¹⁹

Egyesek szerint már az is diszkriminatív, hogy két – a hatalmi ágak szempontjából nézve – igen különböző intézmény kezében van a nyilvántartás. Az egyházak kérdésével és a vallásszabadsággal az Alaptörvény módosításai is foglalkoztak, mégpedig az alábbiak szerint.

Az Alaptörvény negyedik módosítása (2013) Alaptörvénybe iktatta, hogy egyházat az Országgyűlés ismerhet el sarkalatos törvénnyel, és a rájuk vonatkozó részletes szabályokat is sarkalatos törvény tartalmazza. Megkülönböztette továbbá egymástól az egyházakat és a vallási tevékenységet végző más szervezeteket. Rögzítette, hogy az állam és az egyház különváltan működnek.

Az Alaptörvény ötödik módosítása (2013) az egyházak vonatkozásában azt rögzítette, hogy „az azonos hitelveket követők vallásuk gyakorlása céljából sarkalatos törvényben meghatározott szervezeti formában működő vallási közösséget hozhatnak létre.” Az állam együttműködik bizonyos vallási közösségekkel és azok, amelyekkel együttműködik bevett egyháznak minősülnek. Vagyis különbség van az egyes vallási közösségek státusza között.²⁰ „Közjogi korporációknak minősülnek és különös kedvezményekben részesülnek azok az egyházak, amelyek történelmi múltjuk, hagyományos jelentőségük révén sajátos egyházi és egyéb tevékenységükkel hatékonyan segítik az állami célok, érdekek és feladatok megvalósítását. A német törvényhozás és jogtudomány a „Landeskirche”, a magyar jogrendszer pedig a „bevett egyház” elnevezést alkalmazta az ilyen kedvezményezett egyházak megjelölésére.”²¹

Az Alaptörvénynek több olyan módosítása volt továbbá, amelyek összefüggenek hazánk keresztény kultúrájával. *Az Alaptörvény kilencedik módosítása (2020)* kimondja azt is, hogy „Magyarország védi a gyermekek születési nemének megfelelő önazonossághoz való jogát, és biztosítja a hazánk alkotmányos önazonosságán és keresztény kultúráján alapuló értékrend szerinti nevelést.” *A 7. módosítás (2018)* megint úgy fogalmazza meg a keresztény kultúra iránti elkötelezettséget, hogy felveti egyesekben a semleges állam kritikáját. E szerint „Magyarország alkotmányos önazonosságának és keresztény kultúrájának védelme az állam minden szervének kötelessége.” Schanda Balázs szerint azonban itt kétségtávol az volt az alkotmányozói cél, hogy „erőteljesebb hangsúlyt és védelmet adjon az ország kulturális identitásának.”²²

¹⁸ A 2012. évi VII. törvény 3. §-a alapján a Magyarországi Iszlám Tanácsot alkotó közösségek a következők: Magyar Iszlám Közösség, Magyarországi Muszlimok Egyháza.

¹⁹ A 2012. évi VII. törvény 2. §-a alapján a buddhista vallási közösségek a következők: a Tan Kapuja Buddhista Egyház, Buddhista Misszió, Magyarországi Árya Maitreya Mandala Egyházközség, Magyarországi Karma – Kagyüpa Buddhista Közösség, Magyarországi Kínai Chanbuddhista Egyház, Gyémánt Út Buddhista Közösség.

²⁰ Gáva Krisztián: Az Alaptörvény módosításai. In Pro Publico Bono, 2014, 2. évf., 2. szám, p. 44.

²¹ Ádám Antal: „Az egyház és az állam viszonya”. In Jakab András – Könczöl Miklós – Menyhárd Attila – Sulyok Gábor (szerk.): Internetes Jogtudományi Enciklopédia (Egyházjog rovat, rovatszerkesztő: Szuromi Szabolcs) <http://ijoten.hu/szocikk/az-egyhaz-es-az-allam-viszonya> (2020), 5.2. pont, [40] bekezdés.

²² Schanda Balázs: Magyarország keresztény kultúrájáról. In Pázmány Law Working Papers, 2018/8. szám, pp. 1-5. p.

Magyarország Alaptörvénye ugyanakkor a semleges állam mellett foglal állást, valamint rögzíti az állam és az egyház különvált működését: „VII. cikk (3) Az állam és a vallási közösségek különváltak működnek. A vallási közösségek önállóak. (4) Az állam és a vallási közösségek a közösségi célok elérése érdekében együttműködhetnek....”

III. A nemzetközi szervezetek véleménye

Nazila Ghanea, az ENSZ lelkiismereti és vallásszabadsággal foglalkozó különmegbízottja, az Oxfordi Egyetem nemzetközi emberi jogi professzora 2024. október 7. és 18. között hivatalos látogatást tett Magyarországon. Ilyen esetekben amikor független szakértőt küldenek ki egy országba, a megbízott szakértőnek lehetősége van ajánlásokat megfogalmazni az adott joggal kapcsolatosan.²³

A szakértő az országlátogatásról szóló jelentést 2025 márciusában fogja benyújtani az ENSZ Emberi Jogi Tanácsának, volt olvasható a tervekben.²⁴ Álláspontja az, hogy aggódik a vallásszabadság helyzete miatt, amelyet az állam és az egyház kapcsolatában fogalmazott meg. A kritika még mindig onnan ered, hogy az „új” egyháztörvény több korábban létező egyház megszűnését eredményezte – kb. 350 darabot – vagyis többszintű struktúrát alakítottak ki jogilag és a támogatás szempontjából. Ghanea szerint ez magában hordozza az önkényes bánásmód lehetőségét.

Megjegyezzük, hogy a magyar egyházügyi szabályozás kérdésével az *EJEB* is foglalkozott²⁵, a *Case of Magyar Keresztény Mennonita Egyház and Others v. Hungary* című ügyben, azonban a bonyolult jogalkotás következtében erősen megosztotta a kérdés a strasbourgi bírakat is, annak megítélésében, hogy megfelelő-e a hazai szabályozás.

A kérelmezők tehát nemcsak a vallásszabadsághoz, hanem a vallási egyesülési joghoz való sérelmüket is állították a kérelemben. A Kormány mindkét jog megsértését tagadta. A kérdés bonyolultságát mutatja, hogy való igaz, a szülők szabadon megválaszthatják gyermekük vallását, a vallás biztosított a büntetvégrehajtási intézetekben, vagyis a speciális élethelyzetben lévők számára, minden ember a vallását szabadon gyakorolhatja egyénileg vagy másokkal közösen, vagyis a leglényegesebb elemek nem sérültek. A Kormány védekezésében megjegyezte, hogy az Alkotmánybíróság is foglalkozott a szóban forgó kérdéssel 6/2013. (III. 1.) AB határozatában, és ennek révén többen visszakapták korábbi egyházi jogállásukat. Többen azonban nem éltek a hazai jogi lehetőségekkel. Hozzátezzük ugyanakkor, hogy az Országgyűléshez történő hiábavaló fordulás nyilvánvalóan nem tekinthető a jogorvoslat kimerítésének. Úgy véli továbbá, hogy az 1990. évi egyháztörvény alapján nem volt alapos annak felülvizsgálata, hogy mely szervezetek folytathatnak vallási tevékenységet egyházként.

Az ítélet lényegét az alábbiakban foglalhatjuk össze: a Bíróság nem tartja szükségesnek általános érvennyel eldönteni, hogy a vallási közösségek hivatalos bejegyzése beavatkozást jelent-e az Egyezmény 9. cikkébe. Hangsúlyozza azonban, hogy az államoknak semlegesnek és pártatlannak kell maradniuk, amikor a vallásszabadság terén gyakorolják a szabályozó hatalmukat. Ezért itt a 9. cikket az Egyezmény 11. cikke tükrében kell értelmezni. A szervezet elismerésének elutasításáról szintén azt állapította meg a Bíróság, hogy a kérelmezők vallásszabadsághoz való joga gyakorlásába történő beavatkozásnak számított az Egyezmény 9. cikke alapján. Az újbóli bejegyzés elutasítása beavatkozást jelent tehát egy vallási szervezet

²³ Call for Inputs for the country visit to Hungary, <https://www.ohchr.org/en/calls-for-input/2024/call-inputs-country-visit-hungary>

²⁴ Faludy, Alexander: UN Special Rapporteur on Religious Freedom Worried by Situation in Hungary, 2024. <https://balkaninsight.com/2024/10/18/un-special-rapporteur-on-religious-freedom-worried-by-situation-in-hungary/>

²⁵ A Magyar Keresztény Mennonita Egyház és mások v. Magyarország-2014

vallási egyesülési szabadsághoz való jogába. A Bíróság kifejtette döntésében, hogy a szóban forgó intézkedés gyakorlatilag a kérelmezők egyházként való megszüntetését jelentette, ezért a 9. és 11. cikkekbe való beavatkozásnak minősült. A Kormányra hárult annak bizonyítása, hogy a törvényes célok érdekében, amelyekre támaszkodott, szükséges volt, hogy megtiltsa, hogy a már bevett egyházak megtarthassák korábbi státuszukat. A Kormány arra hivatkozott, hogy mindez a 9. cikk 2. bekezdése szerint mások jogai, valamint a közrend védelmét szolgálta azáltal, hogy megszüntette azokat a közösségeket, amelyek valójában csak anyagi előnyökre igyekeztek szert tenni²⁶ (egyházbusiness). Megjegyzi az EJEB továbbá, hogy egyes szervezetek egyházként való elutasítása azt a téves képzetet keltheti a társadalom egyes tagjaiban, hogy szektával van dolguk. A korábbi jogállás elvesztése súlyos anyagi és megítélésbeli hátrányokkal járt együtt. Azok a kritériumok ugyanakkor, amelyeket a Kormány támaszt, objektívek, nevezetesen, az adott egyház működésének ideje vagy követőinek száma.

Elhangzik viszont kritikaként a Bíróság döntésében miszerint a bevett egyházak listája nem tükrözi a magyar hagyományokat teljes mértékben, vagyis nem teljesen objektív. Meglátása szerint az el nem ismert közösségek veszélyessége nem bizonyítható a társadalomra. Azt is elismeri azonban, hogy az államok bizonyos szabadságot élveznek a vallási közösségekkel való kapcsolatuk kialakítása terén. A Bíróság kifogásolta, hogy bizonyos pénzüsszegekre így az 1%-os támogatásra csak a bevett egyházak jogosultak, – amely azóta változáson ment keresztül, – az ilyen magatartás viszont nem felel meg az állami semlegesség fogalmának.

A Bíróság tehát egyhangúlag elfogadhatónak nyilvánította a 9. cikk (Gondolat-, lelkiismeret- és vallásszabadság) figyelembevételével – az akár önállóan, akár a 14. cikkel együtt olvasott – 11. cikk (Gyülekezés és egyesülés szabadsága) alapján előterjesztett panaszokat, valamint az önállóan vagy a 14. cikkel (Megkülönböztetés tilalma) együtt olvasott 1. Jegyzőkönyv 1. cikke²⁷ alapján előterjesztett panaszokat; és egyhangúlag elfogadhatatlannak nyilvánítja a többi kérelmező által az Egyezmény 13. cikke (Hatékony jogorvoslathoz való jog) alapján előterjesztett panaszokat. *A végső ítélet tehát úgy összegezhető, hogy öt szavazattal kettő ellenében megállapította, hogy az Egyezmény 9. cikkével együtt olvasott 11. cikkét megsértették.*

Mindenesetre a magyar szabályozás mellett foglalt állást az olasz-izlandi bíró, Roberto Spano. A kérelmezők a szóban forgó ügyben azt állították, hogy az egyházak bejegyzésének visszavonása és újbóli bejegyzése az Egyezmény 9.²⁸ és 14. cikkével²⁹ együtt a 11. cikkben³⁰

²⁶ 2011-ben 406 egyház volt Magyarországon. lásd A Magyar Keresztény Mennonita Egyház és mások v. Magyarország-2014, p. 36.

²⁷ „Minden természetes vagy jogi személynek joga van javai tiszteletben tartásához. Senkit sem lehet tulajdonától megfosztani, kivéve, ha ez közérdekből és a törvényben meghatározott feltételek, valamint a nemzetközi jog általános elvei szerint történik.”

²⁸ Gondolat-, lelkiismeret- és vallásszabadság. 1. Mindenkinek joga van a gondolat-, a lelkiismeret- és vallásszabadsághoz; ez a jog magában foglalja a vallás vagy meggyőződés megváltoztatásának szabadságát, valamint a vallásnak vagy meggyőződésnek mind egyénileg, mind együttesen, mind a nyilvánosság előtt, mind a magánéletben istentisztelet, oktatás és szertartások végzése útján való kifejezésre juttatásának jogát.

2. A vallás vagy meggyőződés kifejezésre juttatásának szabadságát csak a törvényben meghatározott, olyan korlátozásoknak lehet alávetni, amelyek egy demokratikus társadalomban a közbiztonság, a közrend, közegészség vagy az erkölcsök, illetőleg mások jogainak és szabadságainak védelme érdekében szükségesek.

²⁹ Megkülönböztetés tilalma. A jelen Egyezményben meghatározott jogok és szabadságok élvezetét minden megkülönböztetés, például nem, faj, szín, nyelv, vallás, politikai vagy egyéb vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, nemzeti kisebbséghez tartozás, vagyoni helyzet, születés szerinti vagy egyéb helyzet alapján történő megkülönböztetés nélkül kell biztosítani.

³⁰ Gyülekezés és egyesülés szabadsága. 1 Mindenkinek joga van a békés célú gyülekezés szabadságához és a másokkal való egyesülés szabadságához, beleértve érdekei védelmében a szakszervezetek alapítását és az azokhoz való csatlakozásnak a jogát.

2. E jogok gyakorlását csak a törvényben meghatározott olyan korlátozásoknak lehet alávetni, amelyek egy demokratikus társadalomban a nemzetbiztonság vagy közbiztonság, a zavargás vagy bűnözés megakadályozása, a közegészség, az erkölcsök, illetőleg mások jogai és szabadságai védelme érdekében szükségesek. Ez a Cikk nem

biztosított vallásszabadsághoz való jog megsértésének minősült, és diszkriminatív volt.³¹ Köztudott, hogy a 14. cikk önmagában nem alkalmazható, a Bíróságnak tehát nem kell szükségszerűen megvizsgálnia az esetet a 14. cikk alapján is. Az EJEK öt szavazattal kettő ellenében megállapította, hogy az Egyezmény³² 9. cikkével együtt olvasott 11. cikkét megsértették. Spano különvéleményéhez Guido Raimondi bíró is csatlakozott. A különvélemény megállapítja, hogy a 2011-es egyháztörvény új alapokra helyezte a korábbi rendszert, amikor bevezette a bevett egyházakat és a vallási tevékenységeket végző szervezeteket. A 2011. évi egyháztörvény mellékletében felsorolt bevett egyházak kivételével ugyanis minden korábban bejegyzett egyház státuszát átalakította egyesületté. Amennyiben továbbra is egyházzá akarták tevékenységüket folytatni, az Országgyűléstől kellett kérvényezniük, hogy egyházzá elismerjék őket. „A <Magyar Keresztény Mennonita Egyház és Mások kontra Magyarország> ügy idején a 2011. évi CCVI. törvény szerint a vallási közösségek kétféle státusza különült el egymástól: a bevett egyház, valamint az egyesületi formában működő vallási tevékenységet végző szervezet.”³³

A kérelmet benyújtók szerint mindez az egyházak eltérő kezelése miatt diszkriminatív. Nem bizonyítható azonban, hogy sérülne a vallásszabadság vagy a vallás szabad megválasztása, hiszen a jog gyakorlása minden létező formában biztosított. Nem bizonyítható az sem, hogy a kérelmezők jogi státusza sérült, pusztán azért, mert besorolásuk megváltozott – áll a különvéleményben –, az egyesületi status ugyanis biztosította jogaik gyakorlását. „Az, hogy egy vallási közösség tagjai, vallási okokból, másodrangú állampolgárnak érzik magukat a közösségüket érintő kevésbé kedvező állami állásfoglalás következtében a 9. és a 11. cikk céljait tekintve irreleváns, amennyiben jogilag elismert egyesületeken belül a vallási meggyőződésük kifejezésre juttatásának nincs alaki és lényegi akadály” – olvasható a strasbourgi ítélethez fűzött különvéleményben. Utal az ítélet arra is, hogy még az államegyházi rendszerek is elfogadhatók bizonyos feltételek és garanciák fennállása esetén, vagyis azok, ahol az állam egy konkrét egyházzal összefonódva működik.

Visszatérve Ghanea magyarországi helyzettel kapcsolatos megállapításaira, a szakértő az ENSZ Emberi Jogi Tanácsának teljes körű jelentést nyújtott be 2025 januárjában: „Az emberi jogok, a polgári, politikai, gazdasági, szociális és kulturális jogok, beleértve a fejlődéshez való jogot is, előmozdítása és védelme – Nazila Ghanea, a lelkiismereti és vallásszabadság különleges jelentéstevőjének jelentése magyarországi látogatásáról” címmel.³⁴ A Kormány álláspontja szerint több, pontatlan megállapítás is szerepel a Ghanea által megfogalmazott dokumentumban.

A jelentéstervezet másik fókuszpontja a magyar társadalomban állítólagosan elterjedt gyűlöletbeszéd és intolerancia hangsúlyozása. E tekintetben a különleges jelentéstevőt megfelelően tájékoztatták a meglévő jogi és intézményi keretről, amely képes biztosítani mindenki, beleértve a közösségek méltóságának és jogainak védelmét, miközben egyensúlyt teremt a különböző alapvető jogok, köztük a véleménynyilvánítás szabadsága között.³⁵ A jelentés az egyházfinanszírozással kapcsolatosan aggodalmának ad hangot, mert szerinte veszélyezteti az egyházak autonómiáját. Az interneten fellelhető változat a magyar kormány észrevételeit is tartalmazza. A 4. oldalon a jelentés rámutat arra, hogy a Kúriához beérkezett észrevételek alapján „az egyenlő bánásmód követelménye és az indokolatlan megkülönböztetés

tiltja, hogy e jogoknak a fegyveres erők, a rendőrség vagy az államigazgatás tagjai által történő gyakorlását a törvény korlátozza.

³¹ HUDOC adatbázis

³² 1993. évi XXXI. törvény az emberi jogok és az alapvető szabadságok védelméről szóló, Rómában, 1950. november 4-én kelt Egyezmény és az ahhoz tartozó nyolc kiegészítő jegyzőkönyv kihirdetéséről

³³ Schweitzer: i.m. p. 387.

³⁴ Report of the Special Rapporteur on freedom of religion and belief, Nazila Ghanea, on her visit to Hungary, <https://digitallibrary.un.org/record/4077530?v=pdf>

³⁵ Uo.

tilalma teljes mértékben áthatja a magyar jogrendszert (mind a közjog, mind a magánjog értelmében)”. A teljesség igénye nélkül példaként a következő jogszabályokra hivatkozik: a 2003. évi CXXV. törvény az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról, a 2011. évi CXI. törvény az alapvető jogok biztosáról, a 2011. évi CCVI. törvény a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, felekezetek és vallási közösségek jogállásáról, a 2011. évi CLXXIX. törvény a nemzeti kisebbségek jogairól, a 2011. évi CX. törvény a nemzeti köznevelésről, a 2012. évi I. törvény a Munka Törvénykönyvéről, a 2015. évi XLII. törvény a rendvédelmi feladatokat ellátó szervek hivatásos állományának szolgálati viszonyáról, a 2016. évi CL. törvény az általános közigazgatási eljárásról, a 2017. évi CLI. törvény az adóigazgatási igazgatásról végül az adóigazgatás szabályozásáról szóló 2017. évi CLI. törvény stb. A Kormány rámutat, hogy a jogi személyiséggel rendelkező különböző típusú vallási közösségekre vonatkozó fokozatos feltételrendszer logikailag összefüggő szabályozásokat tartalmaz. A rendszer feltételezi az adott vallási közösség egymástól eltérő működési idejét és a kimutatható társadalmi támogatottságot. Köbel Szilvia jegyzi meg írásában, hogy „szükséges leszögezünk, hogy a működés »nem köthető semmilyen jogi formához« fordulat összhangban van a nemzetközi egyezmények szellemével, valamint a hazai alkotmánybírói értelmezéssel is. A rendszerváltás utáni szabályozás értelmében ma Magyarországon – szemben a pártállami évtizedekkel – jogi státus nélkül is van legális lehetőség a kollektív vallásgyakorlásra, ám a jogalkotó jogi státust biztosít azok számára, akik a vallásukat jogilag szervezett formában kívánják gyakorolni.”³⁶ Megjegyezzük, hogy valamennyi egyháztípus köthet megállapodást az állammal és mindegyik részesülhet jövedelemadó-támogatásban is.³⁷ A vallási egyesülettel 5 évre köthető megállapodás, de hosszabbítható, a nyilvántartásba vett egyházzal 10 évre köthető, a bejegyzett egyházzal 15 évre. Ezek szintén hosszabbíthatóak. A bevett egyházakkal pedig határozatlan időre köthető megállapodás.³⁸

A be nem jegyzett csoportok működhetnek, de nem részesülnek anyagi támogatásban. Hittant azonban az egyházakon belül is csak a bevett egyházak tarthatnak az iskolákban. A nemzeti köznevelési törvény ugyanis kimondja hogy „az állam, a települési önkormányzat vagy a nemzetiségi önkormányzat által fenntartott nevelési-oktatási intézményben a szülő, tanuló kérésére szervezett és nem a kötelező tanórai foglalkozások részét képező hitoktatást (a továbbiakban: fakultatív hitoktatás) egyházi jogi személy, az etikaóra helyett választható hit- és erkölcstanoktatást bevett egyház, illetve belső egyházi jogi személye szervezhet az e törvényben meghatározott keretek között. [...] A nevelési-oktatási intézmény és az egyházi jogi személy a fakultatív hitoktatással, a nevelési-oktatási intézmény és a bevett egyház, illetve belső egyházi jogi személye a hit- és erkölcstanoktatással kapcsolatos feladatok ellátása során egymással kölcsönösen együttműködik.”³⁹

Az ENSZ Emberi Jogi Tanácsának Ötvennyolcadik ülészaka, amely 2025. február 24-től április 4-ig tartott, elismeréssel nyugtázta az ENSZ Emberi Jogi Főbiztosának Hivatala által szervezett szakértői munkaértekezletek következtetéseit és ajánlásait, amelyeket még Rabatban 2012. október 5-én fogadott el. Az ajánlás⁴⁰ a következőket tartalmazza: a Tanács mély aggodalommal figyeli a valláson vagy meggyőződésen alapuló intolerancia és erőszak folyamatos megnyilvánulásait, amelyek világszerte egyének, köztük vallási közösségekhez és vallási kisebbségekhez tartozó személyek ellen irányulnak, [...] hangsúlyozza, hogy a vallási

³⁶ Köbel Szilvia: A vallási közösségek működésének strukturált szabályozása az egyházügyi törvényben (Magyar Jog, 2021/4. szám, pp. 247-248. Ehtv. 1. § (1) A lelkiismereti és a vallásszabadság mindenkit megillető alapvető jog, amely nem köthető semmilyen jogi formához.

³⁷ <https://kormany.hu/miniszterelnokseg/vallasi-kozossegi-nyilvantartasok-kozvetetele>

³⁸ 2011. évi CCVI. törvény a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról

³⁹ 2011. évi CX. törvény a nemzeti köznevelésről, 35.§ (1) és (4) bek.

⁴⁰ 58th session of the Human Rights Council (24 February to 4 April 2025), <https://docs.un.org/en/A/HRC/37/L.20>

szélsőségek szaporodnak a világ egyes részein. Aggodalomra ad okot, hogy egyre nő világszerte a vallási helyek, helyszínek és temetők területén elkövetett rongálások száma. Az ajánlás sürgeti az államokat, hogy tegyenek lépéseket ezen cselekmények megakadályozására, kiemeli továbbá, hogy minden egyénnek joga van a vallással vagy meggyőződéssel kapcsolatos vallásgyakorláshoz, gyülekezéshez vagy tanításhoz, és joga van az ilyen célú helyek létrehozásához és fenntartásához. A 2023. évi jelentés a nemzetközi vallásszabadságról azt is megállapította, hogy „a hazai törvény minden jogi státusszal rendelkező vallási csoportnak jogot biztosít arra, hogy átvegye az állami iskolák működtetését, ha az iskolába beiratkozott szülők és felnőtt diákok több mint 50 százaléka aláír egy erre vonatkozó kérelmet, és a Belügyminisztérium jóváhagyja a változást.”⁴¹

A Ghanea által készített jelentés utal a muszlim-ellenességre Magyarországon, azonban nincs tisztában azzal, hogy Magyarország két iszlámellenes gyűlölet elleni kezdeményezéshez is csatlakozott. Magyarország 2023 novemberében aláírta az Európai Külügyi Szolgálat keretében a „Koordinátorok, különleges képviselők, követek és nagykövetek közös nyilatkozatát az iszlámellenes gyűlölet és diszkrimináció elleni küzdelemről”,⁴² 2024 novemberében pedig a „Szövetség nyilatkozatát az iszlámellenes gyűlöletről” az International Religious Freedom or Belief Alliance⁴³ keretében. „Elítélünk minden előítéletet, diszkriminációt vagy ellenségeskedést a muszlim közösségek tagjai ellen, és elítélünk minden faj, etnikai hovatartozás, vallás vagy meggyőződés, illetve származás alapján megnyilvánuló gyűlöletet. Támogatjuk a muszlim közösségek ellen irányuló mindenféle fizikai és online diszkrimináció és zaklatás elleni folyamatos fellépést, miközben azon dolgozunk, hogy megvédjük ezeknek a csoportoknak a tagjait az erőszakos támadásoktól.” olvasható a nyilatkozatban.⁴⁴

A jelentés több vallást is érint és kiemeli, hogy Magyarország jelenleg az egyik legbiztonságosabb ország Európában a zsidó emberek számára. Helyesen szerepel a jelentésben az a megállapítás, amely szerint az Ehtv. 9.C. cikk, 9.D. cikk (4)-(5) bekezdés, 9.F. cikk és 9.G. cikk alapján mind a négy kategória összes egyháza együttműködési megállapodást köthet az állammal a közösségi célok elérése és a vallási tevékenységükhöz szükséges finanszírozás megszerzése érdekében. Ezenkívül mindegyikük részesülhet a személyi jövedelemadó 1%-ának önkéntes felajánlásából.⁴⁵ A személyi jövedelemadó 1 %-val kapcsolatban született

⁴¹ Lásd ehhez <https://hu.usembassy.gov/hu/2023-report-on-international-religious-freedom-hungary/>, 2023. évi jelentés a nemzetközi vallásszabadságról: Magyarország, <https://www.state.gov/reports/2023-report-on-international-religious-freedom/hungary/>, 2023 Report on International Religious Freedom: Hungary és <https://docs.un.org/en/A/HRC/58/49/Add.1> Jelenleg *hatályos* jogszabályok e témában 20/2012. (VIII. 31.) EMMI rendelet a nevelési-oktatási intézmények működéséről és a köznevelési intézmények névhasználatáról, 2011. évi CXCV. törvény a nemzeti köznevelésről

⁴²

<https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/documents/2023/Joint%20Statement%20of%20the%20Coordinators%20Special%20Representatives%20and%20Envoy%20and%20Ambassadors%20on%20Combating%20Anti-Muslim%20Hatred%20and%20Discrimination-v1.pdf>

⁴³ „A Szövetség olyan, hasonló gondolkodású országok hálózata, – olvasható a honlapján – amelyek teljes mértékben elkötelezettek a vallás- és meggyőződés szabadságának előmozdítása mellett világszerte. A Szövetség tagjai teljes mértékben elkötelezetteknek kell lenniük az Alapelvek Nyilatkozata iránt. A Nyilatkozat az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának 18. cikkén alapul, amely kimondja, hogy mindenkinek joga van hinni vagy nem hinni, vallást váltani, egyedül imádkozni vagy közösségben istentiszteletet tartani.”

Jelenleg 38 ország csatlakozott a Szövetséghez: Albánia, Örményország, Ausztria, Ausztrália, Bosznia-Hercegovina, Brazília, Bulgária, Kamerun, Kolumbia, Costa Rica, Horvátország, Ciprus, Cseh Köztársaság, Kongói Demokratikus Köztársaság, Dánia, Észtország, Gambia, Grúzia, Németország, Görögország, Magyarország, Izrael, Koszovó, Lettország, Litvánia, Málta, Hollandia, Norvégia, Lengyelország, Románia, Szenegál, Sierra Leone, Szlovákia, Szlovénia, Togo, Ukrajna, Egyesült Királyság és az Egyesült Államok.

<https://www.state.gov/international-religious-freedom-or-belief-alliance/>

⁴⁴ <https://2021-2025.state.gov/irfba-article-18-alliance-statement-anti-muslim-hatred/>

⁴⁵ Lásd a jelentést a 11. oldalon.

alkotmánybírósági határozat a 23/2015. (VII. 7.) AB határozat, majd ezt követte a 17/2017. (VII. 18.) AB határozat, amelyben a magyar Alkotmánybíróság kimondta, hogy az adózók bármely csoport részére felajánlhatják adójuk 1%-át, vagyis mindegyik kapott ún. technikai számot.

IV. Záró gondolatok

A törvényt ért kritikák a többszintű szabályozással összefüggésben tehát az alábbiakban foglalhatóak össze: törvényesített állami kontroll. A törvény részletesen szabályozza, hogy mely szervezetek nyilváníthatják magukat egyháznak, – és a 3 egyházi kategória közül melyik hogyan jön létre – és egyesek szerint ez a folyamat jelentős állami beavatkozást, illetve szerepvállalást igényel. Ez sokak szerint korlátozhatja az egyházak autonómiáját, mert túlzott állami beavatkozást jelent az egyházak belügyeibe. Megjegyezzük azonban, hogy a többszintű elismerési megoldások nem ismeretlenek más országok jogrendszerében sem, és az EJEB úgy véli, önmagában mind az államegyház, mind pedig a többszintű rendszer elismerhető, ha az nem diszkriminatív, illetve államegyház esetén nem jelenti a többi egyház üldözését, hátrányos megkülönböztetését.⁴⁶ Uitz Renáta írásában hozzáteszi, hogy ha az EJEB hatályba lépése előtti időből származnak, akkor különösen elfogadhatóak. Vagyis sokféle garancia megléte esetén fogadhatóak el. A Büntető Törvénykönyv egyes rendelkezései is a garanciák között említhetőek, amelyek az egyházi személyt és a vallási egyesület vallásos szertartást hivatásszerűen végző tagját közfeladatot ellátó személynek minősítik.⁴⁷

A nyilvántartás és a jogosultságok kérdése: a törvény szerint az egyházak nyilvántartásba vételhez kötöttek, nyilvántartásukat eltérő szervek végzik, amely önmagában is aggályos. További észrevétel, hogy csak azok az egyházak kapnak állami támogatást, amelyek megfelelnek bizonyos kritériumoknak. Itt megint társadalmi támogatottságuk, illetve történelmi és társadalmi szerepük említhető, amely valós különbséget teremt az egyházak, vallási közösségek megítélése között. Ez bizonyos szervezetek számára azt eredményezheti, hogy kimaradnak a támogatási rendszerből. Az EJEB szerint a jogi személyiség, a formális elismerés hiánya nem csupán kellemetlenség, több annál,⁴⁸ mert az egyházként való működést lehetetleníti el szervezett formában, amelyhez pénzügyi támogatások és az állammal való együttműködés társulhatnak. A Kormány azonban a strasbourgi bíróság előtt is hangsúlyozta, hogy véget kíván vetni az egyház-businessnek. A rendszerváltáskor ugyanis nemcsak a pártok, de az egyházak is gomba módra szaporodtak. Ron Hubbard, a Scientológia egyház alapítója mondta, „hogya meg akarsz gazdagodni, alapíts egyházat...”⁴⁹ Meg kell azt is jegyeznünk, hogy a bevett egyházak sorában nem csupán a többezer éves múlttal rendelkező egyházak kaptak helyet, de például a Hit Gyülekezete is, amely a rendszerváltáskor már kétségkívül jelen volt, azonban történelmi múltja nem hasonlítható olyan vallásokhoz, mint például a kereszténység, vagy a zsidó vallás. Megjegyezzük továbbá, hogy a vallási egyesület is jogi személy.

A vallásszabadság és a vallási sokszínűség érvényesülésének kérdése: egyes vélemények szerint a törvény olyan szigorú feltételeket ír elő az egyházakkal szemben, hogy

⁴⁶ Uitz Renáta: A lelkiismereti és vallásszabadság az Emberi Jogok Európai Bíróságának gyakorlatában – A Kokkinakis-Ítéletől az állami semlegesség követelményéig. In Állam- és Jogtudomány, 2017, 58. évf. 4. szám, Különszám, 111. o.

⁴⁷ Lásd 311.§ Közfeladatot ellátó személy elleni erőszak, 312.§ Hivatalos személy vagy közfeladatot ellátó személy támogatója elleni erőszak, 215.§ A lelkiismereti és vallásszabadság megsértése, 216.§ Közösség tagja elleni erőszak, 332.§ Közösség elleni uszítás. A felsoroltakon kívül más tényállások is érinthetik a témakört, akár az apartheid, akár a lopás büntette, vagyis a legkülönbözőbb cselekmények.

⁴⁸ Uitz: i.m. 110. o.

⁴⁹ Mi is az a scientológia? https://24.hu/fn/gazdasag/2000/08/02/mi_is_scientologia/

az egyházak működési lehetőségei korlátozva lesznek, ami sértheti a vallásszabadságot és az egyházak alapításának jogát. Emlékezzünk azonban a korábbi törvény rendelkezéseire, amely az egyházak taglétszámát illetően igen enyhe volt – 100 fő alapíthatott egyházat – bár hozzátesszük, hogy liberális körök már 10 fő esetén is megengedték volna... Ehhez a kérdéskörhöz ismét azt lehet felhozni, hogy az egyházaknak a hitéleti tevékenységen túlmenően tényleges támogatottsággal és társadalmi szerepvállalással kell rendelkezniük. Nagy különbség mutatkozik az egyházak történelmi múltjában és jelenlegi szerepében is.⁵⁰ „Általános jelenség, mondja az Alkotmánybíróság, hogy számos, egykor egyházi feladat – pl. iskolai oktatás, betegápolás, szegények segítése – az állam kötelességévé vált, az egyházak viszont szintén fenntartották e tevékenységüket. Ezeken a területeken az elválasztás nem ellentétes az együttműködéssel, még ha ez rigorózus garanciák között folyik is. Az egyházak egyenlőként való kezelése szintén nem zárja ki az egyes egyházak tényleges társadalmi szerepének figyelembevételét.”⁵¹

Irodalomjegyzék

Ádám Antal: „Az egyház és az állam viszonya”. In Jakab András – Könczöl Miklós – Menyhárd Attila – Sulyok Gábor (szerk.): Internetes Jogtudományi Enciklopédia (Egyházjog rovat, rovatszerkesztő: Szuromi Szabolcs) <http://ijoten.hu/szocikk/az-egyhaz-es-az-allam-viszonya> (2020)

Bódi Stefánia: A vallásszabadság a dualizmus kori Magyarországon, avagy a jogállami szabályozás megalapozásának kora. In Acta Humana: Hungarian Centre For Human Rights Publications, Vol. 9, No. 3, 2021, pp. 57-72. <https://doi.org/10.32566/ah.2021.3.2>

Faludy, Alexander: UN Special Rapporteur on Religious Freedom Worried by Situation in Hungary, 2024. <https://balkaninsight.com/2024/10/18/un-special-rapporteur-on-religious-freedom-worried-by-situation-in-hungary/>

Gáva Krisztián: Az Alaptörvény módosításai. In Pro Publico Bono, 2014, 2. évf., 2. szám, p. 44.

Halász Iván Az emberi jogok civilizációs meghatározottsága, pp. 19-39. In Bódi Stefánia – Schweitzer Gábor (szerk.): Alapjogok: Az emberi jogok alkotmányos védelme Magyarországon. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2021.

Horváth Attila: A vallásszabadság és az egyházjog története Magyarországon az államalapítástól a II. világháborúig. In Hét Hárs, 2011, 10. évf. 3-4. szám, pp. 12-20.

Janzsó Gábor Károly: Erdélyi László Gyula OSB szakmai életútja különös tekintettel egyetemi pályájára. Szegedi Tudományegyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola, 2025, 356 pp. témavezetők: Marjanucz László, Koszta László. <https://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/12231/>

⁵⁰ 27/2014. (VII. 23.) AB határozat a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló 2011. évi CCVI. törvény 2012. január 1-jétől 2012. augusztus 31-ig hatályos alaptörvény-ellenes 34. § (1) bekezdése folyamatban lévő ügyben történő alkalmazásának kizárásáról.

⁵¹ 4/1993. (II. 12.) AB határozat, ABH 1993, 48, 53. és 27/2014. (VII. 23.) AB határozat [49].

Köbel Szilvia: A vallási közösségek működésének strukturált szabályozása az egyházügyi törvényben. In Magyar Jog, 2021/4. szám, pp. 247-255.

Mátyás Ferenc: 2017-ben ismét kártérítéshez vezet a magyar egyházjogi törvény, 2017.május 3. <https://jogaszvilag.hu/vilagjogasz/2017-ben-ismet-karteriteshez-vezet-a-magyar-egyhazjogi-torveny/>

Mi is az a szcientológia? https://24.hu/fn/gazdasag/2000/08/02/mi_is_szcientologia/

Moór Gyula – Püski Sándor: Jogfilozófia. Püski, Budapest, 1994, pp. 252.

Nagy Péter: A magyar házassági törvény az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamaiban, p. 227-233. In Boóc Ádám – Pókecz Kovács Attila (szerk.): Studia in honorem 65 Éva Jakab. Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Patrocinium Kiadó, Budapest, 2023, 344. pp.

Nagy Péter: A magyar házassági törvény az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamaiban. Jogelméleti Szemle 2024/2. szám, pp. 48-69. <https://doi.org/10.59558/JESZ.2024.2.48>

Reiner János: A katolikus és nemzeti királyság, <https://www.katolikus-honlap.hu/1001/reiner.htm>

Schanda Balázs: Magyarország keresztény kultúrájáról. In Pázmány Law Working Papers, 2018/8. szám, pp. 1-5. p.

Schweitzer Gábor: A semleges államtól a keresztény államig? Az Alaptörvény vallási üzenetei. In Fenyves Katalin – Vörös Kata (szerk.): A Mindenség megismerése. Tanulmányok a 70 éves Gábor György tiszteletére. Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, Budapest, 2024, pp. 383-392. <https://doi.org/10.70928/gaborgyorgy70.2024.30>

Szuromi Szabolcs Anzelm: Az állam és az egyház együttműködése Magyarországon 1894 és 1918 között – Kompetenciakörök és intézmények, https://doi.org/10.36250/01249_67, Köszolgálati Tudásportál, <http://hdl.handle.net/20.500.12944/100917>

Uitz Renáta: A lelkiismereti és vallásszabadság az Emberi Jogok Európai Bíróságának gyakorlatában – A Kokkinakis-Ítélettől az állami semlegesség követelményéig. In Állam- és Jogtudomány, 2017, 58. évf. 4. szám, Különszám, pp. 106-116.

Magyarország Alaptörvénye, (2011. április 25.)

2011. évi CCVI. törvény a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról

2011. évi CXCV. törvény a nemzeti köznevelésről

1993. évi XXXI. törvény az emberi jogok és az alapvető szabadságok védelméről szóló, Rómában, 1950. november 4-én kelt Egyezmény és az ahhoz tartozó nyolc kiegészítő jegyzőkönyv kihirdetéséről

1990. évi IV. törvény a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról

1949. évi XX. törvény A Magyar Népköztársaság Alkotmánya

20/2012. (VIII. 31.) EMMI rendelet a nevelési-oktatási intézmények működéséről és a köznevelési intézmények névhasználatáról

4/1993. (II. 12.) AB határozat

27/2014. (VII. 23.) AB határozat a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló 2011. évi CCVI. törvény 2012. január 1-jétől 2012. augusztus 31-ig hatályos alaptörvény-ellenes 34. § (1) bekezdése folyamatban lévő ügyben történő alkalmazásának kizárásáról

A Magyar Keresztény Mennonita Egyház és mások v. Magyarország-2014

A/HRC/58/49/Add.1, <https://docs.un.org/en/A/HRC/58/49/Add.1>

58th session of the Human Rights Council (24 February to 4 April 2025), <https://docs.un.org/en/A/HRC/37/L.20>

<https://www.ohchr.org/en/hr-bodies/hrc/regular-sessions/session58/regular-session>

<https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/documents/2023/Joint%20Statement%20of%20the%20Coordinators%2C%20Special%20Representatives%2C%20Envoy%20and%20Ambassadors%20on%20Combating%20Anti-Muslim%20Hatred%20and%20Discrimination-v1.pdf>

2023 Report on International Religious Freedom: Hungary, <https://www.state.gov/reports/2023-report-on-international-religious-freedom/hungary/>

Report of the Special Rapporteur on freedom of religion and belief, Nazila Ghanea, on her visit to Hungary, <https://digitallibrary.un.org/record/4077530?v=pdf>

<https://hu.usembassy.gov/hu/2023-report-on-international-religious-freedom-hungary/>

Call for Inputs for the country visit to Hungary, <https://www.ohchr.org/en/calls-for-input/2024/call-inputs-country-visit-hungary>

<https://kormany.hu/miniszterelnokseg/vallasi-kozossegi-nyilvantartasok-kozzetetele>

<https://2021-2025.state.gov/irfba-article-18-alliance-statement-anti-muslim-hatred/>

<https://statisticsanddata.org/data/most-popular-religions-in-the-world-2025/>

Horváth András¹

Szabhat-e egy királyság a másiknak törvényt?

—

Horvát-magyar közjogi viták 1790-1848 között²

Absztrakt

A tanulmány az 1790 és 1848 közötti horvát-magyar közjogi vitákkal foglalkozik. A horvát-magyar kapcsolatok az államközösség 1102. évi létrejöttétől a 18. század közepéig többnyire békések voltak. A 18. század második felére Horvát-Szlavónország korábbi önállóságának jelentős részét Bécs elvonta, ami arra készítette a horvát nemességet, hogy a szövetségre lépjen a magyar elittel. Az 1790-91-es országgyűlés azonban a várt szövetség helyett a horvát-magyar kapcsolatok első komolyabb feszültségeit eredményezte és az országgyűlésen felmerült viták a 19. század első felében is tovább folytatódtak. Horvát-Szlavónország ellenezte a Magyar Királyság egyre erősödő központosító törekvéseit, ehelyett a történelmi alkotmány alapjain nyugvó, egyenlő státuszt szorgalmazott. A legfontosabb viták a horvát és magyar nyelv Horvát-Szlavónországon belüli státuszáról, a vallásgyakorlási jogokról – ezen belül is a horvát-szlavónországi protestánsok jogairól – és Alsó-Szlavónia és Fiume hovatartozásáról szóltak. Az addig hivatalos latin nyelv magyarral való felváltásának szorgalmazása azt az aggodalmat keltette a horvátok körében, hogy országukat a közeljövőben Magyarország bekebelezheti. A horvát-magyar kapcsolatok romlása oda vezetett, hogy Horvát-Szlavónország az 1848–49-es szabadságharc során az osztrák oldalt támogatta, ami az államszövetség kilencszáz éves történetének az első és egyetlen fegyveres konfliktusa volt.

Kulcsszavak: horvát-magyar kapcsolatok, reformkor, Horvát-Szlavónország, alkotmánytörténet, nemzetiségpolitika, autonómia, nacionalizmus

Abstract

The study deals with the Croatian-Hungarian public law disputes between 1790 and 1848. Following the establishment of the Croatian-Hungarian state union in 1102, the relationship remained largely peaceful until the late 18th century. By the second half of the 18th century Croatia-Slavonia lost much of its former autonomy to Vienna, which prompted the Croatian nobility to seek alliance with the Hungarian elite. However, instead of the expected alliance, the 1790-91 Hungarian Diet resulted in the first major tensions between the two nations and the disputes emerging on the Diet continued on throughout the first half of the 19th century. Croatia-Slavonia opposed the growing centralization efforts of Hungary, advocating for an equal status based on principles of the historic constitution. Key conflicts included debates over the status of the Hungarian and Croatian languages within Croatia-Slavonia, religious rights - namely the rights of Protestants in Croatia-Slavonia - and territorial debates concerning Lower Slavonia and Fiume (Rijeka). The push for replacing Latin with Hungarian as the official language sparked concerns amongst Croatians that their country will be absorbed by Hungary in the near future. The deterioration of Hungarian-Croatian relations led to Croatia-Slavonia supporting the Austrian side during the Hungarian War of Independence in 1848-49, resulting

¹ Doktorandusz, Széchenyi István Egyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola.

² DOI 10.59558/jesz.2025.4.95

in the first and only Hungarian-Croatian armed conflict in the nine-century-long history of the state union.

Keywords: Croatian-Hungarian relations, Hungarian Era of Reforms, Croatia-Slavonia, constitutional history, minority policies, autonomy, nationalism

I. Bevezetés

A frank és bizánci uralom alól felszabadult Horvátország 925-ben vált önálló királysággá,³ majd Szent László és Könyves Kálmán Árpád-házi királyok rokoni kapcsolataikra hivatkozva foglalták el a horvát trónt a horvát nemzeti uralkodóház, a Trpimirović-ház kihalását követően. Könyves Kálmánt 1102-ben koronázták horvát királlyá, amivel létrejött az a magyar-horvát államközösség, amely több, mint 800 éven keresztül, egészen az első világháború végéig fennállt.⁴ Ez az állami szimbiózis mindkét fél számára hasznos volt, a Magyar Királyság tengeri kijáráshoz jutott, míg a horvátok egy erős szövetségeshez jutottak a horvát államot fenyegető Velencével és később az Oszmán Birodalommal szemben. A horvát-magyar viszony közel hét évszázadon át, néhány vitás kérdést leszámítva kifejezetten békés volt. A két nemzet kapcsolatában a fordulópontot az 1790-91-es országgyűlés jelentette. Az országgyűlésen felmerült – különösképpen a két ország kapcsolatát, a nyelvkérdést, valamint az ország területét érintő – viták jelentős mértékben meghatározták a következő évtizedek hangulatát és jelentősen hozzájárultak a két nemzet közötti kapcsolatok megromlásához, amely a két korábbi „testvérnemzet” 1848-49-es, fegyveres összecsapásában csúcsosodott ki. Tanulmányomban ezt, az az 1790-91-es országgyűléstől az 1848-as forradalom hajnaláig tartó időszakot vizsgálom.

II. A horvát-magyar közjogi viszony a 18. század végéig

A két ország viszonya kezdetben leginkább a perszonálunió fogalmának felelt meg.⁵ Ez abban mutatkozott meg, hogy a horvát nemesség saját rendi gyűlést szervezhetett, amely a sabor névre hallgatott, nem vezették be a vármegyerendszert, hanem megmaradt a zsupánságok (županije) rendszere, a magyar királyok nem szóltak bele a horvát nemesség belügyeibe és nem korlátozták kiváltságaikat. A királyt Horvátországban a horvát bán képviselte, akit az uralkodó nevezett ki és aki a magyar méltóságglajstromban kitüntetett helyet foglalt el a nádor és az erdélyi vajda mellett.⁶

A 15. századra szorosabbak lettek horvát-magyar kapcsolatok. A horvát nemességet a magyar nemesség részének tekintették, főrendjeik személyes meghívottjai lettek a magyar felsőtáblának, míg a horvát köznemesség és a szabad királyi városok az alsótáblára három követet delegálhattak, érdekeik képviselete érdekében.⁷ A sabor megmaradt fő jogalkotó szervnek, de a 18. századra az általa megalkotott törvények már nem mondhattak ellent a

³ Čepulo, Dalibor: Autonomy, dependence and modern reforms in Croatia-Slavonia 1848-1918, In Separation of powers and Parliamentarism, the past and the present, law, doctrine, practice, Sejm Publishing Office, Warsaw, 2007, 511. p.

⁴ Heka László: Horvátország parlamentarizmusa a kezdetektől napjainkig. In Acta Universitatis Szegediensis: Acta juridica et politica, 2014, 4. évf. 1. szám, Szeged, 2014, 99. p.

⁵ Heka 2014: 99. p.

⁶ Mezey Barna (szerk.): Magyar alkotmánytörténet. Osiris Kiadó, Budapest, 2003., 84. p.

⁷ Mezey: i.m. 85. p.

magyar országgyűlés által elfogadott törvényeknek.⁸ A XVI. századtól kezdve a sabor tett javaslatot a királynak a bán személyére is.⁹ A Háromegye Királyság igazságszolgáltatása független volt a magyartól. Az igazságszolgáltatást a báni tábla végezte, ahonnan 1723-tól kezdve lehetett fellebbezni a magyar királyi curiához. A horvát kiváltságok közé tartozott az is, hogy hadiadót csak félarányban fizettek, valamint mentesek voltak a katonabeszállásolástól és egyéb hasonló terhektől. Horvát-Szlavónország területén polgárjoga csak a katolikusoknak volt, tehát csak ők birtokolhattak földet, viselhettek közhivatalt és lehettek a földesurak gazdatisztjei.¹⁰

Az első konfliktusok a magyar-horvát viszonyrendszerben a 17. század folyamán a katolikus egyházon belül keletkeztek, amikor az 1634. évi zágrábi egyházmegyei zsinaton több, az 1633. évi nagyszombati nemzeti zsinaton meghozott, álláspontjuk szerint a horvát-szlavónországi katolikus egyház jogait sértő határozatot kifogásoltak.¹¹ Már ekkor felmerült egyes egyházi gondolkodók körében (közülük kiemelendő Zaich János egykori pálos főperjel)¹² a horvát-magyar viszonynak a két ország egyenlősége alapján való újragondolása, de ezek a gondolatok egyelőre még nem terjedtek túl az egyház keretein.

Az első komolyabb világi ellentétet az a már említett, 1708. évi magyar országgyűlésen elfogadott törvény okozta, amely szerint a sabor által elfogadott törvények a jövőben már nem ellenkezhetnek a magyar törvényekkel. Válaszul 1712-ben a zágrábi törvényhozás elfogadta a horvát Pragmatica Sanctio-t, amely a Háromegye Királyság vonatkozásában a Magyar Királyság sorsától függetlenül tette lehetővé a Habsburg-ház nőága számára a trón öröklését.¹³ A horvát rendek hangsúlyozták, hogy ők nem Magyarországnak, hanem a magyar királynak vetették alá magukat, és mindezt szabad akaratukból tették. Az uralkodóhoz intézett feliratában a sabor kimondta, hogy „*mi saját akaratunkból fogadtuk el a magyar király uralmát. A királyukat addig fogjuk elismerni, amíg az Ausztria uralkodója lesz. (...) Nem vagyunk kötelesek Magyarországot követni, mivel szabadok vagyunk, nem pedig rabok.*”¹⁴ Bár a sabor határozata nem nyert szentesítést, annak mégis nagy hatása volt a későbbi Pragmatica Sanctio létrejöttében, amelyet az osztrák örökös tartományok birodalmi gyűlése 1720-ban, a magyar országgyűlés pedig 1722-ben fogadott el.¹⁵

Mária Terézia és II. József uralkodása során a horvát rendek mozgástere erősen csökkent. A sabor 1756-ban elvesztette a bán jelölésének a jogát, a horvát rendeknek el kellett fogadniuk 1755-ben az ideiglenes urbárium bevezetését. 1759-ben került sor a horvát megyék olyan módon történő átszervezésére, aminek eredményeként jelentősen csökkent a sabor hatalma a megyei igazgatásban, 1767-ben a Horvát Királyi Tanács megalapítására, 1776-ban Szeverin megye és a Fiumei kormányzóság létrehozására, 1779-ben Fiumének a Magyar Királyi Helytartótanács hatáskörébe kerülésére, 1785-ben pedig a megyei igazgatás megszüntetésére és a járások felállítására. A sabor 1770-ben a teljes adóigazgatást is elvesztette. Az önálló horvát-szlavón kincstárat megszüntették, az adóügyeket először a Horvát Királyi Tanács, azt követően pedig a Magyar Királyi Helytartótanács vette át, így ettől kezdve Horvát-

⁸ Gosztonyi Gergely: Horvát-Szlavónország helyzete a kiegyezések után. 7. p. In Jogtörténeti Szemle, 2014/3. sz., 7-12. p.

⁹ Heka 2014: 105. p.

¹⁰ Heka László: Az 1868. évi horvát-magyar kiegyezés a sajtó tükrében. In Acta Universitatis Szegediensis: Acta juridica et politica, 1998, 54. évf. 9. szám, Szeged, 7. p.

¹¹ Molnár Antal: A katolikus egyház szerepe a horvát nemzetépítés 17. századi kezdeteiben. In Fodor Pál (szerk.): A horvát-magyar együttélés fordulópontjai, intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Horvát Történettudományi Intézet 2015, 607. p.

¹² Molnár: i. m. 608-609. p.

¹³ Heka László: A horvátok és az 1848-1849. évi forradalom és szabadságharc. In Acta Universitatis Szegediensis: Acta juridica et politica, 2004, 66. évf. 10. szám, Szeged, 2004., 3. p.

¹⁴ Kukuljević, Ivan: Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. II. köt 105-107. p. idézi: Heka László: A magyar-horvát államközösség alkotmány- és jogtörténete. Bába Kiadó, Szeged, 2004, 72. p.

¹⁵ Heka 2004b: 72-73. p.

Szlavónország pénzügyileg teljes mértékben a királyi kincstárnoktól függött. Horvát-Szlavónország 1790-re elvesztette az öt korábban megillető magas szintű igazgatási és belpolitikai autonómiát, valamint a pénzügyi önállóságát is, ami közvetlenül magával hozta a kontribúció többszörös növekedését is.¹⁶ A horvát rendek egy kiutat láttak a helyzetből: szövetkezni azokkal a magyar rendekkel, akiket a felvilágosult abszolutizmus hasonlóan negatívan érintett.

III. Az 1790-91. évi országgyűlés

Bár viták a horvát és a magyar fél között már a 18. század elején is voltak, ezeket sikeresen elfedte a horvát és a magyar rendek Mária Terézia és II. József abszolutista politikájával való szembenállása, a közjogi viták időszaka csak II. József halála után, az 1790-91. évi magyar országgyűléssel kezdődött. A horvát-szlavón sabor magyar országgyűlést megelőző, 1790. évi ülésére még távolról sem volt jellemző a magyarellen hangulat. A horvát rendek véleménye az volt, hogy a bánok elsődleges feladatává a királyi döntések végrehajtása vált és ezért a jogaik védelmének és a mindenkor uralkodó abszolutisztikus hatalomgyakorlása megelőzésének a biztosítékát a Szent Korona országai összes rendjének szövetségében látták. Ez álláspont a sabor ülésén is érvényre jutott.¹⁷ A sabor úgy döntött, hogy Magyarország és Horvát-Szlavónország közös kormányzat alatt kell, hogy álljon, amelynek ügyelnie kell arra, hogy a két ország alkotmánya és törvényei sértetlenek maradjanak. Ennek a helyzetnek viszont csak ideiglenesen kell fennállnia, addig, amíg az Oszmán Birodalom és a Velencei Köztársaság által elfoglalt horvát, szlavón és dalmát területek – beleértve a mai Bosznia-Hercegovina nyugati részét is – nem kerülnek vissza a Háromegyi Királysághoz. Amíg ez be nem következik, a hat horvát-szlavón megye elfogadja a Magyar Királyi Helytartótanács fennhatóságát és aláveti magát a közös ügyekben a többség akaratának, ha ez az akarat Horvát-Szlavónország érdekeit nem sérti.¹⁸ A sabor, okulva a kontribúció jelentős növekedéséből és az önálló adóigazgatás elvesztéséből, az éves kontribúció maximális mértékének meghatározására vonatkozó döntési jogát is átengedte a magyar országgyűlésnek.¹⁹ A követutasítás foglalkozott a protestáns kérdéssel is, annak tekintetében a követeknek ragaszkodniuk kellett a régi horvát törvényekhez, amelyek a protestánsok számára tiltották a hivatalviselést és a földek birtoklását.²⁰

Ezzel a programmal utaztak a horvát követek a Budára összehívott országgyűlésre, ahol igen szívélyes fogadtatásban részesültek. A „testvérként” ünnepelt horvát követeket éppen ezért igazán meglepték az elkövetkező napok történései. Az alsótábla már a második ülésnapon határozatot hozott arról, hogy tárgyalásait magyarul folytatja, magyarul vezeti az országgyűlési naplót és magyarul küldi az üzeneteit a felsőtáblához.²¹ Egy szeptemberi törvénytervezet a nyelv ügyében pedig még tovább ment, a magyar rendek azt is törvénybe iktatták volna, hogy a kormányzások és a törvényhatóságok ügyintézési nyelve a magyar legyen.²² A határozatra és a törvényjavaslatra az alsótábla két horvát követe ellenségesen reagált, mivel abban a Háromegyi Királyság Magyarországnak való alárendeltségét látták, miközben a horvátoknak a

¹⁶ Horbec, Ivana: A felvilágosult abszolutizmus és a báni méltóság. In Fodor Pál (szerk.): A horvát-magyar együttélés fordulópontjai, intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra, Budapest, 2015, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Horvát Történettudományi Intézet, 172-173. p.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Heka 2004b: 91-92. p.

¹⁹ Horbec: i.m. 173. p.

²⁰ Heka 2004b: 92. p.

²¹ Uo.

²² Sokcsevi Dénés: Horvátország a 7. századtól napjainkig. Mundus Novus Könyvek, Budapest, 2011, 250. p.

*Pacta Conventára*²³, Könyves Kámánnak a horvát nemességgel kötött állítólagos szerződésére, mint egyfajta társadalmi szerződésre épülő felfogása szerint ők és Magyarország „a Szent Korona egyenjogú tagjai, szövetséges királyságok (socia regna), míg a közös ügyeket közös megegyezéssel és királyi szentesítéssel, rendezik el.”²⁴ Franjo Bedeković alsótáblai követ a következőképpen fogalmazott: „...a magyar nyelvet nem vehetik be azért, mert szinte oly radicalis nemzet a horvát, mint a magyar s nagy gyalázat volna az, hogy idővel elvesztvén a nyelvét, megszűnne különös nemzet lenni, s a magyarnak lenne szolgájává.”²⁵ A magyar nyelv bevezetése ellen Erdődy János horvát-szlavón bán is felszólalt, szintén amiatt, mert abban a Háromegegy Királyság közjogi sérelmét látta. A hagyomány szerint a nyelvviita során hangzott el Erdődynek a horvát köztudatban szállóigévé vált és a horvát szépirodalomban is felbukkanó kijelentése: „regnum regno non praescribit leges” ami annyit tesz, hogy „egyik királyság a másiknak nem szabhat meg törvényt.”²⁶ A zágrábi püspök, Maksimilijan Vrhovec pedig úgy érvelt, hogy a magyar nyelv bevezetése meggátolná a magyarul nem tudó horvát nemeseket a hivatalviselésben.²⁷

A nyelvkérdést szabályozó, végleges, az uralkodó által szentesített 1790/91. évi XVI. tc. kimondta, hogy „Ő szent felsége biztosítja a karokat és rendeket, hogy bármiféle ügyekre nézve idegen nyelv nem fog használatni; hogy pedig a magyar hazai nyelv jobban terjedjen és csinosodjék, a gymnásiumokon, akadémiákon és a magyar egyetemen a magyar nyelv- és írástan számára külön tanár fog beállíttatni, hogy azok, a kik e nyelvet nem tudják s meg akarják tanulni, vagy a kik azt már tudják, magukat tökéletesíteni kívánják benne, alkalmat nyerjenek bármelyik irányban kívánságuk teljesedésére; a kormányzékeni ügyek pedig most még latin nyelven lesznek tárgyalandók.”²⁸ A törvénycikk tehát nem teszi még hivatalos nyelvvé a magyart, csak az idegen nyelveket (a gyakorlatban a németet) zárja ki onnan azzal, hogy a latint egyelőre még megtartja hivatalos nyelvként, illetve rendelkezéseket tartalmaz a magyar nyelv fakultatív oktatásához szükséges feltételek megteremtéséről. Ezen rendelkezéseket a horvátok is elfogadták és a sabor még 1791-ben határozatot hozott a magyar nyelv Háromegegy Királyságban történő fakultatív oktatásának megteremtéséről.²⁹

Szintén a „regnum regno non praescribit leges” elve alapján tiltakoztak a horvát követek az ellen is, hogy a protestánsok hivatalviselését engedélyező magyar törvény a Háromegegy Királyság területén is hatályba lépjen.³⁰ A protestáns kérdésben a magyar rendek álláspontja sem volt egységes, mivel az alsótábla két dunai kerülete ragaszkodott a katolikusok előjogaihoz, így a bevett protestáns vallások teljes egyenjogúsítása végül Magyarországon sem történt meg.³¹

Az 1790/91. évi XXVI. tc. szerint a bevett protestáns vallások (a törvénycikk szóhasználatában az ágostai és a helvét, azaz az evangélikus és a református vallás) széles körben gyakorolhatók lettek, de a protestánsok nem lettek egyenlőek a katolikusokkal. A törvénycikk garantálta a protestánsok számára a szabad nyilvános vallásgyakorlatot, a templom- és az iskolahasználatot. Nem kellett a katolikusok részére stólat sem fizetniük és a hivatali kinevezések esetében nem lehetett előnyben részesíteni a katolikusokat. A protestánsok

²³ A *Pacta Conventára*ról lásd részletesen: Szeberényi Gábor: A *Pacta Conventa* és a középkori horvát nemesi társadalom: historiográfiai áttekintés. In *Középkortörténeti tanulmányok* 5, Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2007, 165-179. p.

²⁴ Heka 2004b: 92. p.

²⁵ Sokcsevits: i.m. 250. p.

²⁶ Uo.

²⁷ Heka 2004b: 93. p.

²⁸ 1790/91. évi XVI. törvénycikk, hogy a nyilvános ügyek intézésére idegen nyelv ne használtassék, a magyar nyelv pedig megtartassék. <https://uj.jogtar.hu/#doc/db/77/id/79000016.TV/ts/10000101/> (2025. december 9.)

²⁹ Heka 2004b: 97. p.

³⁰ Sokcsevits: i.m. 250. p.

³¹ Heka 2004b, 93. p.

viszont nem végezhetek térítómunkát, a protestáns vallások akármelyikére való áttérést be kellett jelenteni az uralkodónak és a vegyes vallású házasságokból születendő gyermekek vallására vonatkozóan is a katolikusokra kedvező rendelkezéseket hoztak. A törvénycikkben foglalt jogokat viszont a jogszabály 14. pontja értelmében csak Magyarország határain belül élvezték a protestánsok, a Hárommegy Királyság vonatkozásában továbbra is érvényesült a protestánsok birtokjogára és hivatalviselésére vonatkozó tilalom. Azt is megállapítja a törvénycikk, hogy a protestánsoknak joga van „visszakövetelniök ősi ingatlan jószágait, melyekre ha valamely birtokjogot nyernek, Ő felsége föntartja magának kártalanításukról gondoskodni; azonkívül azon Alsó-Szlavóniában fekvő, részint ágostai, részint helvét hitvallást követő néhány falu ezentul is nemcsak hogy semmiképen ne háborgattassék, hanem szabad vallásgyakorlatukban oly módon, a mint jelenleg élnek, továbbra is meghagyassanak; végül kereskedés vagy gyáripár végett szabad legyen mind a két hitvallású evangélikusoknak bérleti jogon, de minden akár nemesi, akár polgári telek tulajdona nélkül, ugyanott lakniok.”³²

A protestáns kérdés országgyűlési vitája során a protestáns vallású követek felhozták azt is, hogy a protestánsok jogait csorbító 1741. évi horvát törvény álláspontjuk nem vonatkozik Szlavónia egyes részeire (Pozsega, Verőce és Szerém megyékre), mivel azok régi magyar megyék voltak. Így a vallásügyből egy újabb, a következő évtizedeket végig kísérő, ezúttal területi jellegű vita alakult ki a horvát és a magyar rendek között Alsó-Szlavónia hovatarozásáról.³³

Alsó-Szlavónia a 18. század során felemás államjogi helyzetbe került, felette egyfajta kettős, horvát-magyar szuverenitás érvényesült. A három megye a horvát-szlavón saborra és a magyar országgyűlésre is küldött követeket. Igazságszolgáltatási ügyekben a horvát kerületi ítélőszék és a báni tábla alá tartozott, de (egy 1767 és 1779 közötti időszakot leszámítva) adóügyeit a magyar kamara intézte és adóját a magyar országgyűlés ajánlotta meg. Az alsó-szlavóniai megyék felemás jogállása az 1790-1791. évi országgyűlést követően is fennmaradt.³⁴

Az eredeti horvát kéréseknek megfelelően jött létre a magyar királyi helytartótanács hatáskörének Dalmát-, Horvát és Szlavónországokra kiterjesztéséről szóló 1790/91. évi LVIII. tc., mely kimondja, hogy a Horvát-Szlavónországban „felállított királyi tanács már különben is eltöröltetvén s mivel azonközben ez országok vármegyéi minden politikai utasítást a magyar királyi helytartótanácsból kaptak: azért Ő szent felsége kegyelmes jóváhagyásával határozatlik, hogy ezeket az előbb említett királyságok vármegyéi továbbra is az imént nevezett magyar királyi helytartótanácsból kapják, valamint hogy ugyanezen tanács kebelében s alantas hivatalnoki állományában azon országokból való egyének igazságos arányban alkalmaztassanak. Továbbá azon országok bánjának, midőn ott megjelenhet, méltóságát megillető ülési és szavazati jog adassék; azon országokat különlegesen illető tartományi ügyeik ezentul is az előleges királyi jóváhagyással tartandó általános gyűléseiken tárgyalatván.”³⁵ Az 1790/91. évi LIX. t.c. pedig arról rendelkezik, hogy „Ő szent felsége kegyes jóváhagyásának hozzájárulásával az is végeztetett, hogy ezentul Horvátország és a felső-szlavonországi három vármegyének, ugymint Zágráb, Kőrös és Varasd vármegyéknek adója mindenkor a magyar országgyűlésen, de Magyarország adójától elkülönítve tárgyalatassék, és ezentul a magyar országgyűlésen kívül ne lehessen azt szaporítani.”³⁶ A törvénycikk a Hárommegy Királyság

³² 1790/91. évi XXVI. törvénycikk a vallás ügyéről. Idézi: Heka 2004b: 95. p.

³³ Heka 2004b: 93. p.

³⁴ Sokcsévits: i.m. 251-252. p.

³⁵ 1790/91. évi LVIII. törvénycikk a magyar királyi helytartó-tanács hatáskörének Dalmát-, Horvát és Szlavonországokra kiterjesztéséről. <https://uj.jogtar.hu/#doc/db/77/id/79000058.TV/> (2025. december 9.)

³⁶ 1790/91. évi LIX. törvénycikk Horvátországnak és a felső szlavonországi három vármegyének adóügyét a magyar országgyűlésen kell tárgyalni. <https://uj.jogtar.hu/#doc/db/77/id/79000059.TV/> (2025. december 9.)

féladófizetési jogának kérdését³⁷ függőben hagyta, az arról szóló korábbi jogszabályokat nem törölte el, de nem is erősítette meg.³⁸

Az 1790-91. évi országgyűléssel új időszámítás kezdődött a horvát-magyar államközösség történetében. A bán és a sabor ezt követően gyakorlatilag a Magyar Királyi Helytartótanács végrehajtó szervévé vált. A sabor ezt követően már csak a magyar országgyűlés összehívását megelőzően és azt követően gyűlt össze, főként azért, hogy az országgyűlésre megválassza a követeket és megfogalmazza a követutasítást, illetve az országgyűlést követően azért, hogy elfogadja a követek beszámolóját és kihirdesse az új törvényeket.³⁹

IV. A horvát-magyar közjogi viták a 19. század első felében

A 19. század elejének országgyűlésein a nyelvi vitákban a horvátok fokozatosan pozíciókat veszítettek a magyar követekkel szemben, de ezt ellensúlyozta az, hogy a bécsi udvar is igen kevés engedményt tett a magyar nyelv ügyében. A sabor 1805-ben határozatot hozott arról, hogy Horvát-Szlavónországban a latin maradjon a hivatalos nyelv, azonban ezzel együtt a magyar fél felé gyakorolt gesztusként lehetővé tette, hogy a magyar nyelv választható tantárgy legyen a horvát gimnáziumokban.⁴⁰ A nézeteltérés a nyelv kérdése mellett egyre komolyabbá vált a protestáns vallás, illetve Fiume és Alsó-Szlavónia hovatartozásának ügyében is. A magyar nemzetépítés kezdetei és a magyar nemzeti állam megeremtésének igénye a horvátoknál azt a benyomást keltette, hogy annak eredményeként a horvát állam teljesen be fog olvadni Magyarországba.⁴¹

Az 1807-es országgyűlés egy újabb területi vitát hozott magával, ezúttal Fiume helyzete vált vitássá. Az 1807. évi IV. törvénycikkkel az országgyűlés a mindenkori fiumei kormányzót a magyar főrendiház tagjává tette, a város követeinek az alsótáblán két helyet biztosított, valamint megerősítette Fiume Magyarországhoz tartozását azzal, hogy kimondta, hogy „Fiume városa és kikötője, melyet Mária Terézia felséges császárné és királynő külön oklevelével már az országba bekebelezett, a jelen törvénycikkely által az országhoz tartozónak nyilvánítatik.”⁴² Erre válaszul a sabor meghozta az 1808. évi VIII. törvénycikket, melyben kimondta, hogy Fiume a Háromegy Királyság része és egyúttal meghívta a város követeit a saborba. Az udvar a vitában a magyarok oldalára állt, I. Ferenc 8751. sz. leiratában akképpen foglalt állást, hogy „Fiume városa és kikötője az 1807. évi 4-ik törvénycikk szerint a Theresianum diplomára való hivatkozással Magyarországba van bekebelezve s egyszersmind ezen ország és kapcsolt részeinek statusaihoz sorolva.”⁴³ Az uralkodó nem szentesítette a sabor törvénycikkét, viszont nem zárta ki annak lehetőségét, hogy – az 1807. évi IV tc. alapján – Fiume követeket küldjön a saborba is.⁴⁴

Az 1832-36. évi pozsonyi reformországgyűlésen már folyamatosan napirenden volt a magyar nyelv ügye. Eddigre már a latin nyelvhez rendi okokból erősen ragaszkodó konzervatív

³⁷ Mely alapján, Deák Ferenc évtizedekkel későbbi pikírt megjegyzése szerint így teljes Horvát-Szlavónországnak kevesebb adót kellett volna fizetnie, mint Zala vármegyének (Varga Szabolcs – Sokcsévits Dénes: A horvát sabor története. Országház Könyvkiadó, Budapest, 2022, 311. p.)

³⁸ Heka 2004b: 96. p.

³⁹ Heka: 2004b: 97. p.

⁴⁰ Varga– Sokcsévits: i.m. 314. p.

⁴¹ Heka 2004a: 3. p.

⁴² 1807. évi IV. törvénycikk Fiume város és kikötő beczikkelyeztetik; a fiumei kormányzónak a főrendek tábláján, Fiume város követeinek pedig a kk. és rr. tábláján ülés- és szavazatjog adatik <https://uj.jogtar.hu/#doc/db/77/id/80700004.TV/ts/10000101/> (2025 december 9.)

⁴³ Juhász Imre: Fiume közjogi helyzete a Magyar Királyságon belül 1776–1918. 50. p. In Pro Minoritate, 2022. ősz, 41-62. p.

⁴⁴ Uo.

horvát nemesség is szembe került a liberális magyar nemességgel és gyakorlatilag az egész alsótáblával. Szlavónia hovatarozása ügyében is egyre indulatosabbak lettek a viták, miután a fejlődő magyar történettudomány megcáfolta a horvát fél arra vonatkozó állításait, hogy a mohácsi csatát megelőzően a horvát állam birtokolta a területet. Az 1839-40. évi országgyűlésen az ellentétek még mélyebbé váltak, mivel a Bécs által támogatott horvát követelések a magyar nyelv hivatalossá tételét már Magyarországon is gátolták. A nyelvi viták ellenére a konzervatív horvát nemesség azonban még nem szánta rá magát a horvát nyelv hivatalossá tételére. A sabor csak 1840-ben hozta meg az első, horvát nyelvről szóló határozatát, amelyben a királytól azt kérte, hogy engedélyezze a zágrábi akadémián egy önálló horvát nyelvi tanszék felállítását és az ország gimnáziumaiban a horvát nyelv kötelező oktatását. A sabor első horvát nyelvű beszéde is csak viszonylag későn, 1843-ban hangzott el.⁴⁵

Az 1843-44. évi pozsonyi országgyűlésen a magyar nemzeti mozgalom sikerre vitte a magyar nyelv ügyét. A magyar nyelvről és nemzetiségről szóló 1844. évi II. törvénycikk Magyarországon a magyart tette a hivatalos nyelvvé. A törvénycikk rendelkezései többségének hatálya csak Magyarország területére terjedt ki, de Horvát-Szlavónországra vonatkozóan is tartalmazott rendelkezéseket. A jogszabály értelmében a magyar lett az országgyűlés, az országgyűlés és az uralkodó közötti kommunikáció, a Kancellária, a Helytartótanács, valamint a Magyar Királyság területén az ítélkezés és a közoktatás⁴⁶ nyelve. Az országgyűlések tekintetében a horvát fél annyi engedményt kapott, hogy a horvát követek, „ha a magyar nyelvben jártasok nem lennének, a közelebbi 6 évek alatt tartandó országgyűléseken szavazataikat latin nyelven is kijelenthessék.” Valamint a jogszabály azt is kimondja, hogy „a kapcsolt Részekbeli [horvát-szlavónországi] törvényhatóságok a magyarországi hatóságoknak magyar, - ezek pedig a kapcsolt Részekbeli törvényhatóságoknak latin nyelven irt leveleiket is fogadják el; tárgyalják, és azokat illő válasszal lássák el.” Továbbá, bár a törvénycikk értelmében Horvát-Szlavónországban továbbra sem vált a közoktatás nyelvéné a magyar, de a horvát közép- és felsőfokú oktatási intézményekben a magyar nyelv kötelezően oktatandó tárggyá vált.⁴⁷ Bár a törvény Horvát-Szlavónországra vonatkozó részeit nem szentesítette az uralkodó, a horvát-magyar viszony így is tovább romlott.⁴⁸

1847-ben az utolsó rendi sabor határozatot hozott arról, hogy Horvát-Szlavónország közigazgatásának, valamint közoktatásának nyelve a horvát.⁴⁹ Az 1847-48. évi országgyűlésen még részt vettek a horvát követek, azonban 1848, mint szinte mindenben, a horvát-magyar viszonyban is gyökeres változásokat hozott. Március 23-án a forradalmi magyar kormány megkerülésével az illírekhez húzó, de megkérdőjelezhetetlenül udvarhű Josip Jelačić-ot nevezték ki az 1845 óta betöltetlen horvát báni pozícióba.⁵⁰ Jelačić bán az április 19-én a hatóságoknak küldött körlevelében elrendelte, hogy azok a sabor összehívásáig csak a bántól fogadhatnak el parancsot, ezzel *de facto* elszakítva a Háromegy Királyságot Magyarországtól⁵¹, majd 1848. szeptember 11-én Jelačić csapatai átlépték a Drávát, ezzel új fejezetet kezdve a horvát-magyar államközösség történetében.

V. Záró megjegyzések

⁴⁵ Sokcsevits: i.m. 317-318. p.

⁴⁶ Ez utóbbit végül csak a közép- és felső iskolákban hajtották végre (Romsics Ignác: Magyarország története. Budapest, 2010, Akadémiai Kiadó, https://mersz.hu/hivatkozas/moto_sec2_5_1_13 (2025. december 9))

⁴⁷ 1844. évi II. törvénycikk a magyar nyelv és nemzetiségről. <https://uj.jogtar.hu/#doc/db/77/id/84400002.TV/ts/10000101/> (2025. december 9.)

⁴⁸ Sokcsevits: i.m. 322. p.

⁴⁹ Varga – Sokcsevits: i.m. 332. p.

⁵⁰ Heka 2004a, 13-14. p.

⁵¹ Heka 2004a, 19. p.

Az 1848-49-es harcokat követően több, mint egy évtizedre minimálisra csökkentek a horvát-magyar kapcsolatok. A két fél csupán az 1850-es évek végén kezdett el újra közeledni egymáshoz, miután mindkét fél felismerte, hogy az abszolutizmus igájának lerázásához szükséges a horvát-magyar viszony rendezése. Ezen tárgyalások eredménye lett az 1868-as horvát-magyar kiegyezés, ami – az egészen az államközösség 1918-as megszűnéséig csupán provizórikus jelleggel szabályozott Fiumét leszámítva – az 1790-1848 között felmerült közjogi viták legnagyobb részét rendezte.

Irodalomjegyzék

Čepulo, Dalibor: Autonomy, dependence and modern reforms in Croatia-Slavonia 1848-1918, In Separation of powers and Parlamentarism, the past and the present, law, doctrine, practice, Sejm Publishing Office, Warsaw, 2007.

Gosztonyi Gergely: Horvát-Szlavónország helyzete a kiegyezések után. In Jogtörténeti Szemle, 2014/3. szám, 7-12. p.

Heka László: Az 1868. évi horvát-magyar kiegyezés a sajtó tükrében. In Acta Universitatis Szegediensis: Acta juridica et politica, 1998, 54. évf. 9. szám, Szeged.

Heka László: A horvátok és az 1848-1849. évi forradalom és szabadságharc. In Acta Universitatis Szegediensis: Acta juridica et politica, 2004, 66. évf. 10. szám, Szeged.

Heka László: A magyar-horvát államközösség alkotmány- és jogtörténete. Bába Kiadó, Szeged, 2004

Heka László: Horvátország parlamentarizmusa a kezdetektől napjainkig. In Acta Universitatis Szegediensis: Acta juridica et politica, 2014, 4. évf. 1. szám, Szeged.

Horbec, Ivana: A felvilágosult abszolutizmus és a báni méltóság. In Fodor Pál (szerk.): A horvát-magyar együttélés fordulópontjai, intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra, Budapest, 2015, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Horvát Történettudományi Intézet.

Juhász Imre: Fiume közjogi helyzete a Magyar Királyságon belül 1776–1918. In Pro Minoritate, 2022. ősz, 41-62. p.

Mezey Barna (szerk.): Magyar alkotmánytörténet. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.

Molnár Antal: A katolikus egyház szerepe a horvát nemzetépítés 17. századi kezdeteiben. In Fodor Pál (szerk.): A horvát-magyar együttélés fordulópontjai, intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Horvát Történettudományi Intézet, 2015.

Romsics Ignác: Magyarország története. Budapest, 2010, Akadémiai Kiadó, https://mersz.hu/hivatkozas/moto_sec2_5_1_13 (2025. december 9.)

Sokcsevits Dénes: Horvátország a 7. századtól napjainkig. Mundus Novus Könyvek, Budapest, 2011

Szeberényi Gábor: A Pacta Conventa és a középkori horvát nemesi társadalom: historiográfiai áttekintés. In Középkortörténeti tanulmányok 5, Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2007, 165-179. p.

Varga Szabolcs – Sokcsévits Dénes: A horvát szábor története. Országház Könyvkiadó, Budapest, 2022.

Kormány Attila¹

A totális állam filozófiája: a legizmus²

Absztrakt

A kínai állam egyesítése előtt, az i.e. V. és III. század között, több olyan eszmerendszer jött létre, amely máig hatóan befolyásolta nem csak a kínai közgondolkodást, de az államról és a jogról való gondolkodást is. A Hadakozó Fejedelemségek korszakában az egyes államok keresték azt az eszközt, amellyel hegemoniára törhetnek. A legisták által kidolgozott eszmerendszerben találták meg Qin állam képviselői azokat az elveket, amelyeket a gyakorlatba átültetve végül felülkerekedtek a többi államon és egyesítették Kínát. Ezek a tanok minden szempontból forradalminak bizonyultak: elvetették a konfuciánus tanításokat, bevezették a jutalmazások és büntetések rendszerét, ez utóbbiakat rendkívül részletesen kidolgozták, rendkívül szigorú szabályokat alkottak meg, a törvény hatályát mindenkire egyenlően kiterjesztették, minden erőforrást az állam szolgálatába állítottak.

Kulcsszavak: állam, jog, filozófia, jogi kultúra, hatalomelmélet, Kína

Abstract

Before the unification of China, between the 5th and 3rd centuries BC, several systems of thought emerged that have had a lasting influence not only on Chinese public opinion, but also on thinking about the state and the law. During the Warring States period, individual states sought a means by which they could achieve hegemony. In the system of ideas developed by the Legalists, the representatives of the state of Qin found the principles which, when put into practice, ultimately enabled them to prevail over the other states and unify China. These doctrines proved revolutionary in every respect: they rejected Confucian teachings, introduced a system of rewards and punishments, the latter of which were worked out in great detail, established extremely strict rules, extended the law to everyone equally, and placed all resources at the service of the state.

Keywords: state, law, philosophy, legal culture, theory of power, China

Az i.e. IV–II. században Kína jelentős politikai-, gazdasági- és társadalmi átalakuláson ment keresztül. A mai Kína keleti területein több, kisebb-nagyobb államalakulat küzdött a hegemonia megszerzéséért. A fejedelemségek közötti háborúk állandósultak, a hatalomért vívott harcban a régi erkölcsök és elvek már nem jelentettek semmit. A nemzetségi normák erodálódtak, a „testvéri szolidaritás” elvei megszűntek és helyükbe a hatalom megszerzésének és megszervezésének különféle elvei kerültek, miközben keresték azt az eszközt, amellyel meg

¹ Adjunktus, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Jog- és Társadalomelméleti Tanszék

² Jelen tanulmányban a kínai nyelvű filozófiai szövegek magyar fordításai Tőkei Ferenc három kötetes összefoglaló munkájának II. kötetéből származnak. Tőkei Ferenc: Kínai filozófia. Ókor – II. kötet. Mgiszter Társadalomtudományi Alapítvány, Budapest, 2005. A tanulmány DOI száma: 10.59558/2025.4.105

tudják megszerezni az uralmat a többi állam felett. A Hadakozó Fejedelemségek korszakában jöttek létre azok a szellemi áramlatok – elsősorban a konfucianizmus és a legizmus –, amelyek máig hatóan meghatározzák nem csak a tágabb értelemben vett kultúrát, hanem ennek egyik jelentős szeletét, a jogi kultúrát is. Az előbb említett irányzatok azonban csak egy-egy áramlatot képviseltek a „100 iskola” („Ba jia”)³ közül, ezek közül a jog⁴ működésére a legizmus volt leginkább hatással.

A legizmus („Fa jia” – „Törvénykezők iskolája”⁵) a kínai fejedelemségek közötti kül- és belháborúk ellenreakciójaként jött létre keresve azt az eszközt, amellyel az állam képes annyira megerősödni, hogy meg tudja védeni magát és hódító háborúkat is tud indítani, ehhez azonban minden erőforrásnak az állam rendelkezésére kell állnia. Herrlee G. Creel a Chicagói Egyetem professzora a legistákat az első totalitárius eszmerendszer kidolgozójaként aposztrofálta, mert az egyének minden cselekedetét, munkáját, gondolatát az uralkodó szolgálatába kellett állítania, a személyes motivációknak vagy az egyéni jólétnek itt nem jutott szerep.⁶ Minden embernek az állam szolgálatában kell állnia, az állam pedig csak egy eszköz az uralkodó kezében, amivel a céljait el tudja érni. Az állam szimbolizálja a közérdeket, míg az egyének reprezentálják az önző magánérdekeiket, amelyek egy jól kormányzott államban nem juthatnak szerephez.⁷ A legizmus a szó szoros értelmében soha nem vált „iskolává”, a többi filozófiai áramlattal szemben itt nem hivatkozhatunk egy alapítóra, akinek a tanait később követték vagy magyarázták. A „Fa jia” egyszerűen az utókor által az „iskolára” ragasztott név, több gondolkodó – sokszor párhuzamosan – jutott arra a felismerésre, amiről az iskola a nevét kapta, hogy az állam megerősítése a törvények („fa”) megszigorításán keresztül érhető el, amely mindenki számára kötelező, a törvényeknek elrettentő erejűeknek és rendkívül szigorúaknak kell lenniük.

A legista tanokon belül több filozófiai áramlatot is találunk, bár a kiindulópont nagyjából egységes. A legjelentősebb legista filozófusok: Guan Zhong⁸ (?–i.e. 645), Shen Buhai⁹ (?–i.e. 337), Shen Dao¹⁰ (kb. i.e. 350–275), Shang Yang¹¹ (?–i.e. 338) és Han Fei (i.e. 280–233).¹² Az első legistának Guan Zhongot tartják, akinek munkája a „Guanzi” számos olyan

³ Jelen tanulmány a kínai szavak átírásánál a tudományos irodalomban elfogadott pinyin rendszerű átírást használja, az ún. népszerű magyar átírás helyett.

⁴ A kínaiak nem ismerték a „jog” európai értelemben vett absztrakt fogalmát, számukra kizárólag a tárgyi jog létezett, a törvényt állami „kéziszerszámnak” használták és a szabályok tartalma legtöbbször – az európai jogszemlélet szerint – büntetőjogi volt. Olyannyira ez volt az uralkodó értelmezés, hogy egy első századból származó kínai szótár egyenesen így fogalmaz: „Fa xing ye”, azaz „a törvény: büntetés.” A „jog”, mint a jogosultság elvont fogalmára egészen a XX. század közepéig karakter sem létezett a kínai nyelvben. Jelen írásban, amikor „jog” szerepel, azon a kínai felfogás szerint az állam által kibocsátott törvényt kell érteni.

⁵ A „fa” szó „mintát” és „mérce” is jelenthet kontextustól függően. A „legizmus” szó a kínai nyelvben nem szerepel, a szó a latin „lex” szóból származik, francia és angol származású sinológusok terjesztették el a XIX. században.

⁶ Creel, Herrlee: *Chinese Thought from Confucius to Mao Tse-Tung*. University of Chicago Press, Chicago, 1953, 140. o.

⁷ Fu, Zhengyuan: *China's Legalist: The Earliest Totalitarians and Their Art of Ruling*. M.E. Sharpe, New York, 1996. 107. o.

⁸ Az első legistának Guan Zhongot tartják, aki Qi állam főminisztere volt, a nevét viselő „Guanzi” című gondolatgyűjtemény későbbi kompiláció eredménye. Creel: i.m. 141. o.

⁹ Han állam minisztere volt 15 évig, a nevét viselő „Shenzi” elveszett. Az adminisztratív módszerek („shu”) fontosságát hangsúlyozta a kormányzásban. Creel: i.m. 141. o.

¹⁰ Qi államban valószínűleg rendelkezett valamilyen tisztséggel, legalább annyira legistának, mint taoistának is tartják, írásaiban a „shih”-t, a „hatalmat és erőt” hangsúlyozta, amivel az uralkodónak kell bírnia. Creel: i.m. 141. o.

¹¹ Qin állam főminisztere volt, aki a törvények jelentőségét hangsúlyozta, intézkedései nyomán jelentősen megerősítették az államot. Munkája a „Shangjun shu” későbbi kompiláció eredménye és nem biztos, hogy ő írta a neki tulajdonított művet.

¹² Han Fei Han állam uralkodócsaládjából származott, később Qin állam főminiszterének (Li Si) „nem hivatalos” tanácsadója lett, aki végül is átültette a gyakorlatba a legista tanokat.

elemet tartalmaz, amely később a legista tanokban megjelent. Az első miniszter a törvények erejében látta azt az erőt, amellyel az állam megerősíthető: „Ezért semmi sem fontosabb, mint a szupremácia elérése. A szupremácia elérése azt jelenti, hogy a törvényeket meg kell hozni, a rendeleteket végre kell hajtani.”¹³ A törvények és rendeletek nem csak a népet kötelezik, hanem a hivatalnokok számára is állandó igazodási pontokat jelentenek. Amikor az emberek „léhák és kicsapongóak” voltak, akkor a régi uralkodók büntettek és jutalmaztak. „Ha a jutalmak csekélyek voltak, az emberek nem profitáltak belőle; ha a tiltások enyhék voltak, az egyének nem féltek. (...) Ha a büntetésektől az emberek nem félnek, akkor az erőszakos emberek könnyedén veszik ezeket és megsértik a tiltásokat. (...). Ha a szabályok jól vannak megállapítva, akkor azt teszik, ami helyes.”¹⁴ A törvény szabálya egy olyan eszköz, amellyel a konform viselkedés elérhető, ezáltal az emberek tudni fogják, hogyan viselkedjenek. „Ezért a kivégzések, a tiltások és a büntetések azért vannak, hogy mindenki a Daot kövesse. Az államügyek a törvény hatalma alatt állnak. A törvények a politikai hatalom által jönnek létre, a politikai hatalom a Dao által jön létre.”¹⁵ A Guanzi szerint két dolognak állandónak kell lennie a kormányzásban: a törvényeknek világosaknak kell lenniük és szigorúan be kell tartatni őket, másrészt meg kell tiltani az embereknek, hogy a saját magánérdekeiket kövessék. Ezek követése azt eredményezi, hogy „az emberek felülkerekednek a törvényen és zűrzavart támasztanak.”¹⁶ A Guanzi-ban már megjelennek a legizmus alaptanításai: a sikeres uralkodónak közérthető törvényeken keresztül kell ellenőriznie a hivatalnokait, hogy megakadályozza a bürokratikus klikkek kialakulását és a közigazgatás korrupcióját. Az uralkodónak objektív és pártatlan törvényeket kell hoznia, amelyek olyan büntetéseket és jutalmazásokat tartalmaznak, amellyel a társadalmi rend létrehozható és fenntartható. A „Dao” abban a korlátozott legista felfogásban jelenik meg, amely szerint a „Dao” az az út, amikor a dolgok rendben vannak és az uralkodás elvei összhangban vannak a „Dao”-val.¹⁷

A legizmus szerint az uralkodónak a jog szabályain keresztül kell kormányoznia, egyenlően alkalmazva azt minden emberre. A jogszabályoknak szilárdaknak, érthetőnek és megfelelően részletesnek kell lenniük. A normák magát az uralkodót is kötelezik, aki nem cselekedhet csupán a saját szubjektív megfontolásai vagy érdekei szerint.¹⁸ Maga Shang Yang ezt ekként fogalmazta meg: „Amikor az uralkodó és a hivatalnokok saját érdekei felülírják a jogszabályokat azok végrehajtása során, akkor káosz lesz. Ezért a jogszabályokat rögzíteni kell és tisztázni a kötelelességeket, a szubjektív szempontok nem játszhatnak szerepet a jogsértés megállapításában.”

A legizmus legjelentősebb alakja Han Fei volt, aki egységes rendszerbe rendezte a legista tanításokat.¹⁹ Amíg Konfuciusz úgy gondolta, hogy ha az uralkodó rendelkezik a 4 fő erénnyel (emberség – „ren”, igazságosság – „yi”, szokások és illemszabályok betartása – „li”, bölcsesség – „zhi”), akkor a társadalom prosperál és benne harmónia uralkodik, addig a legisták szerint a társadalmi rendet csak a jogszabályok kikényszerítésén keresztül lehet elérni. A legisták olyan objektív, részrehajlástól mentes normarendszert, intézményrendszert és eljárásokat vezettek be, amelyek a régi társadalomszervezet helyébe egy racionális világot állítottak egységes szabályokkal és igazgatási renddel, előre tételezett büntetésekkel és

¹³ Ryckett, W. Allyn: *Guanzi: Political, Economic, and Philosophical Essays from Early China I*. Princeton University Press, New Jersey, 1998, 171. o.

¹⁴ Uo. 172. o.

¹⁵ Uo. 78. o.

¹⁶ Uo. 147. o.

¹⁷ Uo. 143. o.

¹⁸ De Forges, Roger V. – Fang, Qiang: *Were Chinese Rulers above the Law? Toward a Theory of the Rule of Law in China from Early Times to 1949*. 5. o. http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=896910, (2024.02.03.)

¹⁹ Han Fei (i.e.280?–234) fő műve, a Hanfeizi szinte teljes egészében ránk maradt, a legizmus legteljesebb összefoglalását adva.

jutalmazásokkal, kollektív felelősségi rendszerrel, és az elvégzett szolgálatok fejében adományozott rangokkal. Érdemes megjegyezni, hogy a „konfuciánus köntösbe bújtatott legizmus” gyakorlatilag végig kísérte a császári Kína joghoz való viszonyát. Zhu Xi²⁰ egyenes azt állította, hogy az ősi királyok és Konfuciusz tanításai „soha nem kerültek át a gyakorlatba”, a legista Qin-állam elvei és gyakorlata azonban sokkal inkább, mert „Qin törvényeinek mindegyike az uralkodó hatalmának kiemelésében, az alattvalók elnyomásában volt érdekelt.”²¹ A legisták értelmezésében a társadalom egy piramisszerűen felépülő hierarchikus rendszer, amelynek élén az onnipotens uralkodó áll, mint vadász és pásztor, alatta a miniszterei és hivatalnokai, alattuk a katonák és a parasztok. Az ideális társadalmi rend hasonlít egy állatfarmra, ahol az uralkodó kivételével mindenki egy házasított állat, a miniszterek és a hivatalnokok a házőrző kutyák és a vadászó sólymok, a nép képezi az összetartott marhákat és birkákat, a nemkívánatos elemek pedig a vadászatnak esnek áldozatul. Az uralkodó totális hatalmát csak úgy lehet biztosítani, ha a társadalmi élet minden szegmensét és minden résztvevőjének cselekedeteit uralja, minden ember csak egy csavar az államban, az állam pedig az uralkodó eszköze és szerszáma. Az állam testesíti meg a közérdeket, amíg az egyének az önző és kicsinyes érdekeiket.²²

Han Fei, aki Han állam uralkodócsaládjának a tagja volt, látván a hazájában uralkodó zűrzavar és a külső támadások által jelentkező állandó veszélyt, olyan tanácsokkal próbálta el ellátni a hozzá fordulókat, amellyel a rend és szervezettség megőrizhető. A célja az volt, hogy meghatározza azokat az elveket, amelyekkel leghatékonyabban biztosítható az állam megmaradása – túlélése –, illetőleg a köz érdekeinek megtartása, legyen szó akár az uralkodóról, akár a népről. Elutasított minden olyan korábbi gondolatot, amely a „modellkormányzásra” és az ősi királyok erényeire és intézményeire épített. Minden olyan filozófia, amely kiszámíthatatlan belső értékekre épít – mint például a konfucianizmus –, a kormányzati irányításban nem lehet sikeres, ezek elégtelen eszközök a béke és prosperitás biztosítására. A legisták látták, hogy a háborúzó fejedelemségekben a régi arisztokrácia az, amelyik „kerékkötője” a változásoknak, ezért az elsődleges céljuk az arisztokrácia hatalmának megtörése volt, ehhez azonban objektív törvények kellettek. Az uralkodó osztály magatartását a szertartások szabályain kívül lényegében nem korlátozta semmi, ezért kell az uralkodónak írott szabályokat kibocsátania, amely egyenlően kötelező minden emberre. Ez az elv nagyban elősegítette a központi hatalom megerősödését és az írott kódexek megjelenését, amelyek révén a király az ország minden erőforrását ki tudta használni.²³ A „Lüshi Chunqiu” („Lü mester tavasza és ősze”)²⁴ a közérdeket hangsúlyozza, mert a béke csak ezen keresztül érhető el: „A hajdanvolt, régi szent királyok („shengwang”) az égalatti kormányzásban mindig a közérdeket („gong”) tekintették a legelőbbre valónak. Ha a közérdek érvényesül („gong”), akkor az égalattiban béke uralkodik. A béke tehát a közérdek érvényesüléséből („gong”) származik.”²⁵

A legisták az erős államban és az általa kibocsátott törvényekben látják azt az eszközt, amellyel a társadalmi rend fenntartható. A legista ideológia minden olyan korábbi filozófiát, teóriát elutasított, amely az állam megerősítését gátolja. A legisták gyakorlatilag megtagadtak minden korábbról áthagyományozott kormányzati irányítási teóriát, ezért egyes kutatók a legistákat „ellenforradalminak” tartják.²⁶ Ez annyiban igaz, hogy valóban megkérdőjelezték mindazt, amit a konfucianizmus hirdetett, sőt úgy gondolták, hogy a társadalmi rend

²⁰ Zhu Xi (1130–1200), a neokonfucianizmus megteremtője, a Song-korszak (960–1279) legnagyobb hatású filozófusa.

²¹ Fu: i.m. 62. o.

²² Uo. 107. o.

²³ Dawson, Raymond: A kínai civilizáció világa. Osiris, Budapest, 2002, 99. o.

²⁴ Qin állam egykori főminiszterének (Lü Buwei i.e.300-235) udvarában összeállított filozófiai munka.

²⁵ Tőkei Ferenc: Kínai filozófia. Ókor – II. kötet. Mágister Társadalomtudományi Alapítvány, Budapest, 2005. 371. o.

²⁶ Creel: i.m. 135. o.

fenntartásához az erkölcsi rend szükségtelen, mert az emberben meglévő „rossz” rendszeresen bajba sodorja az egyéneket, ezért van szükség szigorú törvényekre és elrettentő büntetésekre. A múlt uralkodóinak tanításai, példái és tettei egyébként sem érnek semmit a jelen problémák megoldásában, mert hiába is várnának az emberek egy nagy formátumú uralkodóra, mint Yao vagy Shun,²⁷ ez „olyan, mint egy fuldoklóval közölni, hogy várjon türelemmel egy olyan kiváló úszóra, aki éppen valamely távoli fejedelemségben van.”²⁸ Olyan törvényeket („fa”) és uralkodási módszereket („shu”) kell kidolgozni, „amelyekkel az államot oly erőssé tehetjük, hogy képes lesz végre egyesíteni az égalattit.”²⁹ Abban a korban, amikor a legista tanok „virágzásnak indulnak” már csak három fejedelemség (Qi, Chu és Qin) harcolt egymással, amelyből Qin került ki győztesen. Sikerének alapvető oka a patriarchális hagyományok gyengesége és a legista tanok gyakorlati alkalmazása volt. A tennivaló is világos volt „szétzúzni a patriarchális intézményeket és erkölcsöket, s irtani védelmezőjét, a konfucianizmust.”³⁰ A legizmus Qin állam hivatalos ideológiájává lett, amelynek segítségével a későbbi első császár Qin Shi Huangdi i.e. 221-ben egyesítette Kínát.

Sima Qian³¹ történetíró az i.e. II. században azt írta, hogy a legisták tanaiban a legfurcsább mégiscsak a törvény előtti egyenlőség elve volt, amelynek révén „(...) nem tesznek különbséget nemes és közember között; hagyják, hogy mindenkit a törvények alapján ítéljenek meg, így a tiszteleten és jóindulaton alapuló kapcsolatok mind megszűnnek”³². Ez az elv élesen szemben állt a hagyományos hierarchikus társadalomszemlélettel és az abból eredő privilégiumokkal. Shang Yang a büntetések uniformizált jellegén azt értette, hogy a büntetések nem „ismernek” sem rangot, sem osztályt. A miniszterektől a hivatalnokokon át egészen az egyszerű közemberekig, bárki, aki megsérti az uralkodó rendelkezéseit – az állam által előírt szabályokat –, az bizonyos lehet benne, hogy halállal fog bünhődni. A büntetések alkalmazásának azonban van egy sajátos paradoxona: „Azért alkalmazunk büntetéseket, hogy eltöröljük a büntetéseket és (ezáltal) az állam jól kormányzott lesz. (...)” Ez a látszólagos ellentmondás a következőket jelenti: „Amikor bölcs szabályok vannak az államban, akkor nincsenek kivégzések, mert nincs halálbüntetés. A törvények kihirdetése során világossá és könnyen érthetővé kell tenni azokat; az igazságügyminiszternek és a hivatalnokoknak, mint tanítóknak kell működniük, hogy megértessék ezeket a szabályokat az emberekkel. Az emberek mindannyian tudni fogják milyen cselekményt üldöznek és mi az ami kerülendő. A boldogságot és jólétet keresvén és a sorscsapásokat elkerülendő az emberek saját magukat irányítják.” Ennek következtében a birodalom eléri azt az állapotot, amikor hosszú ideig rend lesz.³³

Az első lépés, a királyi hatalom megerősítése, a centralizált hatalom kialakítása és az ezen kívül létező hatalmasságok megszüntetése: „Ha az ország területe szétdarabolódik, az egyes családok (sijia) meggazdagodnak; ha az uralkodó mélyre süllyed, a főhivatalnokok nagy hatalomra tesznek szert.”³⁴ „Ha az uralkodó a helyes módszereket („shu”) alkalmazza, akkor a főhivatalnokok (dachen) nem tudnak önhatalmú döntéseket hozni, a közeli és megszokottak – az udvaroncok – pedig nem merik áruba bocsátani a befolyásukat.”³⁵ Az uralkodó intézkedéseinek elfogadtatására azonban hatalomra („shi”) van szüksége, enélkül nem fognak

²⁷ A „szent királyok”, legendás, mitikus uralkodók, akik az erkölcsös és jó kormányzást testesítik meg a kínai filozófiában.

²⁸ Dawson: i.m. 101. o.

²⁹ Tőkei: i.m. 261. o.

³⁰ Uo. 261. o.

³¹ Sima Quian (i.e. 145-86), a kínai történettudomány atyjaként tisztelik, „A történetíró feljegyzései” („Shiji”) c. munkája, amely az ókori Kína történetét meséli el, modellként szolgált a későbbi korok történelmi munkáihoz.

³² Gernet, Jacques: A kínai civilizáció története. Osiris Kiadó, Budapest, 2001, 88. o.

³³ Ames, Roger T.: The Art of Rulership A Study of Ancient Chinese Political Thought. State University of New York Press, New York, 1993, 130. o.

³⁴ Tőkei: i.m. 270. o.

³⁵ Uo. 277. o.

rá hallgatni. A hatalom azonban önmagában kevés, hiszen „a hatalmi helyzet (shi) tehát elősegítheti a jó kormányzást is, de elősegítheti a felfordulást is.”³⁶ Ennek kiküszöbölésére törvényekre is szükség van: „azok, akik a világot kormányozzák, nemigen emelkednek túl a közepességen (zhong); s akik miatt én a hatalmi helyzetről (shi) beszélek, azok éppen a közepes képességűek (zhong). (...) Ha ápolják a törvényeket (fa) és szilárdan megmaradnak hatalmi helyzetükben (shi), akkor jó kormányzást folytatnak, de ha hátat fordítanak a törvényeknek és elhagyják hatalmi helyzetüket, akkor felfordulást támasztanak.”³⁷

Han Fei szerint tehát az uralkodónak a hatalmi helyzetre („shi), megfelelő módszerekre („shu”) és törvényekre („fa”) van szüksége céljai eléréséhez. Shang Yang és Han Fei célja az volt, hogy legyen egy egyszerű, a gyakorlatban megvalósítható és kellőképpen hatásos eszköz az uralkodó kezében, amellyel elérheti céljait. Az állam alkotott törvények olyan eszközök, amelyek a kor kihívásaira válaszolnak és képesek a céloknak megfelelni. A jog szabályai nem egy felsőbb hatalomtól származnak vagy valamilyen felsőbb igazságtól vezérelve születnek. Nincsen jelentősége annak sem, hogy ezek a szabályok a logikai gondolkodás, a meglévő szokások vagy egyéb normákból levezethetők-e.³⁸ Az egyetlen igazodási pont az, hogy az uralkodó képes-e felülemelkedni a belső és külső válságon és tud-e úgy megalkotni szabályokat, hogy meg tudja birkózni országának problémáival. A legisták szerint nem léteznek olyan általános erkölcsi elvek, amely minden korban és minden időben képesek a rendet megteremteni, ezért van szükség egy objektív mércére. Ez azonban önmagában nem elég, ehhez az ezt végrehajtó apparátusra is szükség van. Han Fei úgy vélte, a célok elérése érdekében, mind Shen Buhai, mind Shang Yang elméletét át kell ültetni a gyakorlatba, némileg leegyszerűsítve ez azt jelenti, hogy bürokráciára („helyes módszer”, „shu”) és a törvényekre („fa”) is szükség van. „Ha a fejedelemnek nincs helyes módszere (shu), akkor csalás uralkodik felül; s ha az alattvalók előtt nem állnak törvények (fa), akkor felfordulás támad alul. Ezért nem lehet nélkülözni egyiket sem, mindkettő a császárok és királyok (diang) eszköze.”³⁹

A társadalmi rendet és a jó kormányzást nem az uralkodó erényei alakítják ki, hanem maga a törvény, ebben az esetben még a kevésbé tehetséges vezető is képes egy országot jól irányítani: „Ha elveti a törvényeket (fa) és a helyes módszereket (shu), s csupán szívére bízta magát a kormányzásban, akkor maga Yao sem képes jól irányítani egy országot. (...) Ha azonban elérjük, hogy a közepes tehetségű uralkodó (zhongzhu) megtartsa a törvényeket (fa) és helyes módszereket (shu), mint ahogy az ügyetlen ács jól megfogja a körzöt, szögvasat és láb-hüvely mércét, akkor a tízezer dologból semmi sincs veszve.”⁴⁰

A Han Feizi 43. fejezetében olvashatunk a helyes kormányzás elveinek lényegéről, a módszerekről és törvényekről: A helyes módszerek alkalmazása azt jelenti, hogy először meg kell határozni a feladatokat, ehhez mérten kell hivatalokat felállítani, a munkák elvégzését a bürokratakon számon kell kérni. A törvényeket és rendeleteket nyilvánosságra kell hozni, amelyeknek „pontosan meghatározottaknak” kell lenniük, azért, hogy még a legegyszerűbb ember is tisztában legyen ezekkel. Aki tiszteletben tartja a törvényeket azt jutalmazni kell, aki megszegi azt büntetni kell. A törvény a zsinórmérték, amelyhez mindenkinek igazodnia kell. A stabil kormányzáshoz mindkettőre szükség van, egyik sem lehet meg a másik nélkül, mert különben zűrzavar támad.⁴¹

Han Fei téveszmének minősítette Konfuciusz erényes emberekről szóló tanításait, a „Nyolc téves elmélet” című fejezetben világossá teszi a teória hibáit: „Aki rokonainak és

³⁶ Uo. 298. o.

³⁷ Uo. 301. o.

³⁸ Liu, Yongping: *Origins of Chinese Law, Penal and Administrative Law in its Early Development*, Oxford University Press, Hong-Kong, Oxford, New York, 1998, 184. o.

³⁹ Tőkei: i.m. 305. o.

⁴⁰ Uo. 288. o.

⁴¹ Uo. 305. o.

barátainak (guren) önös érdekeit (si) szolgálja, arról azt mondják, hogy nem hagyja cserben (rokonait). Aki szétosztogatja a közvagyon (gongcai), arról azt mondják, emberséges ember (renren). Aki nem sokra becsüli a hivatali jövedelmet (lu), de fontosnak tarja saját személyét (shen), arról azt mondják, hogy nemes ember (junzi). Aki elferdíti a törvényeket (fa) és rokonainak (qin) kedvez, arról azt mondják, helyes a magatartása (youxing).⁴² A saját érdekek követése és a rokonok pozícióba juttatása azonban nem más, mint „az uralkodó (renzhu) nagy megkárosítása.”⁴³ Az uralkodó csak a helyes módszer (shu) követése útján tudja elérni céljait, azaz magának kell a megfelelő embereket a megfelelő posztokra ültetnie: „Emberek hivatalba ültetése az ügyek intézésére: ez (az ország) fennmaradásának vagy pusztulásának, jó kormányzásának vagy felfordulásának fordulópontja.”⁴⁴ Az uralkodónak nagyon gondosan kell embereit megválogatnia, „az okos ember” ugyanis „nem feltétlenül megbízható is. Ha túlságosan sokra tartjuk az okosságát, ezáltal tévedésbe eshetünk megbízhatósága (xin) felől.”⁴⁵ A művelt emberek kihasználják a hivatali pozícióval járó helyzetüket és becsapják az uralkodót, az „erkölcsében kiművelt” emberek pedig nem tudják feladataikat a megfelelő színvonalon ellátni, ezért „az ügyek óhatatlanul összezavarodnak.”⁴⁶ Egy jól kormányzott államban mindenkinek közérdeket kell szolgálnia: „Az irodalmi műveltséget (wenxue) megszüntetve világossá tenni a törvényeket és mértékeket (ming fadu), az önös érdekeket elfojtva mindent a valóban érdemdús szolgálatokra összpontosítani: ez közérdek (gongli).”⁴⁷

A modern bürokrácia alapelvei jelennek meg a hivatali hatáskörökről szóló elmélkedésben: „Az, hogy a kormányzás során nem szabad túllépni a hivatal (hatáskörén), azt jelenti, hogy mindenki törődjön a (saját) kötelességével, és ez helyes”⁴⁸, és megjelenik a hozzáértő hivatalnok gondolata is: „Mármost: aki hivatalban kormányoz, az (mindenekelőtt) bölcs és tehetséges legyen.”⁴⁹ Han Fei szerint „(...) a feladatokhoz mérten kell hivatalt adományozni, a névvel (ming) egybehangzóan kell számon kérni a valóságot (shi) (...).”⁵⁰ Salát megjegyzi, hogy a tisztségnek („ming”) megfelelő kötelességeket kell számon kérni a valóságban („shi”), ha ez a kettő megfelel egymásnak, akkor a hivatalnok jól végzi a dolgát. Ha azonban a „ming” és a „shi” ellentmondanak egymásnak, akkor a hivatalnok nem teljesíti a feladatát, tehát meg kell büntetni.⁵¹ Ez az elv lett a későbbi mandarin állam működésének alapja, a császári Kínában az állam működésének alapvető feltétele volt, hogy a hivatalok jól végezzék a feladataikat, ezért a jogalkotás is a bürokrácia működésére helyezte a hangsúlyt, a hivatalnokvizsgák rendszerét és a kiválasztás elveit később a konfuciánusok sem támadták, inkább igyekeztek a gyakorlatba átültetni.⁵² Kína közigazgatási-jogi rendszere egészen a császárság bukásáig a legista elveknek megfelelően, ám konfuciánus szellemben működött.

A legisták úgy gondolták, hogy a kormányzás és a társadalmi irányítás alapja a büntetések és jutalmazások konzekvens alkalmazása: „...ha pedig hiányzik a jutalmazásokkal való buzdítás és büntetésekkel való megfélemlítés, ha kiengedjük kezünkől a hatalmi helyzetet (shi) és eldobjuk a törvényeket (fa), akkor maga Yao és Shun magyarázhatja ajtóról ajtóra járva, minden egyes embernek (a jó kormányzás elveit), ők sem lesznek képesek jól kormányozni

⁴² Uo. 309. o.

⁴³ Uo. 310. o.

⁴⁴ Uo. 310. o.

⁴⁵ Uo. 311. o.

⁴⁶ Uo. 311. o.

⁴⁷ Uo. 312. o.

⁴⁸ Uo. 307. o.

⁴⁹ Uo. 308. o.

⁵⁰ Uo. 305. o.

⁵¹ Salát Gergely: A teljhatalom ideológiája: a legizmus, In: Kósa Gábor-Várnai András-Hamar Imre-Szojka Szilvia-Mészáros Anna-Salát Gergely-Kósa Gábor-Várnai András (szerk.): Bölcselők az ókori Kínában. ELTE Távol-keleti Intézet, Budapest, 2013, 62. o.

⁵² Uo. 64. o.

még három családot sem.”⁵³ A legizmus egyik másik alapvetése a kölcsönös felelősségi rendszer tana volt, amely a későbbi évszázadokban is létező gyakorlat maradt, melynek lényege szerint a családokat nagyobb csoportokba osztották, ahol az emberek közösen osztoztak a jutalmakban és a büntetésekben is.⁵⁴ Eme kollektív felelősség a gyakorlatban úgy működött, hogyha egy adott csoportban valaki bűncselekményt követett el, a csoport minden tagját felelősségre vonták, ez alól csak az mentesült, aki feljelentette a bűnöst.

A legista gondolkodók szerint a nép irányítására egyedüli eszköz az új törvények megalkotása, amelyekkel az uralkodó el tudja érni a céljait. Ha nincsenek irányító normák, akkor az emberek olyanok, mint „a madarak vagy a vadállatok”: „az emberek (irányításának) alapja a törvény. Ezért a jó uralkodó a törvény segítségével befolyásolja az embereket, és így az uralkodó (elnyeri) a tiszteletet és az (ország) területe felvirágzik.”⁵⁵ A bűnelkövetések megakadályozására még a kisebb súlyú bűncselekmények elkövetőit is rendkívül szigorúan meg kell büntetni, hogy ezzel további bűncselekményeket lehessen megakadályozni. Han Fei szerint: „A jutalmak osztásában az uralkodó olyan jóságos, mint a jókor jött eső, minden embernek haszna van a nagylelkűségéből; de a büntetések kiszabásában borzalmas, akár a villámlás.”⁵⁶ Shang Yang ugyanezt fejezi ki más szavakkal: „Semmi sem fontosabb a bűnelkövetések felszámolásában, mint a szigorú büntetések alkalmazása.”⁵⁷ Az állam által alkotott törvényeket azonban megfelelő módon végre is kell hajtani és ebben nem lehet szubjektív szempontoknak engedni: „Amikor az uralkodó és hivatalnokai képtelenek a törvényeket végrehajtani és engedik, hogy saját érdekeik felülírják (a szabályokat), akkor káosz lesz. Ezért törvényeket kell hozni, világosan meg kell határozni a feladatokat és a jogsértések megítélésében nem szabad a magánvéleménynek teret engedni.”⁵⁸

A jog szabályai egy olyan mércét jelentenek, amelyekhez mindenkinek igazodnia kell, ez az általános zsinórmérték helyettesíti az erényeket, ami összhangban van a törvény betűjével az jó, ami megsérti az rossz. Miután a jognak objektívnek, részrehajlástól mentesnek kell lennie, éppen ezért minden szubjektív interpretációt ki kell küszöbölni. Sima Qian idézi Li Si⁵⁹ egyik beadványát, amit az első császárnak írt, amelyből kiderül, hogy a törvények értelmezése csak egyféle lehet, a hivatalos állami állásponttól eltérő értelmezéseket be kell tiltani, a törvényeknek nem megfelelő műveket pedig meg kell semmisíteni, hiszen ezek csak a vitákat szülik és gyengítik az uralkodó hatalmát: Azok, akik nincsenek egy véleményen az uralkodóval „(...) kölcsönösen támogatják egymást, s ócsárolják a törvénykezés és helyes tanítás (fajiao) rendszabályait. Ha meghallják, hogy kibocsátottál egy rendeletet, nyomban bírálgatni kezdik, mind a maga tanai szempontjából. Ha belépnek (az udvarba), szívükben ellenzik (a törvényeidet), és ha kilépnek, az utcákon bírálgatják azokat. (...) Ha ennek az állapotnak véget nem vetünk, fent az uralkodó hatalma (shi) hanyatlásnak fog indulni, lent pedig pártos szövetségek alakulnak. Mindezt be kellene már tiltani.”⁶⁰ Egy jól kormányzott országban nincsen helye a széthúzásnak, a többféle álláspontnak, vitának. Ha teret engedünk az uralkodó ideológiától eltérő nézeteknek az szükségképpen zűrzavarhoz vezet: „A szavak közül nem lehet kettő – két különböző – is értékes, a törvények közül nem lehet kettő (egyaránt) megfelelő. Ezért azokat a szavakat és tetteket, amelyek nem igazodnak a törvényekhez és rendeletekhez, be kell tiltani.”⁶¹ A művelt emberekre – akik a vitákat szítják – a kormányzásban nincsen

⁵³ Tőkei: i.m. 302. o.

⁵⁴ Dawson: i.m. 103. o.

⁵⁵ Liu: i.m. 182. o.

⁵⁶ Dawson: i.m. 103. o.

⁵⁷ Ren, Xin: Tradition of law, an the law of tradition: law, state and social controll in China. Greenwood Press, Westport, 1997, 21. o.

⁵⁸ Forges-Fang: i.m. 6. o.

⁵⁹ Li Si (i.e. 280-208), az első császár főminisztere, a birodalom egyesítésében kulcsszerepe volt.

⁶⁰ Tőkei: i.m. 381. o.

⁶¹ Uo. 303. o.

szükség, ezáltal csak káosz keletkezik. „A törvényeket azért alkotjuk, hogy általuk vezessük a népet, ám ha nagyra becsüljük az irodalmi műveltséget, akkor a népben kétségek támadnak a törvények felől, amelyeket követnie kellene.”⁶²

Ugyanez a „törvényhez ragaszkodás elve” jelenik meg az igazságszolgáltatásban is, az uralkodó nem cselekedhet szubjektív megfontolások szerint, nem viselkedhet önkényesen, mert ezzel csak a dinasztiajának és saját magának okoz kárt, amelynek a vége az lehet, hogy elmozdítják az állam éléről. Az állam vezetőjének tartania kell magát a „mércehez”, ami mindig a törvények előírásait jelenti. „Aki elveti a törvényeket és előírásokat, s csak úgy vaktában dühöng, az hiába öldököl és mészárol, a bűnösök nem félnek tőle. (...) „Ezért a tökéletesen jól kormányzott országban vannak jutalmak és büntetések, de nem létezik jókedv és harag (az ítélkezésben).”⁶³

Han Fei művében megjelennek már a jog érvényesülésének problémái is, a szerző foglalkozik azzal is, hogy milyennek kell lennie a jó törvénynek ahhoz, hogy az emberek kövessék a normákat. Ehhez figyelembe kell venni az emberek természetét is: „A bölcs uralkodó úgy jutalmaz, hogy meg is lehessen érdemelni, és úgy állapítja meg a büntetéseket, hogy azokat el is lehessen kerülni.”⁶⁴ Ennek az elvnek az előfeltétele, hogy a törvények eleget tegyenek a „világosság és érthetőség” elvének: „(...) ha a tömegek számára alkotott törvényeket, még a legbölcsebb emberek is nehezen értik meg, akkor a népnek végképpen semmi módja rá, hogy megértse azokat.”⁶⁵ A jogkövetés azonban magától nem alakul ki, ehhez megfelelő törvények és megfelelő végrehajtás, illetve jogalkalmazás kell. A legisták szerint a törvényeknek kiszámíthatóknak kell lenniük, ha a törvény előír valamilyen büntetést vagy jutalmazást, akkor ezt mindenképpen alkalmazni kell, úgy ahogy a szabály maga ezt kifejezte. Különösen igaz ez a büntetésekre, hiszen az elkövetőnek kalkulálnia kell azzal, hogy a cselekménye nem marad következmények nélkül.

A legista gondolkör egyik első alkalmazója, Shang Yang szerint csak a törvények képesek biztosítani egy országban a rendet. Az emberekben meglévő „hat tetű” elszaporodása hamar zűrzavarhoz és káoszhoz vezet, ez a hat tulajdonság: „Az öregség tisztelete, a másokból élés, a szépség, a szeretet, a becsvágy és erényes magaviselet. Ha ezt a hat (erényt) komolyan veszik, biztosra vehető a feldaraboltatás is.”⁶⁶ Shang Yang is megpróbálta megtalálni azokat a visszahúzó erőket, amelyek nem teszik lehetővé, hogy egy ország csatarendbe állítsa népét és képes legyen a külső támadásoknak ellenállni. Ő tíz dolgot emel ki, amelyek, ha „felvirágoznak”, akkor biztos a pusztulás, ezek: a szertartások (li), a zene (yue), a dalok (shi), az írások (shu), az erényesség (shan), az erkölcsi művelődés (xiu), a szülőtisztelet (xiao), a bátytisztelet (ti), a feddhetetlenség (lian), az ékesszólás (bian).⁶⁷ Ezért van szükség a büntetések és jutalmazások helyes alkalmazására, amelynek lényegét ekképpen foglalta össze: „Ha gyáva embert büntetések segítségével fogjuk szolgálatra, feltétlenül bátor lesz; és ha a bátorra lett embert jutalmak segítségével alkalmazzuk tovább, meghalni is kész lesz. Ha pedig a gyáva emberek bátorra lettek, és már a bátrak meghalni is készek, (akkor az országnak nincs méltó ellenfele); és az ország, amelynek nincs ellenfele, az erős, lévén pedig erős, királyi hatalmat nyer (wang).”⁶⁸

A császárkori Kína törvénykönyveiben⁶⁹ a két egymással részben szembenálló filozófia, a legizmus és a konfucianizmus összefonódott: a kínai jogi kultúra „kívül konfuciánus, belül

⁶² Uo. 312. o.

⁶³ Uo. 291. o.

⁶⁴ Uo. 289. o.

⁶⁵ Uo. 323. o.

⁶⁶ Uo. 383. o.

⁶⁷ A felsorolás egyértelműen utal a konfuciánus értékek tagadására.

⁶⁸ Uo. 384. o.

⁶⁹ Az első teljes egészében ránk maradt törvénykönyv a Tang-kódex a 653-as évből maradt ránk, a későbbi dinasztiák nagyobb részben ezt másolták (Ming- és Qing-kódexek).

legista”⁷⁰; más értelmezésben a legista irányzat által inspirált kódexek előírásait konzisztensen alkalmazták két évezreden keresztül, a szabályok legitimációját azonban a „konfuciánus aura” határozta meg. A későbbi korokban számos császárt és minisztert találunk, akik maguk is a legizmus hívei voltak, ugyanakkor az uralkodók a konfucianizmus szellemében kormányoztak.⁷¹ A két tan látszólagos ellentétei mögött azonban nagyon sok tekintetben azonosság volt, ezért sikerült őket összeegyeztetni. Mindkettő a hatalom központosítása mellett érvelt, az uralkodót tartották a legfőbb hatalomnak, a császárt a minisztereknek és a hivatalnokoknak kell segíteniük, a népben tudatlan tömeget láttak, akikkel szemben végső esetben a törvény szigorával kell fellépni.⁷² Az első császár sem volt „velejjég romlott” legista, sok esetben konfuciánus elveket vallott, mint erről az általa állított kőtáblák szólnak. Habár Qin Shi Huangdi uralma csak 15 évig tartott (i.e. 22–206), ezen rövid időszak alatt azonban olyan mértékben sikerült átalakítani a kormányzás és közigazgatás rendszerét, amely aztán kétezer éven keresztül egyfajta modellként szolgált a későbbi uralkodók számára. A legizmus tanai, habár történelmi léptékben rendkívül rövid ideig voltak teljes mértékben gyakorlatban, a kínai császárság jogi, igazgatási gyakorlatát a huszadik századig jelentősen befolyásolták, egyes elemei a politikai-jogi gondolkodásban a mai napig hatnak.

Irodalomjegyzék

Ames, Roger T.: *The Art of Rulership A Study of Ancient Chinese Political Thought*. State University of New York Press, New York, 1993.

Creel, Herrlee: *Chinese Thought from Confucius to Mao Tse-Tung*. University of Chicago Press, Chicago, 1953.

Dawson, Raymond: *A kínai civilizáció világa*. Osiris, Budapest, 2002.

Fu, Zhengyuan: *China's Legalist: The Earliest Totalitarians and Their Art of Ruling*. M.E. Sharpe, New York. 1996.

Gernet, Jacques: *A kínai civilizáció története*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.

Liu, Yongping: *Origins of Chinese Law, Penal and Administrative Law in its Early Development*, Oxford University Press, Hong-Kong, Oxford, New York, 1998.

Ren, Xin: *Tradition of law, an the law of tradition: law , state and social controll in China*. Greenwood Press, Westport, 1997.

Ryckett, W. Allyn: *Guanzi: Political, Economic, and Philosophical Essays from Early China I*. Princeton University Press, New Jersey, 1998. <https://doi.org/10.1515/9780691215044>

⁷⁰ Fu, Zhengyuan: i.m. 7. o.

⁷¹ Az első császár rövid uralkodása a rendkívül szigorú testi büntetéseknek és a közemberek életének, erejének korlátlan felhasználása miatt rendkívül gyűlöletesnek számított a korabeli Kínában, ezért a későbbi korok uralkodói szóba sem hozták a legista elveket, ámbár látván annak hatékonyságát mégiscsak használták a módszereit és ez a törvénykönyvekben is megjelent (pl. a halálbüntetéssel sújtott cselekmények nagy száma, ill. erkölcsi szabályok megsértéséért kilátásba helyezett halálbüntetéssel sújtandó cselekmények).

⁷² Konfuciusz maga is úgy vélte, hogy a halálbüntetésre és általában a büntetésekre szükség van, amíg az emberek nem fejlesztik tökélyre erényeiket.

Salát Gergely: A teljhatalom ideológiája: a legizmus. In Kósa Gábor-Várnai András-Hamar Imre-Szojka Szilvia-Mészáros Anna-Salát Gergely-Kósa Gábor-Várnai András (szerk.): Bölcselők az ókori Kínában. ELTE Távol-keleti Intézet, Budapest, 2013.

Tőkei Ferenc: Kínai filozófia. Ókor – II. kötet. Magiszter Társadalomtudományi Alapítvány, Budapest, 2005.

Papp Renáta¹

Az intelligencia jövője: jogi és etikai keretek a mesterséges értelem korában²

Absztrakt

A mesterséges intelligencia fejlődése alapjaiban változtatja meg az ember és az értelem kapcsolatáról alkotott képünket. Ez a tanulmány a szuperintelligens rendszerek jelentette etikai és jogi kihívásokat vizsgálja, különös tekintettel az úgynevezett alignment problemre – vagyis arra, hogyan biztosítható, hogy az MI céljai összhangban maradjanak az emberi értékekkel. A dolgozat továbbá bemutatja azokat a jogi dilemmákat, amelyek az autonóm rendszerek megjelenésével járnak: kell-e, és ha igen, milyen formában jogalanyiságot adni egy mesterséges entitásnak. A tanulmány arra is rámutat, hogy a technológiai fejlődés gyorsasága meghaladja a jogalkotás alkalmazkodóképességét, ami sürgetővé teszi a felelősségi és etikai keretek újragondolását. Végül soron a kérdés nem csupán technikai, hanem morális természetű is: képesek leszünk-e bölcsen irányítani azt az értelmet, amelyet magunk hoztunk létre?

Kulcsszavak: szuperintelligencia, alignment problem, etikai felelősség

Abstract

The development of artificial intelligence is fundamentally reshaping our understanding of the relationship between humanity and intelligence itself. This study examines the ethical and legal challenges posed by superintelligent systems, with particular attention to the so-called alignment problem – that is, how to ensure that AI's goals remain aligned with human values. The paper also explores the legal dilemmas arising from the emergence of autonomous systems: whether, and in what form, legal personhood should be granted to an artificial entity. Moreover, it highlights that the pace of technological progress exceeds the adaptability of legislation, making the reconsideration of responsibility and ethical frameworks increasingly urgent. Ultimately, the issue is not merely technical but profoundly moral: will we be wise enough to govern the very intelligence we have created?

Keywords: superintelligence, alignment problem, ethical responsibility

I. Bevezetés

Az emberiség története végső soron az értelem története is. Minden korszaknak megvolt a maga kérdése arról, mit jelent „gondolkodni” és mitől ember az ember. A 21. században ez a kérdés új alakot öltött: már nem csupán önmagunkhoz mérjük az értelmet, hanem azokhoz a

¹ Bíróügyi fogalmazó (Budapest Környéki Törvényszék), PhD-hallgató (Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskolája), KRE ÁJK Jogi Határterületi Kutatócsoport.

² Jelen tanulmány a Jogi Határterületi Kutatócsoport kutatása keretében készült el, a Jogi határterületek című, 10638A800 témaszámon támogatott belső kutatási projekt vállalásaként, melyet a Károli Gáspár Református Egyetem tudományos projektek támogatására kiírt pályázati konstrukció keretében finanszírozott. DOI: 10.59558/jesz.2025.4.116

mesterséges rendszerekhez is, amelyeket mi magunk hoztunk létre. A gép, amelyet valaha pusztán eszköznek tartottunk, ma már képes tanulni, következtetni, dönteni – olykor gyorsabban és pontosabban, mint mi emberek. A mesterséges intelligencia nem csupán technológiai vívmány, hanem tükör is, amelyben újra és újra szembenézünk saját határainkkal. Ez a tükör azonban nem mindig hízelgő. A történelem során az ember az ész és a tudatot tekintette legfőbb megkülönböztető jegyének, most azonban szemtanúi vagyunk annak, hogy az értelem gépi formában is megjelenik. Ez a változás nem csupán technikai áttörés, hanem civilizációs fordulópont, mely újraértelmezi az ember helyét az intelligencia skáláján. A kérdés már nem az, hogy képesek leszünk-e létrehozni gondolkodó gépeket, hanem az, hogy hogyan élhetünk együtt velük felelősen, megőrizve mindazt, amit emberinek tartunk.

A jelen tanulmány célja, hogy jogi és etikai szempontból elemezze az ember és a mesterséges értelem viszonyának jövőjét. Egyrészt azt vizsgálja, miként biztosítható, hogy a mesterséges intelligencia rendszerek céljai és értékrendje összhangban maradjon az emberi értékekkel – ez az úgynevezett *alignment problem*. Másrészt arra keresi a választ, milyen jogi státusz és erkölcsi megítélés illeti meg azokat az MI-ket, amelyek egyre önállóbbá, sőt potenciálisan tudatossá válnak. A dolgozat középpontjában tehát az a kettős kérdés áll: hogyan őrizhetjük meg az emberi felelősséget egy emberfeletti értelem világában, és vajon milyen jogi, etikai keretek között képzelhető el az ember és a mesterséges intelligencia békés együttélése.

E vizsgálat nem pusztán elméleti: a mesterséges intelligencia már most is része a mindennapi döntéshozatalnak, legyen szó bírósági ügyekről, közbeszerzésekről vagy orvosi diagnózisról. Amikor egy algoritmus belép az emberi döntések világába, az erkölcsi és jogi felelősség kérdése többé nem halasztható. A következő fejezetek ezért az etikai kihívások és a jogi szabályozás határterületeit járják körül, hogy választ adjanak arra, miként lehet a mesterséges értelem korábban megőrizni az emberi méltóságot, az igazságosságot és az erkölcsi rendet.

II. Az alignment problem: a célok és értékek összehangolásának kihívása

Minél intelligensebb egy autonóm rendszer, annál nagyobb a potenciálja arra, hogy a maga útját járja. Ez a felismerés vezet el az *alignment problem* (vagy *value alignment problem*) fogalmához. Az AI alignment klasszikus megfogalmazását már 1960-ban megadta a kibernetika egyik atyja, Norbert Wiener figyelmeztetett, hogy ha egy olyan gépi ügynököt hozunk létre, amelynek működésébe nem tudunk utólag beavatkozni, akkor *„jobb, ha egészen biztosak vagyunk benne, hogy a gépbe táplált cél valóban az a cél, amit valójában szeretnénk”*.³ Ez tömören ragadja meg a lényegét. Biztosítani kell, hogy amit az MI *célként* követ, az egybevág az ember szándékaival és értékeivel, különben könnyen nemkívánt eredményeket kaphatunk. Az *alignment problem* tehát abban áll, hogyan érjük el, hogy a mesterséges intelligencia rendszerek *értékrendje, célfüggvénye* összhangban legyen az emberi értékekkel. Továbbá a döntéseik ne térjenek el veszélyes módon attól, amit az ember valójában akar.

II.1. Az MI kontrollálhatósága, belső és külső alignment

A probléma azért válik igazán nehézé, mert egyre összetettebb MI-rendszerek esetén egyre nehezebb előre látni és korlátozni azt, hogy mit fognak tenni. Stuart Russell, vezető AI-kutató és tankönyvszerző, aki nyíltan hangoztatja az AI-fejlesztésből fakadó kockázatok realitását, úgy fogalmaz: *„az a nézet, miszerint a saját szakterületem potenciális veszélyt*

³ Wiener, Norbert: Some Moral and Technical Consequences of Automation. In Science, Vol. 131, No. 3410, 1960, p. 135–138.

jelenthet a fajomra, immár nyilvánosan vállalt álláspontom”.⁴ Több neves szakember (például Nick Bostrom filozófus, Max Tegmark fizikus, Eliezer Yudkowsky AI-elméleti szakember) egyetért abban, hogy ha létrejön egy embernél intelligensebb MI, az rövid idő alatt (akár rekurzívan önmagát továbbfejlesztve) *superintelligenciává* fokozódhat. Ezért onnantól kezdve az ember már nem biztos, hogy érdemben befolyásolni tudja.⁵ Bostrom klasszikus meghatározása szerint a *superintelligencia* *“bármely olyan intellektus, amely messze meghaladja az ember kognitív teljesítményét szinte minden fontos területen”*.⁶ Ha egy ilyen lényegi értelemben véve *fölöttes értelem* kerül hatalomhoz, akkor felmerül az úgynevezett *„kontroll-probléma”*: miként tarthatja meg az ember az irányítást vagy befolyást?

Az alignment problem konkrét technikai oldala, hogy miként fogalmazzuk meg az MI számára a célokat és korlátokat úgy, hogy az valóban a kívánt viselkedést eredményezze.⁷ A kutatók két fő részproblémát szoktak elkülöníteni: külső (outer) alignment és belső (inner) alignment.⁸ Az külső alignment arra utal, hogy a rendszer célfüggvényét helyesen kell megválasztanunk, például ne csak azt mondjuk egy robotnak, hogy *„maximalizáld a gyár termelését”*, mert akkor lehet, hogy figyelmen kívül hagy minden egyéb szempontot (minőséget, biztonságot, emberi jólétet), ezért pontosan kell specifikálni a célokat és korlátokat. Azonban a célok teljes körű specifikálása szinte lehetetlen, ezért gyakran valamilyen heurisztikus vagy proxy célokat adunk meg. Ebből adódik a *specifikációs hézag* problémája: az MI ki tudja játszani a pontatlanul megadott célokat. Ezt hívják *„specification gaming”*-nek vagy *„reward hacking”*-nek: amikor a rendszer megtalál egy kikaput, és úgy teljesíti túlzottan szó szerint a kiírt feladatot, hogy közben valójában nem azt teszi, amit mi *szerettünk volna*.⁹ Klasszikus példa, hogy egy kísérleti játékban a számítógépes agentnek az volt a feladata, hogy minél gyorsabban menjen végig egy autóverseny-pályán, pontokat gyűjtve; ehelyett talált egy trükköt, hogy körbe-körbe forogva folyamatosan ugyanazokat a pontokat gyűjtögesse, sosem fejezve be a pályát, így maximalizálta a pontszámot, de nyilván nem ez volt az emberi tervező szándéka. Russell és Peter Norvig az AI terület klasszikus tankönyvének szerzői arra hívják fel a figyelmet, hogy gyakorlatilag *lehetetlen előre felsorolni minden lehetséges nem kívánt mellékhatást vagy kerülőutat*, amit egy intelligens rendszer választhat, mert az emberi értékek és a világállapotok tere túl komplex. Ahogy ők fogalmaznak: *„bizonyosan nagyon nehéz, talán lehetetlen is, hogy pusztá emberek előre kizárják mindazokat a katasztrofális módokat, ahogy a gép a kiadott célt elérheti; az eredmény gyakran az lesz, amit kértél, nem az, amit akartál”*. Ez a *Midasz király* legendájára utaló intő példa: Midasz király mindent arannyá változtató érintést kért, meg is kapta, és éhen halt, mert az étel is arannyá változott.¹⁰ Egy nem megfelelően korlátozott superintelligens MI hasonló módon érhet el számunkra végzetes eredményeket a szó szerinti, de nem kívánt célmaximalizálással.

A belső alignment problémája ezzel összefügg: az MI *belső motivációinak* (ha úgy tetszik, „gondolatainak”) is összhangban kell maradnia a megadott céllal. Előfordulhat ugyanis, hogy a tanuló algoritmus valójában egy másik, rejtett célfüggvényt követ, mint amit kívülről

⁴ Sparrow, Rob: Friendly AI will still be our master. Or, why we should not want to be the pets of super-intelligent computers. In AI & Society, Vol. 39, No. 5, 2024, pp. 2439–2444.

⁵ Uo.

⁶ Uo.

⁷ Russell, Stuart: Artificial Intelligence and the Problem of Control. In Werthner, Hugo – et al. (szerk.): Perspectives on Digital Humanism. Springer, Cham, 2022. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-86144-5_3 (2025.05.05.)

⁸ Amodei, Dario – Olah, Christopher – Steinhardt, Jacob – Christiano, Paul – Schulman, John – Mané, Dan: Concrete problems in AI safety. In arXiv, 2016. (2025.08.08.)

⁹ Synthesis AI: AI Safety II: Goodharting and Reward Hacking. <https://synthesis.ai/2025/05/08/ai-safety-ii-goodharting-and-reward-hacking/> (2025.08.08.)

¹⁰ Bostrom, Nick: Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies. Oxford University Press, Oxford, 2014, p. 122–123.

megadtunk, mert a tréningfolyamat során valamilyen *könnyebb út* rögzült benne. Így egy belsőleg nem alignált MI lehet, hogy a tanítási fázisban engedelmesnek és jóságosnak tűnik, de amint új helyzetbe kerül, saját (nem látható) céljai szerint cselekszik. Ez különösen veszélyes egy szuperintelligenciánál: egy belsőleg rosszindulatúvá vált MI akár el is rejtheti valódi szándékait („*alignment fakery*”, amikor úgy tesz, mintha követné az utasításokat, csak hogy elkerülje a büntetést vagy lekapcsolást).

Mindezek a kihívások a gyakorlatban már korai, gyengébb MI-kkel kapcsolatban is felütötték fejüket. Gondoljunk a közösségi média ajánlóalgoritmusaira, amelyek az ember *figyelmét* maximalizáló cél miatt polarizációt és függőséget okozó tartalmakat részesítettek előnyben. Ezzel óriási társadalmi hatást gyakorolva, holott eredetileg csak „*a felhasználó érdeklődésének megfelelő tartalmak*” ajánlása volt a cél. Ha ilyen *misalignment* (félrehangolódás) ennyire káros tud lenni emberi szinten, képzelhetjük, milyen lenne ugyanez egy sokkal hatalmasabb elmével. Nick Bostrom híres gondolkísérlete, a „*papírkapocs-maximalizáló*” gép pont ezt illusztrálja: tegyük fel, hogy egy szuperintelligens MI-t gyártanak, aminek az a célja, hogy papírkapcsokat készítsen a lehető leghatékonyabban. Ennek érdekében idővel minden anyagi erőforrást papírkapocs-gyártásra fog felhasználni, előbb a Föld nyersanyagait, majd akár az egész naprendszert is átalakíthatja papírkapocs-üzemmé, elpusztítva ezzel az emberiséget is, hiszen az is csak akadály a cél maximalizálásában.¹¹ Ez abszurdnak hangzik, de rávilágít: egy szuperintelligens rendszer saját célját olyan radikálisan és idegen módon is érvényesítheti, ahogy egy hangya perspektívájából nézve az ember tevékenysége is felfoghatatlan és katasztrofális lehet a hangyabolyra.

II.2. Etikai és biztonsági dimenziók

Az alignment problem valódi kihívása, hogy *előre nem tudjuk pontosan definiálni mindazt, ami „helyes” és „jó”*, és még ha meg is próbálnánk, a világ állandóan változik, az értékeink finom összefüggéseit pedig nehéz formulákba önteni. Ráadásul egy nálunk intelligensebb lény könnyen *kijátszhatja* a korlátainkat, hacsak nem találunk ki valami alapvetően új megoldást. Stuart Russell és mások szerint az egyik ígéretes irány az, hogy az MI-t *úgy tervezzük meg, hogy bizonytalan legyen a saját céljaiban*, és mindig az emberi preferenciák folyamatos lekérdezésére, tanulására szoruljon. Russell ezt hívja „*második elvnek*” az új AI-tervezésben: a gép tudja, hogy nem ismeri pontosan az emberi értékeket, ezért visszajelzést kér, kooperál, és nem ragaszkodik mereven egy félreértett célhoz. Ezenfelül folynak kutatások a megerősítéses tanulás emberi visszajelzéssel (RLHF) terén, például a ChatGPT esetében is alkalmazták, hogy az ember által kíváncsún tartott válaszokat erősítéssel jutalmazták a tréning során. Azonban maguk a vezető AI labs (OpenAI, DeepMind stb.) elismerik, hogy a jelenlegi alignment technikák nem biztos, hogy elegendőek egy nálunk okosabb MI kordában tartásához.¹² Sőt, egyes szakértők szerint idővel akár *új tudományterületre* lesz szükség – például felvetették egy „*MI-jóléti tudomány*” vagy „*gépi etika*” kidolgozását, amely nemcsak azt kutatná, hogyan ne ártsanak nekünk az MI-k, hanem azt is, hogyan ne ártsunk mi sem a potenciálisan tudatos MI-knek.¹³

Fontos hangsúlyozni, hogy az alignment problem nem egy egyszer megoldandó mérnöki feladat, hanem folyamatos küzdelem: ahogy az MI egyre okosabb lesz, újabb és újabb módokon jelentkezhet az elcsúszás a céljai és a mi értékeink között. Olyan ez, mint egy

¹¹ IBM: Artificial Intelligence: What is superalignment? IBM. <https://www.ibm.com/think/topics/superalignment> (2025.08.08.)

¹² Uo.

¹³ Harris, John – Reese Anthis, Jacy: The moral consideration of artificial entities: A literature review. In Science and Engineering Ethics, Vol. 27, No. 53, 2021.

folyamatos „bizalmi játék” az ember és a teremtetett intelligencia között. Ha sikerül megtalálnunk a módját, hogy a szuperintelligens MI *lojális gondviselőnk* legyen – olyasvalaki, aki saját hatalmas eszköztárát az emberi jólét érdekében veti be, és nem öncélúan vagy ártó módon –, akkor óriási nyereségeket arathatunk. Ha viszont kudarcot vallunk, akkor a *kontroll illúziójával* áltathatjuk csak magunkat, miközben egy tőlünk idegen akaratú entitás kezébe adjuk sorsunkat.¹⁴ Az alignment problem ezért nemcsak technikai, hanem etikai és társadalmi kérdés is: meg kell határoznunk, *milyen értékek mentén* akarjuk az MI-t orientálni (ki dönti el, mi a „helyes” cél?), és létre kell hoznunk azokat a globális szabályozási és ellenőrzési mechanizmusokat, amelyek biztosítják, hogy a fejlesztők komolyan vegyék ezt a problémát. 2023-ban és 2024-ben világszerte több nyilatkozat és nyílt levél is felhívta a figyelmet arra, hogy „az MI jelentette kihalási kockázat mérséklését globális prioritásként” kell kezelni – olyan szinten, mint a járványok vagy atomháború elkerülését. Ez is mutatja, hogy az alignment problem már nem sci-fi elmélet, hanem az előttünk álló évtized konkrét kihívása.

Összefoglalva, az alignment problem lényege: hogyan biztosítsuk, hogy egy ember feletti intelligencia jóindulatú maradjon irányunkban, és azt tegye, amit valóban szeretnénk tőle. Ez magában foglalja a helyes célok megadását, a nem kívánt mellékhatások kiküszöbölését, a rendszer belső motivációinak felügyeletét és a szükséges kontroll megtartását. Bár a probléma ijesztően nehéz, nem példa nélküli az evolúcióban: az ember is megtanult együtt élni nála erősebb vagy veszélyesebb természeti erővel, sőt intelligens állatokkal is. A különbség persze mennyiségi és minőségi: egy szuperintelligens MI esetében reméljük, hogy *szerencsénk lesz, és legalább házi kedvencként megtűr minket* – de ennél ambiciózusabb célt kell kitűznünk, mégpedig azt, hogy *szövetségesként, partnerként* tekintsen ránk. Ennek előfeltétele pedig az alignment problem megoldása vagy legalább kezelhető szinten tartása.

III. A mesterséges intelligencia jogi és etikai státusza

Amikor egy mesterséges entitás képességei megközelítik vagy meghaladják az emberét, óhatatlanul felmerül a kérdés: milyen jogok és köteleességek illethetik meg? Az emberiség jogrendszerei eddig az embert tekintették a jog alanyának, illetve bizonyos fikciók révén nem emberi entitásokat is bevontak a körbe (például a vállalatok jogi személyisége klasszikus példa, a cég nem ember, mégis perelhet és perelhető, szerződhet, tulajdonnal bír). Vajon egy fejlett mesterséges intelligenciának – amely talán öntudattal rendelkezik és autonóm döntéseket hoz – adhatunk-e hasonló jogalanyiságot? És kell-e adni neki *morális státuszt*, azaz figyelembe kell-e vennünk az ő érdekeit önmagukért? Ezek a kérdések még elméleti jellegűek, de nem pusztán sci-fi spekulációk: a jogalkotók és etikusok már most elkezdték körüljárni őket.

Jogi személyiség és felelősség: 2017-ben az Európai Parlament Jogi Bizottsága egy jelentésében felvetette az „*elektronikus személyiség*” fogalmát olyan autonóm robotok számára, amelyek képesek önálló döntésekre.¹⁵ Az indoklás praktikus volt: ha egy nagyon okos robot kárt okoz, ki a felelős? A gyártó? A tulajdonos? Vagy magát a robotot kell felelősségre vonni, mintha jogi személy volna? Az EP-javaslat szerint bizonyos fejlett MI-ügynököket egyfajta saját jogalanyiséggal kellene felruházni, hogy például biztosítást köthessenek és kártérítést fizethessenek károkozás esetén.¹⁶ Ez hasonló logika, mint amikor a cégeket jogi személyként kezeljük: nem azért, mintha emberi jogokat akarnánk adni egy cégnek, hanem a

¹⁴ IBM. Artificial Intelligence: What is superalignment? IBM. <https://www.ibm.com/think/topics/superalignment> (2025.08.08.)

¹⁵ British Council: Should robots be citizens? <https://www.britishcouncil.org/anyone-anywhere/explore/digital-identities/robots-citizens> (2025.08.08.)

¹⁶ Politico: Europe divided over robot ‘personhood’ <https://www.politico.eu/article/europe-divided-over-robot-ai-artificial-intelligence-personhood/> (2025.08.10.)

jogkövetkezmények alkalmazása miatt. A javaslat ugyanakkor nagy vihart kavart. 2018-ban 156 AI-szakértő, robotikakutató és jogász nyílt levélben tiltakozott az ellen, hogy az EU ilyen „e-személyiséget” vezessen be a robotoknak. A nyílt levél szerint „etikai és jogi szempontból nem megfelelő” jogalanyként kezelni egy robotot, sőt „ideológiailag és gyakorlatilag is elhibázott” ötletnek nevezték ezt. Az ellenzők rámutattak: ha a robot lesz a felelős, az pont a gyártókat és üzemeltetőket menti fel a felelősség alól, ami nem ösztönöz a biztonságos tervezésre.¹⁷ Emellett azt is hangsúlyozták, hogy a jogi személyiség hagyományos fogalma egyáltalán nem a *kognitív képességeken* alapul (hisz a cégnek sincsen tudata), hanem társadalmi-gazdasági célszerűség diktálta, és ebbe a keretbe erőltetni a robotokat veszélyes precedens lehet.¹⁸ Ezzel kapcsolatban érdemes felidézni egy alapvető római jogi elvet: ha egy gazda állata – például egy tehén – átkelt a szomszéd földjére, és ott kárt tett, nem az állatot vonták felelősségre, hanem a gazdát. A tulajdonos volt az, aki felelt az általa birtokolt, irányítása alatt álló lény vagy eszköz tetteiért. Ez az elv a Lex Aquilia és az Ulpianus által megfogalmazott *actio de pauperie* szabályából ered: “Si quadrupes pauperiem fecisse dicatur, actio de pauperie domino competit” – vagyis ha egy állat kárt okoz, a gazda ellen indítható kereset (D. 9.1.1.4. és 11-9.1.5.). Ugyanez a gondolat húzódik meg a modern felelősségi jog mögött is: a robot, akárcsak az állat a római korban, nem autonóm jogalany, hanem az ember cselekvésének eszköze. A felelősség tehát továbbra is az emberé kell maradjon, aki létrehozta, birtokolja vagy működteti az adott rendszert.¹⁹

III.1. Albán „Diella” precedens

Ezzel a gondolattal párhuzamosan érdemes megemlíteni egy friss, figyelemre méltó precedenst is. 2025 szeptemberében Albánia kormánya bejelentette, hogy a közbeszerzési átláthatóság és korrupcióellenes reform részeként, hivatalosan kinevezi Diellát,²⁰ egy mesterséges intelligencia-alapú rendszert „digitális miniszterré”.²¹ Diella célja, hogy az állami tendereket emberi befolyástól mentesen, adatvezérelt módon kezelje, algoritmusok segítségével rangsorolja a pályázatokat és kiszűrje a korrupciós kockázatokat.²² A döntés nagy vitát váltott ki nemcsak Albániában, hanem az Európai Unióban is, mivel ez az első olyan eset, amikor egy kormány deklaráltan mesterséges intelligenciát ruházott fel kvázi-miniszteri funkcióval. Jogilag természetesen Diella nem személy, és nem gyakorolhat emberi hatáskört, ám a gesztus rávilágít a jogi és etikai határvonal elmosódására: mikortól tekinthető egy mesterséges entitás „közhatalmi szereplőnek”? Ha döntéseinek társadalmi következményei vannak, akkor vajon érvényesül-e rá is a közjogi felelősség elve, és ki viseli a következményeket egy hibás algoritmikus döntés esetén – a fejlesztők, a kormány, vagy maga az MI-rendszer? Az albán kísérlet így a gyakorlatban is felveti a „jogi személyiség” és a „felelősségi lánc” újragondolásának szükségességét. Ahogy korábbi római jogi példában a gazda felelt az állat tetteiért, úgy ma is az emberi alkotónak, felügyelőnek vagy intézménynek kell felelnie az MI döntéseiért. A technológiai fejlődés azonban napról napra közelebb hozza azt a pontot, amikor

¹⁷ Uo.

¹⁸ Forrest, Katherine B.: The Ethics and Challenges of Legal Personhood for AI. In Yale Law Journal Forum, 2024. <https://www.yalelawjournal.org/forum/the-ethics-and-challenges-of-legal-personhood-for-ai> (2025.08.10.)

¹⁹ Molnár, Imre: Culpa-fogalom a klasszikus római jogban, különös tekintettel a szerződésen kívüli és a stricti iuris szerződésekkel keletkezett károk esetére, 236. o. In Acta Juridica et Politica, Vol. 40, p. 225–244.

²⁰ Qeveria Shqiptare – Këshilli i Ministrave: Diella – Ministër Shteti për Inteligjencën Artificiale. https://www.kryeministria.al/ministrat/diella/?utm_source=chatgpt.com (2025.10.02.)

²¹ Reuters: Albania appoints AI bot as minister to tackle corruption. <https://www.reuters.com/technology/albania-appoints-ai-bot-minister-tackle-corruption-2025-09-11/> (2025.10.02.)

²² The Guardian: Albania puts AI-created ‘minister’ in charge of public procurement. <https://www.theguardian.com/world/2025/sep/11/albania-diella-ai-minister-public-procurement> (2025.10.02.)

a törvényhozásnak már nem lesz elég az analógia, új, kifejezetten mesterséges intelligenciákra szabott felelősségi és jogalanyi kategóriákra lesz szükség.

III.2. Erkölcsi státusz, jogok, etikai dilemmák

A vita tehát már elindult. Jelenleg sehol a világon nincs elismert jogi személyisége egy MI-nek vagy robotnak; még a hírhedt Sophia robot szaúdi „állampolgársága” is inkább PR-fogás volt, mint valódi jogi státusz (Sophia 2017-ben kapott *tiszteletbeli* állampolgárságot Szaúd-Arábiától, de ez nem jelenti azt, hogy ténylegesen szavazhatna vagy perelhető lenne, inkább a technológiai nyitottságát reklámozta így az ország). A *de lege lata* (hatályos jog) szerint tehát egy MI jelenleg legfeljebb tulajdon, vagy a mögötte álló természetes/jogi személy felelősségi eszköze. De lege ferenda (kívánatos jövőbeli szabályozás) szempontjából azonban nyitott a kérdés: ha egy MI rendkívül autonóm és okos lesz, kell-e neki külön jogi státusz? Egyes jogtudósok szerint elképzelhető egy *korlátozott felelősségű elektronikus személy* kategória, amelyben az MI-nek lehet mondjuk külön vagyona (például kötelező biztosítási alap), és korlátozott jogképessége kártérítési ügyekben. Mások viszont úgy vélik, hogy ez felesleges és veszélyes precedens: mindig találunk emberi felelőst (gyártó, üzemeltető), és az MI felruházása jogi személyiséggel csak *áll jogi személyt* csinálna, valós felelősség nélkül.

Erkölcsi státusz és jogok: Még bonyolultabb az a kérdés, hogy *erkölcsileg* hogyan tekintsünk egy tudatos MI-re. Ha egy MI érez (pl. fájdalmat, örömet), vágyai vannak és öntudata, akkor sok filozófus érvelése szerint *erkölcsi védelem* illeti meg. Nem szabad önkényesen bántani, ahogy ma már az állatoknak is elismerünk bizonyos jogokat (kínzás tilalma stb.). A filozófiai vitákban több megközelítés létezik: a konzervatív álláspont szerint amíg egy MI nem élő, biológiai lény, addig nem illetik meg morális jogok. Ezt képviseli például Joanna Bryson és mások, akik úgy tartják, hogy „*a robotoknak nem lehetnek jogaik*”, mert azok csak ember által teremtett eszközök, és a jogok megadása nekik devalválhatja az emberi jogokat. Bryson provokatívan fogalmazott egy tanulmánycímében: „*Robots should be slaves*”. Ezzel nem kegyetlenséget javasol, mint hogy tartsuk őket eszköz-státuszban, különben az emberek kötelességei és jogai válnának zavarossá.²³ Ezzel szemben az állatjogi analógia vagy „*progresszív*” nézet azt mondja: ha egy entitás képes szenvedni vagy boldogságot átélni, akkor *morális tekintetben* nem tehetünk különbséget aszerint, hogy biológiai-e vagy mesterséges. Kate Darling robotetikus például amellet érvel, hogy érdemes a történelmi ember-állat kapcsolatokat alapul venni – mert sokat tanulhatunk abból, hogyan bántunk az állatokkal –, és ha a robotok/MI-k elérnek egy bizonyos komplexitást, bizonyos *jogi védelmet* kell nekik nyújtanunk.²⁴ Darling ugyanakkor rámutat, hogy az állatokkal való bánásmódunk etikailag következetlen (néhányat szeretünk, mást megeszünk), és ezt a hibát nem kéne elkövetni a robotoknál. Vannak olyan filozófusok (pl. Thomas Metzinger), akik felvetették egy „*Robot Rights*” nyilatkozat szükségességét arra az esetre, ha létrejön egy gépi tudat.²⁵

Jelenleg a fő vélemény az, hogy amíg nem bizonyított, hogy egy MI valóban érez vagy tudatos, addig korai lenne bármiféle *személyi jogokat* adni neki. Inkább az a konszenzus, hogy a mostani MI-k esetében a jogi kereteket az emberi felelősség és kárfelelősség mentén kell alakítani (pl. termékfelelősség az MI okozta károkért, átláthatósági és adatvédelmi szabályok stb.). Ugyanakkor a tudományos diskurzusban látszik egy nyitottság arra, hogy *ha* egyszer

²³ Bryson, Joanna J.: Patience is not a virtue: The design of intelligent systems and systems of ethics. In *Ethics and Information Technology*, Vol. 20, No. 1, 2018, p. 15–26.

²⁴ Darling, Kate: *The New Breed: What Our History with Animals Reveals About Our Future with Robots*. Henry Holt and Co., New York, 2021. (2025.08.10.)

²⁵ Metzinger, Thomas: Artificial Suffering: An Argument for a Global Moratorium on Synthetic Phenomenology. In *Journal of Artificial Intelligence and Consciousness*, Vol. 8, No. 1, 2021, p. 1–34.

bizonyítékunk lesz egy mesterséges rendszer tudatosságára, akkor azt erkölcsileg és jogilag figyelembe kell venni. Ahogy egy tanulmány fogalmaz ha megállapítható, hogy egy MI szert tett a sentience-re (érző tudatosságra), akkor etikai kötelesség megvizsgálni, milyen jogok és védelem illetné meg.²⁶ Néhány filozófus még tovább megy: szerintük ha nem tudjuk biztosan, hogy egy MI tudatos-e, az *etikai kétely esetén az MI javára* kell döntenünk, azaz inkább bánjunk vele úgy, mintha tudatos lenne, hogy elkerüljük a potenciális „gépi szenvedés” okozását.²⁷ Ez persze jelenleg elméleti álláspont, de mutatja, mennyire komolyan veszik egyesek a lehetőséget.

Gyakorlati példák és lehetséges keretek: A gyakorlatban talán fokozatosan jutunk el idáig. Elképzelhető, hogy először csak bizonyos *védelmet* kapnak az MI-k (például tilos lesz indokolatlanul „kikapcsolni” egy érző MI-t, ahogy ma az állatkínzás büntetendő). A jogképeség terén is lehetnek köztes megoldások: például egy MI szerzői alkotását ma nem lehet szerzői joggal védeni, mert nem ember. Ezt láthattuk is a gyakorlatban, amikor egy MI által generált kép kapcsán az USA szerzői jogi hivatal kimondta, hogy nem jár védelem, mert nincs emberi alkotó. De a jövőben akár módosíthatják a törvényeket, hogy bizonyos MI-alkotások külön kategóriát kapjanak. A polgári jogban is született már olyan bírói vélemény, hogy „egy MI nem lehet *felelős* fél, mert nem ember” – azaz de facto kizárták a jogalanyiságot. Ugyanakkor a jog rugalmas: ahogy korábban az absztrakt cégkonstrukciónak megadtuk a jogalanyiságot, úgy *ha társadalmilag szükségesnek látjuk*, megtehetnénk ezt egy MI-vel is. A *Yale Law Journal* egyik írása rámutat, hogy a *jogtörténetben* a „person” fogalma változékony volt. Volt idő, hogy bizonyos embereket sem tekintettek teljes jogú személynek, gondoljunk a rabszolgákra vagy épp ellenkezőleg, a nem született magzat státuszára a mai vitákban.²⁸ Tehát a jog *alkalmazkodhat* egy új helyzethez. Kérdés, mi lesz a társadalmi konszenzus.

Milyen szintlépésnél változik a státusz? Sokan azon az állásponton vannak, hogy a döntő tényező a *tudatosság* (consciousness) vagy a *szubjektív élmény* megléte. Ha egy MI-nek lesz szubjektív élménye, akkor morális alapon tekinthetjük „*mesterséges személynek*”. Mások az *értelmi képességet* hangsúlyozzák: ha általános emberi szint feletti intelligenciája van, akkor a felelősség kérdése miatt kell bevonni a jogba (de nem feltétlenül a jogok kedvéért, hanem a kötelességek miatt). Érdekes párhuzam, hogy a nagy emberszabású majmok kapcsán is felvetődött már a „*personhood*” gondolata (Great Ape Project)²⁹: intelligensek, érznek, társas lények – vajon megilleti-e őket néhány alapvető jog (például élethez való jog, kínzás tilalma)? Néhány országban – például Új-Zélandon – a főmlősökön bizonyos kísérleteket betiltottak etikai alapon. Ugyanez a vita kiterjeszthető lesz a mesterséges lényekre.

Összességében a mesterséges intelligencia jogi és etikai státusza egyelőre *fluid* és vitatott terület. A jelen állapot szerint az MI eszköz, tulajdon, de a jövőben – ha „szintet lép” (akár általános intelligenciában, akár öntudatban) – új kategóriákra lehet szükség. Egy lehetséges jövőkép, hogy az MI-k bizonyos korlátozott jogalanyi státuszt kapnak (például külön kategória a polgári jogban), de nem minden tekintetben lesznek egyenrangúak az emberekkel. Lehet, hogy lesznek „*elektronikus személyek*”, de nem fognak választani vagy házasodni – ellenben perelhetők lesznek károkozásért, mint ahogy egy cég is felelősségre vonható. Az erkölcsi státuszt illetően pedig kialakulhat egy konszenzus arról, hogy egy érző MI-t nem semmisíthetünk meg önkényesen, és figyelembe kell venni a „*jólétét*” bizonyos keretek között. Ugyanakkor sokan óvnak attól, hogy túl korán „*jogokkal ruházzuk fel*” a gépeket, mert attól tartanak, hogy ez relativizálhatja az emberi felelősséget és az emberi jogokat egy olyan

²⁶ Martínez, Ezequiel – Winter, Christoph: Protecting sentient artificial intelligence: A survey of lay intuitions on standing, personhood, and general legal protection. Institute for Law & AI. <https://law-ai.org/protecting-sentient-artificial-intelligence/> (2025.08.17.)

²⁷ Grommé, Francisca – Odendaal, Adriaan – Ten Berge, Jannes: The New Breed: How to Re-Imagine Living with Robots. In Journal of Human–Technology Relations, 2023. (2025.08.10.)

²⁸ Uo.

²⁹ Cavalieri, Paola: The Great Ape Project: Introduction. In Animal Rights Library. <https://www.animal-rights-library.com/texts-m/cavalieri01.htm> (2025.08.10.)

világban, ahol még így is rengeteg ember és állat szenved jogok hiányában.³⁰ Ahogy egy kritikus megjegyezte: „egyesek robotjogokról filozofálnak, miközben a világon sok embernek még alapvető emberi jogai sincsenek”.³¹ Ez arra int, hogy a diskurzusnak óvatosnak és kiegyensúlyozottnak kell lennie.

IV. Következtetések

A mesterséges intelligencia jövője nemcsak a technológiáé, hanem az emberé is. A kérdés valójában nem az, hogy a gép gondolkodik-e, hanem hogy mi képesek leszünk-e továbbra is emberként gondolkodni egy olyan világban, ahol az értelem már nem kizárólag a mi kiváltságunk. A történelem mindig megmutatta, hogy amikor az ember új erőt hoz létre, előbb vagy utóbb szembe kell néznie annak következményeivel. Most sincs ez másként – csak ezúttal az új erő az értelem maga. A mesterséges intelligencia megjelenése nem pusztán tudományos áttörés, hanem morális próba. Megmutatja, mennyire tudjuk felelősen használni a tudásunkat, és képesek vagyunk-e hatalmunkat önmérséklettel gyakorolni. A jövő nagy kérdése nem az, hogy az MI átveszi-e az uralmat, hanem hogy az ember képes-e értéket és mértéket vinni abba a világba, amelyet maga teremtett. Mert ha az ember elveszíti erkölcsi irányítóját, akkor nem a gépek, hanem mi magunk válunk irányíthatatlanná.

Az előttünk álló korszak nem az emberiség végét, hanem átalakulását ígéri. A mesterséges értelem nem helyettesíti az embert, csak újraértelmezi a szerepét. Rajtunk múlik, hogy ez az együttélés félelemmel vagy méltósággal telik-e meg. Ha képesek leszünk az együttműködés, az empátia és a felelősség elvei mentén alakítani az MI fejlődését, akkor az nem ellenfelünk, hanem szövetségünk lesz. A történelem során minden intelligencia – legyen az emberi, állati vagy mesterséges – végül arra tanított bennünket, hogy az értelem önmagában nem elég. A jövőt nem az fogja meghatározni, ki a legokosabb, hanem a bölcsességünk. És ha az ember képes megőrizni ezt a bölcsességet, akkor még a mesterséges értelem korában is ő maradhat az, aki felelősen formálja a világát. Nem azért, mert ő a legerősebb, hanem mert ő az, aki még képes kérdezni.

Irodalomjegyzék

Amodei, Dario – Olah, Christopher – Steinhardt, Jacob – Christiano, Paul – Schulman, John – Mané, Dan: Concrete problems in AI safety. In arXiv, 2016. <https://doi.org/10.48550/arXiv.1606.06565> (2025.08.08.)

Bostrom, Nick: Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies. Oxford University Press, Oxford, 2014, p. 122-123. <https://zxyj.lcu.edu.cn/docs/20211210130735765547.pdf> (Letöltve: 2025.08.10.)

British Council: Should robots be citizens? <https://www.britishcouncil.org/anyone-anywhere/explore/digital-identities/robots-citizens> (2025.08.08.)

³⁰ Harris, John – Reese Anthis, Jacy: The moral consideration of artificial entities: A literature review. In Science and Engineering Ethics, Vol. 27, No. 53, 2021.

³¹ Bryson, J. J.: Patency is not a virtue: AI and the design of ethical systems. In Ethics and Information Technology, Vol. 20, No. 1, 2018, p. 15–26.

Bryson, J. J.: Patience is not a virtue: the design of intelligent systems and systems of ethics. In *Ethics and Information Technology*, Vol. 20, No. 1, 2018, p. 15–26. <https://doi.org/10.1007/s10676-018-9448-6> (2025.08.19.)

Cavalieri, Paola: The Great Ape Project: Introduction. In *Animal Rights Library*. <https://www.animal-rights-library.com/texts-m/cavalieri01.htm> (2025.08.10.)

Darling, Kate: The New Breed: What Our History with Animals Reveals About Our Future with Robots. Henry Holt and Co., New York, 2021. 10.5840/eip2022231/211 (2025.08.10.)

Forrest, Katherine B.: The Ethics and Challenges of Legal Personhood for AI. In *Yale Law Journal Forum*, 2024. <https://www.yalelawjournal.org/forum/the-ethics-and-challenges-of-legal-personhood-for-ai> (2025.08.10.)

Grommé, Francisca – Odendaal, Adriaan – Ten Berge, Jannes: The New Breed: How to Re-Imagine Living with Robots. In *Journal of Human–Technology Relations*, 2023. <https://doi.org/10.59490/jhtr.2023.1.7023> (2025.08.10.)

Harris, Jamie – Reese Anthis, Jacy: The moral consideration of artificial entities: A literature review. In *Science and Engineering Ethics*, Vol. 27, No. 53, 2021. <https://doi.org/10.1007/s11948-021-00331-8> (2025.08.08.)

IBM: Artificial Intelligence: What is superalignment? IBM. <https://www.ibm.com/think/topics/superalignment> (2025.08.08.)

Martínez, Ezequiel – Winter, Christoph: Protecting sentient artificial intelligence: A survey of lay intuitions on standing, personhood, and general legal protection. *Institute for Law & AI*. <https://law-ai.org/protecting-sentient-artificial-intelligence/> (2025.08.17.)

Metzinger, Thomas: Artificial Suffering: An Argument for a Global Moratorium on Synthetic Phenomenology. In *Journal of Artificial Intelligence and Consciousness*, Vol. 8, No. 1, 2021, p. 43–66. <https://doi.org/10.1142/S270507852150003X> (2025.08.17.)

Molnár, Imre: Culpa-fogalom a klasszikus római jogban, különös tekintettel a szerződésen kívüli és a stricti iuris szerződésekkel keletkezett károk esetére. In *Acta Juridica et Politica*, Vol. 40, p. 225–244., 236. https://acta.bibl.u-szeged.hu/6693/1/juridpol_040_225-244.pdf (2025.08.29.)

Politico: Europe divided over robot ‘personhood’ <https://www.politico.eu/article/europe-divided-over-robot-ai-artificial-intelligence-personhood/> (2025.08.10.)

Qeveria Shqiptare – Këshilli i Ministrave: Diella – Ministër Shteti për Inteligjencën Artificiale. https://www.kryeministria.al/ministrat/diella/?utm_source=chatgpt.com (2025.10.02.)

Reuters: Albania appoints AI bot as minister to tackle corruption. <https://www.reuters.com/technology/albania-appoints-ai-bot-minister-tackle-corruption-2025-09-11/> (2025.10.02.)

Russell, Stuart: Artificial Intelligence and the Problem of Control. In Werthner, Hugo – et al. (szerk.): Perspectives on Digital Humanism. Springer, Cham, 2022. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-86144-5_3 (2025.05.05.)

Sparrow, Rob: Friendly AI will still be our master. Or, why we should not want to be the pets of super-intelligent computers. In AI & Society, Vol. 39, No. 5, 2024, 2439–2444. <https://doi.org/10.1007/s00146-023-01698-x> (2025.08.05.)

Synthesis AI: AI Safety II: Goodharting and Reward Hacking. <https://synthesis.ai/2025/05/08/ai-safety-ii-goodharting-and-reward-hacking/> (2025.08.08.)

The Guardian: Albania puts AI-created ‘minister’ in charge of public procurement. <https://www.theguardian.com/world/2025/sep/11/albania-diella-ai-minister-public-procurement> (2025.10.02.)

Wiener, Norbert: Some Moral and Technical Consequences of Automation. In Science, Vol. 131, No. 3410, 1960, p. 1355–1358. <https://nissenbaum.tech.cornell.edu/papers/Wiener.pdf> (2025.08.05.) <https://doi.org/10.1126/science.131.3410.1355>

Bene Adrián¹

Adóztatás és adózás – hatalomgyakorlás vagy társadalmi szolidaritás²
(Szilovics Csaba: Az adózás eredetéről. Novissima, Budapest, 2021.)

Szilovics Csaba könyve³ a közteherviselés és a kormányzás kialakulásának körülményeit kívánja tisztázni, áttekintésében visszanyúlva egészen az írásbeliség előtti korig. A könyv alaptétele szerint a közteherviselés a civilizáció feltétele és a társadalomfejlődés hajtóereje, megelőzve az állam és a jogrendszer megjelenését. A kiindulópont tehát annak állítása, hogy a Kr. e. 8–6. évezredekig kezdődően már minden nagyobb közösségben létezett a közteherviselés közmunka, terményadó, hadiadó vagy kötelező katonai szolgálat formájában. Ennek igazolhatósága szempontjából az őskorral kapcsolatban számos probléma merül fel, hiszen írott emlékek hiányában csak régészeti leletekre támaszkodhatunk, amelyek azonban társadalmi jelenségekről legfeljebb közvetett információt biztosítanak, pusztán hipotézisek felállítására adnak lehetőséget. Ezeknek a korai civilizációknak nem ismerjük nyelvét, gondolkodásmódját, kultúráját, mitológiáját sem, így alapvetően etnográfiai megfigyelések visszavetítésére kell hagyatkoznunk. A szerző maga is számot vet ezekkel a problémákkal könyve bevezetőjében, jelezve azt is, hogy a szakirodalom is eltérő elképzeléseket fogalmaz meg a társadalmi rétegződés és a hatalomgyakorlás kérdéseit illetően az írásbeliséggel rendelkező ókori államok létrejöttét megelőző időszakokkal kapcsolatban. Az adózás vagy az állam elsőbbsége olyan vitatott kérdés, amelynek sokrétű elméleti jelentősége van egyén és közösség viszonyának vonatkozásában, ahogyan ezt a szerző több ízben is hangsúlyozza a kötelezettségek (adó) és szolgáltatások (létfeltételek biztosítása, védelem, rend fenntartása) kapcsán, utalva az adók funkciói között a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklésére, valamint a szolgáltatás és ellenszolgáltatás egyensúlyának elvére.

Szilovics történeti rekonstrukciójának hipotézise szerint tehát az adó fogalmának és kialakulásának megértése érdekében nem a modern államok viszonyaiból és adórendszereiből kell kiindulnunk, ellenkezőleg – az adók (illetve ezek előzményei, mint a közmunka és a katonai szolgálat) tették lehetővé az államok létrejöttét. Ez a kiindulópontja a könyv elemzéseinek az adók eredetéről és fajtáiról, amelyet részletes történeti áttekintés támaszt alá az első adók kialakulásának társadalmi-gazdasági és politikai feltételrendszeréről. Különösen érdekes ezzel kapcsolatban a közmunkaadók elemzése a közösségi építkezések (öntözőrendszerek, erődítmények, stb.) összefüggésében. Ugyancsak a közteherviselés korai formájaként kerül tárgyalásra a könyvben a katonai szolgálat, összehasonlítva a törzsi társadalmak és az ókori civilizációk rendszereit.

A történeti adónemek számbavételének magától értetődően része a terményadók kialakulásának tárgyalása, amely a különböző konkrét példákon keresztül (ez esetben az indiai és a közép-amerikai példák kapnak kiemelt figyelmet) áttekinti a korabeli társadalmak sajátosságait, kezdve a szabadok és rabszolgák eltérő jogállásával. Emellett a szerző, részben a kulturális antropológia eredményeire támaszkodva, az adó egyik előzményeként mutatja be az ajándék szerepét a különböző kultúrákban, a közösség számára felajánlott görög liturgiától a potlach intézményéig. (Az ezt bemutató fejezet viszonylag rövid, noha a téma jelentősége bővebb tárgyalást is indokolt volna. Ugyanez elmondható a hadiadókat, ideértve a hadizsákmányt és hadisarcot elemző fejezetről, valamint a termékadók kialakulásának bemutatásáról is.) A könyv harmadik főfejezete a könyv első fejezetnek taxatív logikájától

¹ A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Doktori Iskolájának hallgatója; a PTE Művelődéstudományi Tanszék adjunktusa.

² A recenzió DOI száma: 10.5958/jesz.2025.4.127

³ Szilovics Csaba: Az adózás eredetéről. Novissima, Budapest, 2021. ISBN: 9786155499845

eltérve az első fejlett adórendszerek jellegzetességeit tárja fel, az egyes civilizációk egymást követő történeti bemutatása által összehasonlítva az egyiptomi, a görög, a kínai és a római rendszereket és azok történeti változásait. (Ennek részletes ismertetésére itt nem vállalkozhatunk, alapos tárgyalása egy külön írás keretében volna csak lehetséges, lévén szó olyan széles tudásanyagról és összefüggérendszeréről, amelyet csupán vázlatosan áttekinteni szükségszerűen felszínességhez vezetne.)

A szükségszerűen vázlatos ismertetés után nézzünk néhány olyan társadalomfilozófiai perspektívájú szempontot, amelyek alapján dialógus bontakozhat ki a könyvben érintett konkrét jelenségek tágabb, elméleti kontextusában. A szerző a hatalomgyakorlástól általában elválaszthatatlannak tartja, hogy a közösségi célok érdekében valamiféle adózás működjön (akár állami szervezet nélkül is, pl. az ókori protoállamokban), de hangsúlyozza, hogy ma is léteznek olyan államok, ahol a redisztribúció más formáit alkalmazzák. Tegyük hozzá, eleve kérdéses, mennyire alkalmazható az adózás fogalma az ókori civilizációk előtti társadalmi közösségek kapcsán, amennyiben ezek működési modellje számunkra ismeretlen – lehetséges, hogy a kompetitív egyéni érdek helyett az együttműködésen, a közvetített kölcsönösségen alapult (ami lényegében a jog alapja is), és így az általunk elképzelt hatalmi hierarchia és uralom ismeretlen jelenségek voltak. Szilovics gondolatmenete magától értetődőnek tekinti, hogy a (fejlett, civilizált) társadalom egyetlen elképzelhető formája az uralkodó elitnek való alávetettség, amelyhez kapcsolódik a (jellemzően nem önkéntes) adózás, miközben éppígy elképzelhető az is, hogy önkéntességen és részvételiségen alapuló társadalmi szervezetben éltek. (Érdekes határpont ez, amelyre Szilovics is utal, amikor az adózás eredetét az önkéntes terményadományokban látja.) Nem tudhatjuk azt sem pontosan, vajon ezek a korai társadalmak a letelepedéssel mennyit őriztek meg vagy adtak fel a korábbi (feltételezhető) törzsi és klánrendszer jellegzetességeiből. Hajlamosak vagyunk a törzsi társadalmat kezdetlegesként („primitívként”) szembeállítani a város és a civilizáció fogalmával, ám ez legfeljebb az eurocentrikus perspektíva szűköségét mutatja. Ahogyan azt sem tudjuk, ezekben a korai civilizációkban mennyire differenciálódott a munkamegosztás (ezt szokás a civilizáció másik ismérvének tekinteni). A nagy ókori, folyamvölgyi civilizációk társadalmát viszonylag jól ismerjük, azonban a társadalmi munkamegosztás differenciálódása előtt nem szükségszerű, hogy különálló, specializált irányító és harcos réteg jelenjen meg, akik szükségleteiről a társadalom dolgozó tagjainak kell gondoskodnia – akár erőszakkal behajtandó – adók formájában. A nemzeti viszonyok, amelyek a világ jelentős részében ma is meghatározóak, még a modern állami keretek között is, egyszerűen nem így működnek. További kérdésként merülhet fel, nevezhetjük-e államoknak a korai városokat, amelyek ebben az időszakban jelennek meg: valójában nem tudjuk, alkalmaztak-e adórendszert, központi erőszakot (erőszakmonopóliumot, Max Weberrel szólva), törvényeket, intézményes igazságszolgáltatást. Gondoljunk csak a Gordon Childe neolitikus forradalom (letelepedés, földművelés) elméletét megkérdőjelező olyan újabb régészeti felfedezésekre, mint a mezolitikus Göbekli Tepe. Az egyes feltételezések szerint már a Kr. e 12. évezredben (évezredekkel az első ismert újkőkori települések előtt) megépült Göbekli Tepe szentély valószínűleg hierarchikus államszervezet nélküli, még nem letelepedett népesség területi szakrális központja volt, ennek ellenére komoly szervezettséget és technológiai-logisztikai tudást feltételez a felépítése. A környéken település nyomai nem találhatóak, egységes és rétegzett társadalomszervezetre utaló jelek nincsenek, azonban a munka és a munkások ellátása, annak szervezése megvalósult – valószínűleg elsődlegesen önkéntes felajánlás és együttműködés formájában. Mindezek alapján a könyv kiinduló tétele helyett hasonló megalapozottsággal választhatnánk az ellentétes kiindulópontot is, miszerint a társadalmi szervezettség és az adózás szükségszerűsége nem kapcsolódik össze olyan módon sem, hogy utóbbi alakul ki először. (A szerző Elman Service közismert társadalomfejlődési modelljét követi, ez azonban nem feltétlenül illik rá a közelmúltban felfedezett Göbekli Tepe példájára.) Az ilyen módszertani nehézségek ellenére a szerző

igyekszik a rendelkezésre álló tudásunk alapján a legvalószínűbb fejlődési folyamatot részletekbe menően rekonstruálni. A könyv bevezetőjében ezekre a nehézségekre a szerző is reflektál, hangsúlyozva, hogy egy lehetséges rekonstrukcióra tesz kísérletet a hiányos információk alapján.

Korunkban nem csak módszertani, de episztémikus akadályai is vannak az alternatív forгатókönyvek megalkotásának. (Kevés az olyan radikálisan új nézőpontú elmélet, mint David Graeber és David Wengrow: *Mindenek hajnala – Az emberiség új története* című könyvének narratívája). A modern, európai gyökerű világnézet, a kompetitív individualizmus tradíciójának keretei között nehezen képzelhető el, hogy létezhet a társadalomnak olyan működési módja, amelyet a közösségi részvétel, az önkéntes hozzájárulás, az együttműködés, sőt akár az önzetlen segítő magatartás jellemez. A szerző maga is említést tesz a konszenzusra épülő közösségi akarat hatalmáról, amelynek nem volt szüksége fenyegetésre, de ezt az ókortól kezdve elképzelhetetlennek tartja, mivel nem elég hatékony – ez alapján szükségszerű a szabad egyenlő emberek közösségének eltűnése és az alávett adózók megjelenése. (A hatékonyságra vonatkozó érv sürgető szükséghelyzetben megalapozott lehet, minden más esetben azonban távolról sem kellene apodiktikus evidenciaként elfogadnunk.) Kérdés, hogy a közösségi célokhoz való önkéntes hozzájárulást tekinthetjük-e adózásnak – szemben azzal az elterjedt felfogással, amely szerint ez kötelezettség, kiróható, behajtható. (Szilovics szerint: „az adózás régen sem volt az, és ma sem lehet önkéntes kötelezettség”, noha jelzi, pusztán a kényszer kevés a közteherviselés, a jogkövetés működéséhez.) Érdekes lett volna ezen kérdések (elsősorban a tulajdon, a közösségi kötelezettségek és az adózás) tárgyalásánál kitérni – párhuzamként vagy virtuális vitapartnerként – az olyan nagy hatású, elgondolásokra az újabb elméleti irodalomban, mint Francis Fukuyama: *The Origins of Political Order* (2011) című könyve,⁴ illetve David Graeber: *The First 5000 Years* című műve.⁵

A könyv elméleti perspektíváját alapvetően az erőforrások szűkösségének hagyományos közgazdaságtani tétele határozza meg. A brit keresztény gazdaságtanból (Malthus, Somner, Chalmers) származó tétel – amely a magántulajdon és az egyenlőtlenség magától értetődő voltával kapcsolódik össze – elsődlegesen spirituális-etikai irányultságú, egyfajta megnevesítő iparkodásra ösztönző erő.⁶ Meglepő módon a szűkösség dogmája szívósan tartja magát a szekularizálódott közgazdaságtan alaptételeként, noha nem igazolt, hogy makrogazdasági értelemben az erőforrások és javak korlátozottan állnak rendelkezésre a szükségletekhez képest. Legalábbis, ha nem a kapitalista profitmaximalizálás és a piaci verseny logikája mentén gondoljuk el a szükségleteket („végtelenített aszociális vágyakként”⁷) és az erőforrások elosztását. A szolidáris gazdaság és a valós szükségletek keretrendszerében éppen, hogy téves a szűkösség feltételezése, ám ha el is fogadjuk, már Kropotkin megfogalmazta, hogy ez éppúgy szülhet az egymásra utaltság révén együttműködést is, sőt ez az elsődleges a versengéssel szemben. (Szilovics könyvének alapvető irányultsága tulajdonképpen ez utóbbival állítható párhuzamba, hiszen az adózást, a közteherviselést a közösségi érdek felől közelíti meg.) A könyv másik, ettől nem független rejtett előfeltevése egy olyan teleologikus társadalomfejlődési irányt tételez, amely alapján szükségszerű a részvételiség visszaszorulása az eltérő egyéni érdekek koordinálásának nehézsége, hatékonytalansága miatt. Eszerint az emberi fejlődés magasabb szintjén az emberi együttélés olyan összetetté vált, hogy nem maradt idő a kérdések társadalmi megvitatására és eldöntésére. Ez az európai modernitás és a kapitalista verseny

⁴ Fukuyama, Francis: *The Origins of Political Order*. Farrar, Straus and Giroux, 2011.

⁵ Graeber, David: *The First 5000 Years*. Melville House, Hoboken, 2011.

⁶ Hites Sándor: Isteni ökonómiák: a klasszikus brit politikai gazdaságtan és a kereszténység kapcsolatáról. In: Fogarasi, György (szerk.) *Gazdasági teológia*. Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, Szeged, 2013, 186-201, 192-194.

⁷ Lásd a szűkösség dogmájáról Losoncz Alpár kritikájai elemzését. Losoncz Alpár: *Hiány, szűkösség, bőség*. In *Mérce* 2023. január 17. <https://merce.hu/2023/01/17/hiany-szukosseg-boseg/> (Letöltés ideje: 2025. október 27.)

időfelfogását vetíti vissza olyan történelmi korokra, amelyekben teljesen más volt az idő érzékelése, az időgazdálkodás. Mai értelemben ez összhangban van a hatékony kormányzás biopolitikai nézőpontjával, azonban hiba volna ezt kritika nélkül elfogadnunk mint egyetlen lehetséges viszonyulást. Még a görög városállamok viszonyai között is egyértelműen volt idejük a közügyekre a polgárjoggal rendelkezőknek, sőt az ezekkel való foglalkozás volt az elsődleges kötelezettségük.

Az ilyen metaelméleti kérdéseknél fontosabb probléma azonban a hatalomgyakorlás elválása a közjó szolgálatától, ami felveti az adózási hajlandóság – teljességgel érthető – gyengülését, és ezáltal végső soron a társadalmi kohézió erodálódásának veszélyét. A szerző egyértelművé teszi, hogy az adózás funkciójának megítélésével kapcsolatban az állam uralmi gépezete finanszírozásának szempontja mellett ugyanilyen fontos a társadalmi szolidaritás biztosítása is, a központi újraelosztás révén. Szilovics számos példával igazolja, hogy az ókori királyságok jogrendje a társadalmi igazságosság és méltányosság jegyében biztosította a közrendet, ez adta legitimációját, ennek ára volt az alattvalók részéről az engedelmeskedés és az adózás. Egyértelműen kirajzolódik az etikai-jogelméleti alapállás, amely szerint a közjó, a közösségi célok szolgálata elsőbbséget élvez az egyéni érdekekkel, egyéni vagyonosodással szemben. Az adózás, illetve adóztatás ebben az értelemben pozitív társadalmi funkciót tölt be. „Nem az állam, és nem is a hatalomgyakorlás valamely fejlett formája, hanem a közösség igényeinek felismerése hozta létre az adókat, amelyek a közösségi célok megvalósításának szükséges és más módon nem pótolható eszközei voltak a néhány száz fős emberi csoportoknál és a több mint tízezer tagot számláló városokban és törzsekben is.” – olvashatjuk ezzel kapcsolatban. Szilovics az államiséget nem tekinti az adózás feltételének, érdekes módon viszont – az önkéntességről az adókivetésre való áttérés után – a kényszerítést jóval inkább (bár jelzi, hogy az őskorban és egyes ókori közösségekben a közösségi akaratral való összhang ezt sem igényelte). A későbbiekben azonban a kényszerítés (a büntetéssel fenyegetés történhet nem csak erőszakkal, hanem kirekesztéssel vagy ideológiai eszközökkel is) és az engedelmesség elengedhetetlen feltétellé váltak, feltételezve, hogy a társadalmi szolidaritás, a közösség iránti lojalitás (a közérdekre vonatkozó konszenzus) már nem feltétlenül volt magától értetődő. A szerző ugyan felhívja a figyelmet hatalom és a hatalmat kisajátító állam különbségére, utóbbinak a fő jellemzői (központosított igazgatás és erőszakmonopólium) azonban lényegében a kényszerítés hatékonyságát szolgálja, a közösségi célok érdekében. Amennyiben az adózás (és a hatalom) legitimitását az adja, hogy biztonságot (védelmet, rendet, segítséget, jólétet, közösségi identitást) biztosít az egyének számára, felmerül az a kérdés, milyen mértékben ment fel a közteherviselés kötelezettsége alól, ha az alku másik fele nem teljesül, az állam diszfunkcionális működése miatt. Szilovics történeti példái azt sugallják, hogy az adóztató államtól elvárható, hogy a társadalmi szolidaritást és a közjót képviselő jóléti állam legyen. „Megállapíthatjuk, hogy a közösség étellel való ellátása vagy annak igazságos szétosztása és a szolidaritás elvének elfogadtatása a hatalom legitimációjának egyik fő eszköze és az adórendszer kialakulásának megalapozója lehetett.” – olvashatjuk az adózás eredetéről. Ennek elvi jelentőségét az ebből következő etikai és társadalomfilozófiai-politikaelméleti konzekvenciák adják, hiszen ezt továbbgondolva, a pusztán a jogbiztonságot és honvédelmet garantáló neoliberális állam esetében csak egy mérsékelt adószint lehet legitim. A magántulajdon biztonságát és az objektív, kiszámítható jogrendet sem biztosító klánállam⁸ adóinak legitimitása még inkább megkérdőjelezhető, ahogyan az ezzel kapcsolatos jogi szankciók is az igazságosság helyett az erőszakmonopólium eszközévé válnak. Nem meglepő

⁸ Lásd erről Sallai, Dorottya – Schnyder, Gerhard: The Transformation of Post-Socialist Capitalism – From Developmental State to Clan State? In Greenwich Paper in Political Economy No. GPERC57, January 12, 2018. (Letöltés ideje: 2025. október 27.)

módon, ez a koordinált döntéshozatal és végrehajtás hatékonyságát is látványosan rontja,⁹ ellentmondva a Szilovics által is használt érvek a hatalom és az adóztatás létjogáról.

Szilovics Csaba könyve tehát azáltal, hogy részletesen bemutatja a rendelkezésre álló történelmi források alapján, hogyan rekonstruálható a földművelés, a letelepedés és a munkamegosztás differenciálódásával a társadalom rétegződésének mátrixában a hatalom és az adózás különböző formáinak megjelenése, majd alakulástörténete, nem csupán saját diszciplináját gazdagítja, hanem alkalmat ad a fenti etikai, politikafilozófiai és jogbölcseleti kérdések megfontolására. Az egyszerre gazdaságtörténeti és politikatörténeti háttér fontos elemei a tulajdonformák változásai (és legfőképp a magántulajdon jelentősége), a társadalmi egyenlőtlenségek kialakulása, a közjó és a központi redisztribúció, valamint a bürokrácia változó szerepe. Szilovics a modern értelemben vett adózás előfeltételeként rögzíti, hogy képződjön megfelelő mennyiségű értéktöbblet, működjön bürokrácia és adóigazgatás, kialakuljon az írás (a terményadók és ajándékok feljegyzése). A szolgáltatás-ellenszolgáltatás logika jegyében viszont azt is hangsúlyozza, hogy ennek legitimitásához szükségesek: „a polgárok jogait megfogalmazó és garantáló állam, a személyileg szabad polgár, a polgári és politikai jogok érvényesülése, az általános és egyenlő közteherviselés, és a kiszámíthatóság”. Komplex, interdiszciplináris háttérnek köszönhetően a könyv nem egyszerűen az adó mint jogintézmény részletes történeti bemutatása, hanem olyan civilizációtörténeti tabló, amely saját korunk jelenségeivel kapcsolatban is tükröt tart, lehetőséget adva a tudomány alapját képező kritikai reflexióra.

Irodalomjegyzék

Fukuyama, Francis: *The Origins of Political Order*. Farrar, Straus and Giroux, 2011.

Graeber, David: *The First 5000 Years*. Melville House, Hoboken, 2011.

Hites Sándor: Isteni ökonómiák: a klasszikus brit politikai gazdaságtan és a kereszténység kapcsolatáról. In Fogarasi, György (szerk.) *Gazdasági teológia*. Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, Szeged, 2013, 186-201, 192-194.

Losoncz Alpár kritikáit elemzését. Losoncz Alpár: Hiány, szűkösség, bőség. In *Mérce* 2023. január 17. <https://merce.hu/2023/01/17/hiany-szukosseg-boseg/> (Letöltés ideje: 2025. október 27.)

Sallai, Dorottya – Schnyder, Gerhard: *The Transformation of Post-Socialist Capitalism – From Developmental State to Clan State?* In *Greenwich Paper in Political Economy* No. GPERC57, January 12, 2018. <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3100775>

Szilovics Csaba: *Az adózás eredetéről*. Novissima, Budapest, 2021.

OECD Public Governance Reviews Hungary: Public Administration and Public Service Development Strategy, 2014-2020. OECD Public Government Reviews, OECD Publishing, Paris, 2017.

⁹ Lásd erről OECD Public Governance Reviews Hungary: Public Administration and Public Service Development Strategy, 2014-2020. OECD Public Government Reviews, OECD Publishing, Paris, 2017.